

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

2(27) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2016 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Ulrich's Periodicals Directory
Index Copernicus
ERIH PLUS
Google Scholar
IBSS
RISC
USJ

- ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ
- СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК
- СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ
ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
- ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ

УДК 314(051)
doi :10.15407/dse2016.02

Видавці та засновники:
Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідectво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку та публікацію
в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
8 липня 2016 р. протокол № 25

Адреса редакції:
Україна, 01032, м. Київ,
б-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net,
http://www.dse.org.ua

Підп. до друку 21.07.2016 р.
Формат 70х100/16. Папір офс.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 19,18.
Обл.вид. арк. 22,55.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4630 від 21.07.2016 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідectво про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гибіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України, м. Київ, Україна
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Десєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, к.н., проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Тольц, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенко, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ІЕ НАН Біларусі, м. Мінськ, Біларусь
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.02

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
8 июля 2016 г. протокол №25

Подписано к печати 20.07.2016 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail : j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати

А.И. Радченко

Технический секретарь
редакционной коллегии

А.А. Москаленко

Редактор-переводчик англ. текста

Т.О. Охмачевич

Компьютерная верстка

Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –

директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.

Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.

НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин

Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –

чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ

им. М.В. Птухи НАН Украины

Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ

им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины

А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ

И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина

Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина

Н.Н. Десёва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина

А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина

А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина

И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина

И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина

Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция

В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина

Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания

И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина

О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Н.А. Рынгач, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада

М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет

им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль

А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина.

Л.Н. Черненко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины

Л.П. Шахотько, д-р соц. наук, проф., ИЭ НАН Беларуси, г. Минск, Беларусь

С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия

Д. Ясильонис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)
doi :10.15407/dse2016.02

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB
№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.
The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015 about the registra-
tion of the permit in the State Register
of print media and news agencies as
subjects of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 528
of May 12, 2015 Journal
«Demography and social
economy» is updated in the new
list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet
publications by the Academic Senate
the Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies National Academy
of Science of Ukraine as of July 8, 2016

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvd. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
http // www.dse.org.ua

Editorial prepress

A.I. Radchenko

**Technical Secretary of the Editorial
Board** *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English

T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioгло, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsybal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.P. Shahotko, D.Sc., Prof., IE NAS of Belarus, Minsk, Belarus

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

E-mail: j_dse@ukr.net

ЗМІСТ

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>КУРИЛО І.О., ДУМАНСЬКА В.П.</i> Оцінка пов'язаних із батьківством переваг та втрат заробітку в Україні.....	11
<i>СЛЮСАР Л.І.</i> Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки.....	26
<i>РИНГАЧ Н.О.</i> Економічний еквівалент втрат внаслідок передчасної смертності в Україні.....	39

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

<i>НОВІКОВ В.М.</i> Програмний бюджет: міжнародний досвід і українська практика.....	50
<i>ЗАЯЦЬ Т.А.</i> Трансформаційні зміни сільських поселень в Україні.....	62
<i>ДЯКОНЕНКО О.І.</i> Вплив на сільське розселення зрушень у продуктивності сільської економіки.....	76
<i>КАЛЕНЮК І.С., КОТЕНКО Т.М.</i> Соціальні аспекти розвитку рекреації та туризму в Україні.....	89
<i>БОГУШ Л.Г.</i> Визначення соціальних повноважень місцевого самоврядування в Україні: теоретичний аспект.....	102
<i>ІЛЬЧ Л.М.</i> Напрями активізації соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій.....	115

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

<i>ЧЕРЕНЬКО Л.М.</i> Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив.....	130
<i>ДАВИДЮК О.О.</i> Деінституціоналізація соціального обслуговування осіб похилого віку в Україні.....	143
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Політика подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення: досвід деяких країн.....	156

ПРОБЛЕМИ МІГРАЦІЇ

<i>ПОЗНЯК О.В.</i> Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні	169
<i>GERASYMENKO G.V.</i> Current Position and Needs Assessment for Internally Displaced Women in Ukraine	183
<i>МОСТОВА І.О.</i> Деякі параметри міграційного руху населення України в 2010–2014 рр.: динаміка змін	195
<i>HNATYUK T.O.</i> Access of Internally Displaced Persons to Accommodation (According to the Results of Research Conducted in Nine Regions Oblasts of Ukraine)	208
Правила для авторів	219
Правила для авторов	225
Guidelines for Authors.....	231

Науковий журнал «Демографія та соціальна економіка» зареєстровано в таких міжнародних та вітчизняних реферативних базах даних:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Російська Федерація), <http://elibrary.ru> (2013).
- Index Copernicus International (Польща), [http:// indexcopernicus.com](http://indexcopernicus.com) (2013).
- Google Scholar (2011).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (2014).
- ERIH PLUS Index, Norwegian Centre for Research Data (2016).
- Проект «Наукова періодика України» (<http://journals.uran.ua>) – загальнодержавна технологічна платформа на базі Open Journal Systems (OJS) – (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), що належить до Видавничої служби Асоціації користувачів Української науково-освітньої телекомунікаційної мережі УРАН. Сайт нашого наукового журналу на платформі: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «Українські наукові журнали» база даних наукової літератури, <http://usj.org.ua/> (березень, 2016).

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>КУРИЛО И.А., ДУМАНСКАЯ В.П.</i> Оценка связанных с родительством преимуществ и потерь заработка в Украине	11
<i>СЛЮСАР Л.И.</i> Родительство в системе отношений института семьи: современные трансформации, их причины и последствия	26
<i>РЫНГАЧ Н.А.</i> Экономический эквивалент потерь вследствие преждевременной смертности в Украине	39

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

<i>НОВИКОВ В.Н.</i> Программный бюджет: международный опыт и украинская практика	50
<i>ЗАЯЦ Т.А.</i> Трансформационные изменения сельских поселений в Украине.....	62
<i>ДЯКОНЕНКО О.И.</i> Влияние на сельское расселение изменений производительности сельской экономики	76
<i>КАЛЕНЮК И.С., КОТЕНКО Т.Н.</i> Социальные аспекты развития рекреации и туризма в Украине	89
<i>БОГУШ Л.Г.</i> Определение социальных полномочий местного самоуправления в Украине: теоретический аспект	102
<i>ИЛЬИЧ Л.Н.</i> Направления активизации социального диалога в сфере прогнозирования квалификаций	115

СОЦИАЛЬНАЯ ЗАЩИТА И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

<i>ЧЕРЕНЬКО Л.Н.</i> Система социальной поддержки в Украине: неизбежность реформ и оценка перспектив.....	130
<i>ДАВИДЮК Е.А.</i> Деинституционализация социального обслуживания пожилых людей в Украине	143
<i>КОГАТЬКО Ю.Л.</i> Политика преодоления территориальных диспропорций в уровне и качестве жизни населения: опыт некоторых стран	156

ПРОБЛЕМЫ МИГРАЦИИ

ПОЗНЯК А.В. Оценивание последствий внешней трудовой миграции в Украине 169

ГЕРАСИМЕНКО А.В. Особенности положения и оценка потребностей
женщин — внутренне перемещенных лиц в Украине 183

МОСТОВАЯ И.А. Некоторые параметры миграционного движения населения Украины
в 2010—2014 гг.: динамика изменений 195

ГНАТЮК Т.О. Доступ к жилью лиц, перемещенных внутри страны (по результатам
исследования в девяти областях Украины) 208

Правила для авторов (укр.) 219

Правила для авторов (рус.) 225

Правила для авторов (англ.) 231

Научный журнал «Демография и социальная экономика» зарегистрировано в таких международных наукометрических и реферативных базах данных:

- Ulrich's Periodicals Directory (США), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Российский индекс научного цитирования (РИНЦ), (Российская Федерация), <http://elibrary.ru> (август, 2013).
- Index Copernicus International (Польша), <http://indexcopernicus.com> (2013).
- Google Scholar (2011)
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (грудень 2014).
- Проект «Научная периодика Украины» (<http://journals.uran.ua>) — общегосударственная технологическая платформа на базе Open Journal Systems (OJS) — (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), принадлежит к Издательской службе Ассоциации пользователей Украинской научно образовательной телекоммуникационной сети УРАН. Сайт нашего научного журнала на платформе: <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351> (2016).
- «Украинские научные журналы» база данных научной литературы, <http://usj.org.ua/> (2016).

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>KURILO I.O., DUMANSKA V.P.</i> Estimation of Parenthood Wage Penalties and Benefits in Ukraine	11
<i>SLYUSAR L.I.</i> Parenthood in the System of Relations of Family Institute: Modern Transformations, their Causes and Consequences	26
<i>RYNGACH N.A.</i> Economic Equivalent of Losses Due to of Premature Mortality in Ukraine	39

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

<i>NOVIKOV V.M.</i> The Program Budget: International Experience and Ukrainian Practice	50
<i>ZAIATS T.A.</i> Transformational Changes of Rural Settlements in Ukraine	62
<i>DYAKONENKO O.I.</i> Impact on Rural Settlement of Changes in Productivity of Rural Economy	76
<i>KALENYUK I.S., KOTENKO T.M.</i> Social Aspects of Recreation and Tourism in Ukraine	89
<i>BOGUSH L.G.</i> Determination of Local Government Social Authority in Ukraine: Theoretical Aspect	102
<i>ILICH L.M.</i> The Trends of Social Dialogue Promotion in the Field of Forecasting Skills	115

SOCIAL PROTECTION AND QUALITY OF LIFE OF THE POPULATION

<i>CHERENKO L.M.</i> Social Support System in Ukraine: Inevitability of Reforms and Assessment of Prospects	130
<i>DAVYDYUK O.O.</i> Deinstitutionalization of Social Service for Elderly in Ukraine	143
<i>KOGATKO YU.</i> Policy for Overcoming Regional Disparities in the Level and Quality of Life of Population: Experiences of Some Countries	156

PROBLEMS OF MIGRATION

<i>POZNIAK O.V.</i> Evaluation of Consequences of External Labour Migration in Ukraine	169
<i>GERASYMENKO G.V.</i> Current Position and Needs Assessment for Internally Displaced Women in Ukraine	183
<i>MOSTOVA I.O.</i> Some Parameters of Migration of the Population in Ukraine in 2010–2014: Dynamics of Changes	195
<i>HNATYUK T.O.</i> Access of Internally Displaced Persons to Accommodation (According to the Results of Research Conducted in Nine Regions of Ukraine)	208
Guidelines for Authors (ukr.)	219
Guidelines for Authors (rus.)	225
Guidelines for Authors (eng.)	231

The journal is indexed in:

- Ulrich's Periodicals Directory, (USA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- Russian science citation index (RSCI), (Russian Federation), <http://elibrary.ru> (August, 2013).
- Index Copernicus International (Poland), <http://indexcopernicus.com> (2013).
- Google Scholar (2011).
- The International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (United Kingdom), <http://www.proquest.com/libraries/academic/databases/ibss-set-c.html> (2014).
- Project «The Scientific periodicals of Ukraine» (<http://journals.uran.ua>) is a national technological platform on a base Open Journal Systems (OJS) - (<http://uran.ua/~ukr/ps-journals.htm>), that belongs to Publishing service of Association of users Ukrainian scientifically

doi: 10.15407/dse2016.02.011

УДК 314.114:33(477)

JEL Classification: J10, J11

І.О. КУРИЛО

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ru

В.П. ДУМАНСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ОЦІНКА ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ БАТЬКІВСТВОМ ПЕРЕВАГ ТА ВТРАТ ЗАРОБІТКУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано фінансові втрати або переваги від батьківства в Україні. Із використанням економетричних моделей визначено відмінності у заробітках жінок та чоловіків, які мають дітей різного віку, а також залежно від соціально-демографічних ознак батьків та характеристик їхньої зайнятості. Встановлено, що наявність малолітніх дітей (віком до 3 років) призводить до найбільших втрат у заробітках жінок – від 25 до 39 %; жінки, які мають дітей дошкільного віку, в Україні отримують трудові доходи на 8–12 % менші, ніж матері старших дітей. Результати розрахунків засвідчили значущі переваги високоосвічених батьків щодо рівня трудового доходу – відносні фінансові втрати від батьківства в осіб з вищою освітою суттєво менші, ніж у батьків / матерів без вищої освіти. Виявлено також диференціацію фінансових втрат / переваг батьківства між зайнятими з різним рівнем трудового доходу: значущі відносні втрати у заробітку характерні саме для тих матерів, які зайняті на низькооплачуваних роботах. Згідно з результатами дослідження, специфіка трудової діяльності осіб, які працюють у різних секторах економіки або відрізняються за статусом зайнятості, також зумовлює відмінності щодо втрат унаслідок батьківства, при цьому окремі види діяльності та позиції у сфері зайнятості в Україні можна вважати недостатньо «дружніми» до працівників з дітьми.

Ключові слова: батьківство, материнство, фінансові втрати від материнства, фінансові переваги від батьківства, гендерна диференціація трудових доходів, оцінка фінансових втрат, створення умов для поєднання зайнятості з батьківством.

І.А. Курило

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченко, 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ru

В.П. Думанская

канд. экон. наук, старш. науч. сотрудник
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ОЦЕНКА СВЯЗАННЫХ С РОДИТЕЛЬСТВОМ ПРЕИМУЩЕСТВ И ПОТЕРЬ ЗАРАБОТКА В УКРАИНЕ

Проанализированы финансовые потери вследствие родительства в Украине. С использованием эконометрических моделей определены различия в трудовых доходах отцов и матерей, имеющих детей разного возраста, а также в зависимости от социально-демографических признаков родителей и характеристик их занятости. Установлено, что наличие малолетних детей (в возрасте до 3 лет) приводит к наибольшим потерям в заработках женщин – от 25 до 39 %; у женщин, имеющих детей дошкольного возраста, трудовые доходы на 8–12 % ниже, чем у матерей старших детей. Результаты расчетов показали значимые преимущества высокообразованных родителей по уровню трудового дохода – финансовые потери от родительства у лиц с высшим образованием существенно меньше, чем у матерей / отцов без высшего образования. Выявлена также дифференциация финансовых потерь / преимуществ из-за родительства между занятыми с разным уровнем трудового дохода: значимые относительные потери характерны именно для тех матерей с малолетними детьми и детьми дошкольного возраста, которые заняты на низкооплачиваемых работах. Согласно результатам исследования, специфика трудовой деятельности лиц, работающих в разных секторах экономики или имеющих разный статус занятости, также обуславливает отличия в уровне потерь вследствие родительства, при этом отдельные виды деятельности и позиции в сфере занятости в Украине можно считать недостаточно «дружественными» к работникам с детьми.

Ключевые слова: родительство, материнство, финансовые потери от материнства, финансовые преимущества родительства, гендерная дифференциация трудовых доходов, оценка финансовых потерь, создание условий для сочетания занятости с родительством.

I.O. Kurilo

Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Science of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: kurilo2005@yandex.ru

V.P. Dumanska

PhD, Senior research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: vita.dumanska@gmail.com

ESTIMATION OF PARENTHOOD WAGE PENALTIES AND BENEFITS IN UKRAINE

The article outlines parenthood wage penalties and benefits in Ukraine. A wage gap among parents with children of different ages was determined with using of econometric models considering social-demographic characteristics and employment status of parents. Mothers of children under the age of 3 years earn from 25 to 39 % less than mothers of children of school age. Wage gap for those who have children of pre-school age (3–6 years) is 8–12 %. Calculations demonstrate significant wage benefits for parents with high education. Such categories face lower wage penalties in comparison with low-educated parents. There is a difference in financial penalties and benefits among parents with low and high income: the most significant penalties apply to low-income women workers. Parental wage penalties apply also to people employed in different economic sectors and with different employment status. At the same time, some jobs in Ukraine are not «family friendly». The research results stress the necessity of social policy, which creates opportunities for beneficial combination of parenthood and employment.

Key words: *parenthood, motherhood, financial costs of motherhood, motherhood wage penalties, financial benefits of parenthood, gender gap of labor income, estimation of financial losses, creating conditions to combine employment with parenthood.*

Вступ. Батьківство у сучасному суспільстві зберігає риси феномену, який асоціюється із самодостатніми і універсальними людськими цінностями, несе значне смислоутворювальне навантаження щодо людського життя. Водночас у ході трансформації форм і функцій батьківства, а також низки суміжних соціальних та економічних інститутів (освіти, соціального захисту, ринку праці тощо) повсякчас посилюється конкуренція між потребами, пов'язаними із батьківством, та тими, що «вплетені у тканину» економічної діяльності й тісніше пов'язані з особистісною самореалізацією, з гедоністичними прагненнями тощо. Зі зростанням ролі людського капіталу в економічному відтворенні та посиленням значущості інвестування у нього, починаючи з дитинства, актуалізуються й певні економічні проблеми щодо реалізації батьківських функцій, збільшується вплив економічних чинників на репродуктивну поведінку, зазнають трансформацій практики поєднання професійної зайнятості з батьківством/материнством.

Цілком закономірним у даному контексті стало відповідне пошукання дослідницького інтересу до різних демоекономічних аспектів проблематики батьківства, як-от: до аналізу економіко-трудова факторів та обмежень при прийнятті рішення про народження дитини; оцінки альтернативних витрат, пов'язаних із виконанням материнських функцій (зокрема, доглядом за малолітніми дітьми, піклуванням та вихованням); визначення витрат на дітей, матеріального становища сімей з дітьми та якісних характеристик дітей тощо. Ще одним із питань, яке видається менш глобальним, але практично значущим для вдосконалення соціальної політики у контексті створення умов для поєднання зайнятості з батьківством, досягнення гендерної рівності тощо, є проблема скорочення заробітків працюючих осіб у зв'язку з батьківством / материнством (в англomовному варіанті ця проблема найчастіше позиціонується як *motherhood wage penalty*).

Аналіз наявних досліджень. Питання фінансових втрат, зумовлених батьківством, особливо активно досліджують у США. Численні наукові розвідки підтверджують диференціацію доходів серед зайнятих матерів та жінок без дітей. Така різниця, за інших рівних умов, становить від 2 % [9] до 9 % [14] за наявності однієї дитини. Причому деякі науковці довели, що відповідна різниця може сягати і 20 % [6]. Встановлено також, що менших відносних втрат зазнають жінки, які народжують дитину пізніше.

Фінансові втрати від батьківства практично відсутні в Данії [5] та Швеції [4], у цих країнах наявність дітей практично не впливає на розмір заробітної плати. Аналіз цієї проблеми стосовно Австралії дає доволі суперечливі результати: деякі науковці, спираючись на результати власних досліджень, стверджують, що заробітна плата жінок з дітьми не відрізняється від заробітної плати жінок, у яких немає дітей [15], натомість інші свідчать, що фінансові втрати від материнства становлять 4 % [7].

Цінними є результати порівняльного аналізу гендерної диференціації в оплаті праці та фінансових втрат від материнства у країнах Європейського союзу. Встановлено, що в 13 країнах (Кіпр, Ірландія, Словаччина, Німеччина, Бельгія, Словенія, Польща, Італія, Угорщина, Франція, Чехія, Португалія, Греція) диференціація в оплаті праці жінок зумовлена радше гендерною дискримінацією, ніж материнством. Водночас у Литві та Люксембурзі фінансові втрати від материнства дуже високі і значно

перевищують показник гендерної диференціації заробітної плати. У решті країн втрати від материнства відчутно менші і становлять від 9 до 21 % [12].

Батьківство позначається на доходах не лише жінок, а й чоловіків. За результатами досліджень, доходи чоловіків, які перебувають у шлюбі та мають дітей, є вищими у порівнянні з неодруженими та розлученими чоловіками без дітей. Американськими науковцями встановлено, що материнство призводить до втрати 5 % заробітку порівняно з доходом бездітних жінок, а чоловіки, в яких є діти, заробляють на 9 % більше, ніж чоловіки без дітей [10]. Доведено також, що одружені чоловіки заробляють більше, ніж одинаки [8]. Але стосовно чоловіків ця проблематика розроблена значно менше, ніж щодо жінок, у тому числі й через інформаційні обмеження, адже доволі часто трудову діяльність жінки обстежують разом з фертильністю, тоді як для чоловіків зазвичай отримують лише інформацію про шлюбний стан і значно рідше — про наявність та кількість дітей.

Рівень фінансових втрат від батьківства практично не вивчений у країнах Східної Європи. Наявне дослідження, згідно з результатами якого матері в Росії у 2003–2005 рр. заробляли майже на 8 % менше порівняно з жінками, в яких немає дітей, тоді як гендерна диференціація в оплаті праці становила близько 27 % [2]. Крім того, можна згадати хіба що наукову роботу, присвячену тематиці, близькій до даної: на матеріалах лонгітюдного обстеження в Росії нещодавно досліджено вплив змін шлюбного стану на заробітки чоловіків [3].

В Україні наразі єдиним дослідженням фінансових втрат від материнства є праця О. Нізалової та Т. Слюсаренко. На основі даних ULMS¹ за 1997–2004 рр. ними встановлено, що матері з однією дитиною заробляють в середньому на 6,5 % менше,

Таблиця 1. Дослідження, присвячені визначенню втрат від батьківства у різних країнах

Автори	Країна дослідження	Отримані результати
Waldfoegel, Jane (1997)	США	Втрата від материнства при народженні першої дитини – 4 %, при народженні 2-х і більше дітей – 12 %
Lundberg, Shelly and Rose, Elaina (2002)	США	Жінки втрачають 5 % заробітку з народженням дитини, заробіток чоловіків-батьків зростає на 9 %
Livermore, T., Rodgers, J.R. and Siminski, P. (2011)	Австралія	Жінки втрачають 4 % заробітку з народженням дитини
Kunze and Ejrnaes (2013)	Німеччина	Жінки втрачають 3–5,7 % заробітку за кожен рік відпустки по догляду за дитиною
Sile Pádraigín O’Dorchai (2006)	Країни ЄС	Втрати від материнства – 9–21 % заробітку залежно від країни
Arzhenovskiy, S., Artamonova D. (2007)	Росія	Втрата від материнства – 8 % заробітку
Nizalova, Olena Y., Sliusarenko Tamara (2013)	Україна	Жінки втрачають 6,5 % доходу з народженням першої дитини, 13,3 % – другої та ще 6,5 % – третьої та чергових дітей

Джерело: [14, 10, 7, 6, 12, 2, 11].

¹ Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey; останній раунд проведено у 2007 р. [13].

ніж жінки без дітей, а матері з двома дітьми мають заробіток на 13,3 % менший. Встановлено також, що наявність кожної наступної дитини призводить до втрати майже 6,5 % доходу [11].

Результати усіх вищезгаданих досліджень фінансових втрат від батьківства систематизовано нами в табл. 1.

Отже, натепер доведено, що в основному втрачають у заробітках жінки й такі втрати можуть сягати третини їхнього доходу у порівнянні з жінками без дітей. Основними чинниками нижчих заробітків жінок з дітьми є такі:

- після народження дитини жінки часто переривають трудову діяльність або переходять на неповну тривалість робочого часу, аби мати можливість доглядати за дітьми;
- часто матері надають перевагу роботі, яка дає змогу поєднувати материнство та зайнятість; така робота зазвичай є менш оплачуваною;
- догляд за дітьми та домашня праця виснажують жінок та знижують їх продуктивність на робочому місці, що, в свою чергу, зумовлює нижчі заробітки;
- серед роботодавців поширене упереджене ставлення до працівників з дітьми (особливо жінок), внаслідок чого вони мають нижчий рівень оплати праці.

Всі вищеназвані чинники мають місце і справляють певний вплив на зайнятість та заробітки жінок-матерів і в нашій країні.

Мета роботи. Враховуючи результати згаданої наукової розвідки щодо втрат від материнства в Україні, ґрунтованої на встановленні відмінностей між заробітками жінок без дітей та тих, які народили дітей, ми вирішили поглибити дослідження цього питання шляхом розгляду відмінностей у заробітках батьків та матерів, які мають дітей різного віку та тих батьків/матерів, які різняться за соціально-демографічними ознаками й характеристиками людського капіталу. Метою нашого дослідження стала оцінка фінансових втрат від батьківства в Україні — як втрат, які несуть жінки-матері, так і впливу батьківства на доходи чоловіків — у залежності від віку дітей та низки соціально-демографічних характеристик батьків — з використанням інструментарію економетричного моделювання за 2007 та 2012 рр.

Виклад основного матеріалу. Статистичною базою дослідження стали дані обстеження умов життя домогосподарств України (ОУЖД) за 2007 та 2012 рр. Ці роки для аналізу було обрано з огляду на відносну соціально-економічну та політичну стабільність: 2007 р. — як останній рік перед світовою фінансово-економічною кризою, 2012 р. — як передреволюційний.

Для оцінювання фінансових втрат від батьківства в Україні ми скористалися методологією, запропонованою бельгійськими науковцями для оцінювання гендерних відмінностей в оплаті праці та втрат у заробітках, пов'язаних із батьківством, в європейських країнах [12].

До аналізованої сукупності було включено зайнятих осіб. У вибірці за 2007 рік до розрахунків та аналізу було залучено дані про 8466 осіб, у 2012 році — 7885 осіб.

Аналіз здійснено з застосуванням МНК на основі оцінки відмінностей заробітків жінок та чоловіків; матерів та батьків з дітьми різного віку. Використано рівняння виду:

$$\log(W) = \beta X + \varepsilon,$$

де $\log(W)$ — експонента середньомісячного трудового доходу (обидві статі; жінки; чоловіки); X — незалежна змінна; ε — похибка.

В оригінальній методиці залежною змінною є погодинна ставка оплати праці. На наш погляд, батьківство впливає не лише на заробітну плату, але й на інші доходи, пов'язані з трудовою діяльністю, тому ми пропонуємо для аналізу використовувати показник трудового доходу. Цей показник охоплює заробітну плату за основним

місцем роботи, дивіденди, компенсаційні виплати, допомоги за основним місцем роботи, заробітну плату в натуральній формі за основним місцем роботи, заробітну плату на інших роботах у грошовій та натуральній формах, дохід від підприємницької діяльності, дохід від самостійної трудової діяльності, оплату праці на інших тимчасових роботах, а також виплату заборгованості з заробітної плати за місцем роботи й виплату заборгованості з заробітної плати за попереднім місцем роботи. Для України найбільш прийнятною характеристикою є середньомісячний дохід, а не погодинна ставка, з огляду на це ми розраховували показник середньомісячного трудового доходу. Тож залежною змінною в моделі став логарифм середньомісячного трудового доходу (логарифмування застосовано з метою зниження рівня варіації доходів).

Для аналізу використано такі незалежні змінні:

- демографічні: вік (від 18 до 59 років); шлюбний стан (особи, які ніколи не перебували у шлюбі; особи, які перебувають у шлюбі; післяшлюбний стан (розлучені та овдовілі, разом)); наявність та вік дітей (матері / батьки, які мають дітей віком до 3 років; дітей у віці від 3 до 6 років; від 6 до 18 років); тип поселення (велике місто; мале місто; село).
- характеристики зайнятості та людського капіталу: рівень освіти (особи з вищою освітою та особи без вищої освіти); стаж роботи (додатково використано квадрат стажу, роки); статус зайнятості (працюючі за наймом; підприємці-роботодавці, самозайняті; безоплатно працюючі члени сім'ї).

Описову статистику за основними змінними наведено у табл. 2, а результати розрахунків – у табл. 3 та 4.

Таблиця 2. Характеристики масиву даних щодо зайнятих осіб, використаного для розрахунків

Змінні	Жінки		Чоловіки	
	середнє значення	стандартне відхилення	середнє значення	стандартне відхилення
2007 рік				
Стаж роботи	17,90796	9,989612	17,12132	10,37662
Середньомісячний трудовий дохід	706,9663	542,4579	959,009	649,697
Логарифм середньомісячного трудового доходу	6,317496	0,8100201	6,589567	0,8679599
Вік	41,29424	9,830662	40,408	10,6594
Число дітей у респондентів	0,5467318	0,601936	0,5704002	0,648148
Чисельність респондентів	4395		4071	
2012 рік				
Стаж роботи	17,39869	9,962432	16,23616	10,29537
Середньомісячний трудовий дохід	1541,554	897,792	1968,867	1294,724
Логарифм середньомісячного трудового доходу	7,124874	0,7949975	7,331235	0,8434092
Вік	42,01135	9,80212	40,4308	10,5992
Число дітей у респондентів	0,5240175	0,6336212	0,5832589	0,7063872
Чисельність респондентів	4069		3816	

Джерело: ОУЖД за 2007 та 2012 рр.

Таблиця 3. Оцінка переваг / втрат трудового доходу зайнятих залежно від віку їхніх дітей та інших демографічних характеристик (Україна, 2007 і 2012 рр.), log середньомісячного трудового доходу

Змінні	2007			2012		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
	0,365*** (0,0121)			0,275*** (0,0128)		
База Особи з дітьми 6–18 років						
Діти від 0 до 3 років	–0,0531 (0,0290)	–0,0204 (0,0383)	–0,253*** (0,0474)	–0,113*** (0,0252)	–0,0390 (0,0337)	–0,392*** (0,0408)
	–0,0164 (0,0211)	0,0241 (0,0312)	–0,0813** (0,0284)	–0,0430 (0,0220)	0,0106 (0,0322)	–0,122*** (0,0295)
База Сільська місцевість						
Велике місто (велике місто = 1; інше = 0)	0,459*** (0,0145)	0,533*** (0,0214)	0,381*** (0,0196)	0,348*** (0,0154)	0,412*** (0,0225)	0,259*** (0,0207)
	0,223*** (0,0153)	0,263*** (0,0225)	0,179*** (0,0206)	0,169*** (0,0162)	0,201*** (0,0235)	0,118*** (0,0218)
База Не перебувають у шлюбі						
Особи в шлюбі (в шлюбі = 1; інше = 0)	0,0705** (0,0216)	0,198*** (0,0318)	–0,0676* (0,0292)	0,0830*** (0,0209)	0,187*** (0,0306)	–0,0563* (0,0285)
	0,0729** (0,0260)	0,0970* (0,0484)	–0,0296 (0,0324)	0,0836** (0,0256)	0,0631 (0,0462)	–0,0145 (0,0320)
cons	6,255*** (0,0447)	6,539*** (0,0642)	6,328*** (0,0606)	7,154*** (0,0460)	7,458*** (0,0639)	7,112*** (0,0630)
	8466	4071	4395	7885	3816	4069
r ²	0,286	0,274	0,239	0,252	0,266	0,218

Примітка. Тут і далі у табл. 4 та 6: * p – < 0,05, ** p – < 0,01, *** p – < 0,001
Джерело: розраховано на основі даних ОУЖД за 2007 та 2012 рр.

Таблиця 4. Оцінка переваг / втрат трудового доходу зайнятих з різним рівнем заробітків залежно від віку їх дітей (Україна, 2007 і 2012 рр.), log середньомісячного трудового доходу

Змінні	2007				2012			
	Жінки		Чоловіки		Жінки		Чоловіки	
	високий	низький	високий	низький	високий	низький	високий	низький
Рівень доходу								
Вік	0,00208	-0,009-86***	-0,00541	-0,0111***	0,00148	-0,0126***	-0,00402	-0,0166***
	(0,00256)	(0,00172)	(0,00647)	(0,00180)	(0,00284)	(0,00165)	(0,00613)	(0,00169)
База Діти 6–18 років								
Діти від 0 до 3 років	-0,00431	-0,0668*	0,00943	0,0498	-0,0240	-0,135***	0,00125	-0,0506*
	(0,0313)	(0,0313)	(0,227)	(0,0301)	(0,0303)	(0,0266)	(0,0972)	(0,0257)
Діти від 3 до 6 років	-0,00323	-0,0310	-0,0665	0,0124	-0,0253	-0,0505*	0,0182	-0,0237
	(0,0255)	(0,0220)	(0,0926)	(0,0221)	(0,0281)	(0,0228)	(0,0799)	(0,0225)
cons	7,186***	6,387***	7,516***	6,459***	7,989***	7,272***	8,469***	7,386***
	(0,0654)	(0,0444)	(0,198)	(0,0462)	(0,0767)	(0,0449)	(0,191)	(0,0459)
N	1422	7044	202	8264	990	6895	147	7738
r2	0,0594	0,215	0,0798	0,201	0,0605	0,192	0,127	0,202

Примітка: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Джерело: розраховано на основі даних ОУЖД за 2007 та 2012 рр.

Згідно з результатами розрахунків, представленими у табл. 3, у 2007 р. загальний розрив між показниками середньомісячного трудового доходу чоловіків і жінок становив понад 36 %, а у 2012 р. — близько 28 %. Зазначимо, що окреслені зміни цілком відповідають напряду динаміки гендерного розриву в середній заробітній платі за даними офіційної статистики і зумовлені випереджувальними підвищенням у 2012 р. заробітної плати саме у низці бюджетних галузей, у яких зайняті переважно жінки. Результати розрахунків показують також, що зайняті особи, які мешкають у великих містах, заробляють на 35–45 % більше у порівнянні з тими, хто живе у сільській місцевості (чоловіки ж у великих містах заробляли у середньому в півтора рази більше, ніж в селах). Жителі малих міст мали у середньому на чверть вищі трудові доходи, ніж жителі сіл.

Середньомісячний трудовий дохід осіб, які перебувають у шлюбі або перейшли в післяшлюбний стан, у нашій країні в середньому на 7–8 % вищий, порівняно з тими, хто у шлюбі не перебував. Більш детальний розгляд відповідних відмінностей засвідчує, що перебування у шлюбі особливо помітно впливає на рівень доходу саме чоловіків². Так, одружені чоловіки заробляють майже на 1/5 більше порівняно з тими, хто ніколи не перебував у шлюбі, при цьому щодо заміжніх жінок зафіксовано протилежне співвідношення, що є статистично значущим — жінки, які перебували в шлюбі, у досліджувані роки заробляли на 6–7 % менше, ніж незаміжні.

Трудовий дохід та вік дітей. Наявність малолітніх дітей (віком до 3 років) призводить до найбільших втрат у заробітках. Так, у 2007 р. середньомісячний трудовий дохід зайнятих жінок, які мали малолітніх дітей, був на 25,3 % нижчим у порівнянні із жінками, які мали дітей віком 6–18 років, у 2012 р. цей показник сягнув 39,2 %. Наявність дітей віком від 3 до 6 років зумовлювала втрати у заробітках жінок близько 8 % (у 2007 р.) та 12,2 % (у 2012) порівняно з матерями, які мали старших дітей. Варто наголосити, що в Україні наявність малолітніх дітей (до 3 років) та дітей дошкільного віку практично не позначається на рівні трудового доходу батьків-чоловіків, значущі втрати заробітків несуть лише матері.

Диференціація фінансових втрат / переваг від батьківства за рівнем трудового доходу. Щоб встановити, чи відрізняються втрати від батьківства у працівників з різним рівнем заробітку, ми додатково виділили серед зайнятих дві групи: працівники з низьким доходом, трудовий дохід яких нижчий від офіційного розміру середньомісячної заробітної плати за підсумками відповідного року, та працівники з високим рівнем доходів, трудовий дохід яких перевищує зазначений показник³.

Результати розрахунків за економетричною моделлю, представлені у табл. 4, свідчать, що, за інших рівних умов, значущі втрати у заробітку характерні для жінок з малолітніми дітьми та дітьми дошкільного віку, які зайняті на низькооплачуваних роботах, при цьому, як бачимо, відносний розмір цих втрат у динаміці зростає.

Соціально-демографічні характеристики батьків та їхні трудові доходи. Окрім підтвердженної дослідженням гіпотези щодо відмінностей у відносних втратах заробітку, пов'язаних із материнством, для високо- та низько дохідних груп жінок, ми висунули також припущення про те, що переваги / втрати трудового доходу можуть диференціюватися для сукупностей батьків / матерів, зайнятих у різних сферах

² Це цілком узгоджується зі співвідношеннями, отриманими російськими дослідниками за даними вже згаданого вище [4] лонгітюдного обстеження.

³ За даними Державної служби статистики, у 2007 р. середньомісячна заробітна плата жінок становила 1150 грн, чоловіків — 1578 грн, а у 2012 р. ці показники становили 2661 грн та 3429 грн відповідно.

Таблиця 5. Характеристики масиву даних щодо зайнятих батьків / матерів, використаного для розрахунків

Змінна	2007			2012		
	Жінки		Чоловіки	Жінки		Чоловіки
	середнє значення	стандартне відхилення	середнє значення	середнє значення	стандартне відхилення	середнє значення
Стаж роботи	14,28921	8,57297	14,86704	13,33543	8,635827	13,65379
Середньомісячний трудовий дохід	682,2275	587,5365	1024,905	1498,302	883,2233	2156,029
Логарифм середньомісячного трудового доходу	6,269201	0,8379701	6,68383	7,083719	0,8296414	7,443181
Вік	37,68589	8,180184	38,0667	37,95305	8,313659	37,63351
Чисельність дітей у респондентів	1,114108	0,3257462	1,166739	1,161665	0,3862051	1,261709
Чисельність респондентів	2158		2033		1827	
					18111	

Джерело: дані ОУЖД за 2007 та 2012 рр.

Таблиця 6. Оцінка відмінностей трудового доходу зайнятих батьків залежно від їх соціально-демографічних характеристик (Україна, 2007 і 2012 рр.) log середньомісячного трудового доходу

Змінна	2007			2012		
	обидві статі		жінки	обидві статі		жінки
	чоловіки	жінки	чоловіки	чоловіки	жінки	жінки
Вік	-0,00640*	0,000137	-0,00997**	-0,00894***	-0,0152***	0,000962
	(0,00260)	(0,00350)	(0,00384)	(0,00265)	(0,00359)	(0,00383)
	0,448***			0,390***		
Стать (чоловіки = 1; жінки = 0)	(0,0181)			(0,0205)		
База Не мають вищої освіти						
З вищою освітою	0,350***	0,278***	0,409***	0,249***	0,230***	0,284***
	(0,0204)	(0,0316)	(0,0260)	(0,0211)	(0,0283)	(0,0305)
	0,0222***	0,0177*	0,0173**	0,0363***	0,0307***	0,0333***
Стаж роботи	(0,00445)	(0,0694)	(0,00574)	(0,00471)	(0,00653)	(0,00669)

Продовження табл. 6

Змінна	2007			2012		
	обидві статі	чоловіки	жінки	обидві статі	чоловіки	жінки
Статус зайнятості						
База Працюючі за наймом						
Самозайняті:	-1,131***	-1,151***	-1,191**	-	-	-
	(0,245)	(0,323)	(0,370)	-	-	-
Безоплатнопрацюючі члени сім'ї	-1,301***	-1,341***	-1,167***	-1,781***	-1,609***	-2,131***
	(0,129)	(0,146)	(0,302)	(0,100)	(0,111)	(0,191)
База Зайняті у промисловості						
Сфера зайнятості: торгівля	-0,315	-0,465*	-0,102	-0,109***	-0,320***	-0,0671
	(0,175)	(0,221)	(0,303)	(0,0318)	(0,0655)	(0,0376)
Сфера зайнятості: будівництво	0,0619	0,127	-0,937	-0,00422	-0,0372	0,0428
	(0,144)	(0,153)	(0,604)	(0,0285)	(0,0346)	(0,0460)
Сфера зайнятості: сільське, лісове, рибне господарство	-0,0432	-0,111	0,237	-0,0965***	-0,120**	-0,0680
	(0,178)	(0,200)	(0,428)	(0,0264)	(0,0383)	(0,0358)
cons	6,096***	6,460***	6,119***	7,036***	7,462***	6,905***
	(0,0780)	(0,110)	(0,108)	(0,0842)	(0,109)	(0,125)
N	4191	2033	2158	3638	1811	1827
r2	0,313	0,292	0,244	0,279	0,289	0,209

Примітка: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.

Джерело: розраховано на основі даних ОУЖД за 2007 та 2012 рр.

економіки, осіб з різним статусом зайнятості та з різними соціально-демографічними характеристиками. Для перевірки цих гіпотез побудовано економетричну модель за сукупністю зайнятих осіб, які мають дітей (тобто батьків та матерів). Для розрахунків взято дані щодо 4191 осіб за 2007 рік і 3638 осіб за 2012 рік. Описову статистику за цим масивом представлено у табл. 5.

Результати розрахунків продемонстрували значущі переваги високоосвічених батьків щодо рівня трудового доходу порівняно з чоловіками / жінками без вищої освіти, котрі мають дітей. Відповідний розрив у трудових доходах за рівнем освіти відчутніший у жінок, адже фінансові результати їх зайнятості взагалі «тісніше прив'язані до материнства», ніж у чоловіків-батьків. Однак у 2012 р. порівняно з 2007 р. зафіксовано зменшення досліджуваних відмінностей трудового доходу за освітнім рівнем в Україні. Очікувано, що позитивний вплив на рівень трудового доходу чоловіків-батьків та жінок-матерів справляє стаж роботи, причому роль цього чинника у динаміці за досліджувані роки зросла.

Деякі статистично значущі відмінності за рівнем трудового доходу серед батьків / матерів зафіксовано і за ознакою статусу зайнятості: у не вигідному становищі тут опиняються самозайняті особи з дітьми, зайнятість яких у вітчизняних умовах часто вирізняється недостатньою стабільністю, вищими ризиками соціальної незахищеності, зосередженням у низькодоходних секторах економіки, а також особи зі статусом безоплатно працюючого члена сім'ї. Як це видно з результатів моделювання (табл. 6), секторам економіки, що в Україні переважно акумулюють робочу силу з нижчим освітньо-кваліфікаційним рівнем і відзначаються поширенням негнучкої та соціально незахищеної зайнятості — торгівля, сільське, лісове та рибне господарство тощо — притаманні більші відносні втрати трудового доходу працівників, які мають дітей та, відповідно, батьківські обов'язки.

Висновки та рекомендації. Оцінка скорочення заробітків працюючих осіб у зв'язку з батьківством / материнством на матеріалах України з використанням економетричних моделей дала змогу встановити, що найбільші втрати у заробітках жінок пов'язані з наявністю у них малолітніх дітей: зайняті матері дітей віком до 3 років, за інших рівних умов, мали трудові доходи на 25 % (2007 р.) і на 39 % (2012 р.) менші, ніж жінки з дітьми віком старше 6 років. Якщо скорочення заробітків працюючих матерів у період малоліття дітей видається очікуваним і доволі закономірним, то фінансові втрати зайнятих жінок з дітьми віком від 3 до 6 років, що становили 8—12 % (при цьому у динаміці зросли), не є природними і, ймовірно, зумовлені як наслідками посиленого подвійного — домашнього та виробничого — навантаження жінок-матерів в умовах слабкого розвитку інфраструктури, що полегшувала б догляд за дітьми та домашню працю, так і упередженим ставленням роботодавців до працівників з дітьми дошкільного віку (надто — жінок), що є доволі поширеним у нашій країні.

У результаті моделювання виявлено, що вищий освітній рівень батьків / матерів, за інших рівних умов, убезпечує їх від вагомих втрат заробітку, пов'язаних із батьківством. Показово, що відповідні відмінності щодо трудових доходів осіб з дітьми за рівнем освіти відчутніші у жінок-матерів, ніж у чоловіків-батьків.

Виконані розрахунки фінансових втрат / переваг за різними доходними групами зайнятих свідчать також, що значущі відносні втрати трудового доходу в Україні притаманні матерям з низькими заробітками. Як показує досвід, саме матері, зайняті на низькооплачуваних роботах, через менші альтернативні витрати частіше присвячують свій час вихованню дітей та виконанню інших сімейних обов'язків, погоджуються

на часткову зайнятість тощо. Натомість батьки / матері із кращими характеристиками людського капіталу (з вищим освітнім рівнем, високооплачувані працівники) навіть у періоди інтенсивного догляду за дітьми та їх виховання частіше вдаються до множинної зайнятості, мають можливість працювати за гнучким графіком, а також делегувати частину батьківських обов'язків найманому персоналу.

Різні види діяльності та позиції в сфері зайнятості в Україні також характеризуються відмінностями щодо втрат заробітків, пов'язаних із батьківством. Найменш дружніми до матерів / батьків із дітьми можна вважати торгівлю, сільське, лісове та рибне господарство — ті сфери, в яких зосереджена робоча сила відносно невисокого освітньо-кваліфікаційного рівня, зі значною часткою неформальної зайнятості, низьким рівнем соціальної захищеності працівників загалом. За ознакою статусу зайнятості у невідгданому становищі щодо фінансових втрат від батьківства опиняються самозайняті особи з дітьми та безоплатно працюючі члени сім'ї.

Отримані результати дослідження, на наш погляд, свідчать «на користь» активізації у соціальній політиці в Україні такого напрямку як створення умов для поєднання зайнятості з батьківством. Цей напрям вже тривалий час є одним із пріоритетних у сімейній політиці низки розвинутих країн і передбачає формування дружнього до працівників з дітьми соціально-трудового середовища, а також досягнення гендерного паритету в основних сферах життєдіяльності. Адже не випадково втрати заробітку, пов'язані з материнством, є мінімальними або й відсутні у країнах з досягнутим високим рівнем гендерної рівності (Данія, Норвегія, Швеція) та й взагалі меншою поширеністю дискримінації за демографічними ознаками (стать, вік, сімейний стан) в основних сферах життя.

Як свідчить досвід формування сімейної політики у названих країнах, немало-важним для підтримання професійно-кваліфікаційного рівня молодих матерів, збереження їхнього заробітку та розвитку кар'єри є забезпечення гнучкості системи відпусток по догляду за малолітніми дітьми, гнучкості умов та режиму праці зайнятих матерів, а також, звісно, належний розвиток якісної дошкільної освіти та виховання (у тому числі з доволі раннього віку дітей). Так, рівень охоплення дітей віком 3—5 років дошкільною освітою в Данії, Норвегії та Швеції становить відповідно майже 98 %, близько 97 % та 94 %, а охоплення дитячими дошкільними закладами дітей у віці до 2 років — 67 %, 54 % та 47 % відповідно. Показово при цьому, що саме у цих країнах, де сформувався чи не найбільш сприятливе в Європі середовище для материнства / батьківства, стабільно фіксуються найвищі в Європі рівні дітородної активності населення: сумарний показник народжуваності останніх років у Данії становить 1,7 дитини, в Норвегії — 1,8, у Швеції — 1,9 за середньоевропейського рівня близько 1,6 дитини.

І, насамкінець, вважаємо доречним зауважити, що, крім готовності до можливих фінансових втрат, для народження дітей та реалізації функцій батьківства наразі все ж дуже «...потрібна також щира готовність жертвувати речами дуже особистими, а тому дорожчими за добробут і гроші, такими як, скажімо, час,...такими, яких не можна ані взяти, ані позичити» [1, С. 230]. При цьому, на наш погляд, із подальшим розвитком суспільства роль психологічної мотивації — готовності такого типу — в становленні традицій та поширенні практик відповідального батьківства зростатиме.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурдье П. Практичний глузд / П. Бурдье. — К. : Український центр духовної культури, 2003. — 503 с.
2. Arzhenovskiy S. Econometric Estimation of the Wage Penalty for the Motherhood / S. Arzhenovskiy, D. Artamonova. // *Applied Econometrics*. — 2007. — №7(3). — С. 66–79.
3. Ashwin S. Behind every great man...»: the male marriage wage premium examined qualitatively / S. Ashwin, O. Isupova. // *Journal of Marriage and Family*. — 2014. — № 76 (1). — С. 37–55.
4. Career Interruptions and Subsequent Wages: A Reexamination Using Swedish Data / J. Albrecht, P. Edin, M. Sundström, S. Vroman. // *Journal of Human Resources*. — 1999. — № 34. — С. 294–319.
5. Gupta N. Children and Career Interruptions: The Family Gap in Denmark / N. Gupta, N. Smith // *Economica*. London School of Economics and Political Science. — 2001. — № 69 (276). — С. 609–629.
6. Kunze A., Astrid and Matte Ejrnaes. (2004). Wage Dips and Drops around First Birth / A. Kunze, M. Ejrnaes // I. IZA Discussion Paper. 2004. — № No.1011.
7. Livermore T. The Effect of Motherhood on Wages and Wage Growth: Evidence for Australia / T. Livermore, J. Rodgers, P. Siminski. // *Special Issue: Selected Papers from the 39th Australian Conference of Economists, Sydney, 27-29 September 2010, 2011*. — № 87. — С. 80–91.
8. Loh E. Productivity Differences and the Marriage Wage Premium for White Males / Eng Seng Loh. // *Journal of Human Resources*. — 1996. — № 31(5). — С. 66–89.
9. Loughran D. Why Wait? The Effect of Marriage and Childbearing on the Wage Growth of Men and Women / D. Loughran, J. Zissimopoulos. // *The Journal of Human Resources*. — 2009. — № 44 (2). — С. 326–349.
10. Lundberg S. Parenthood and the Earnings of Married Men and Women / S. Lundberg., E. Rose // *Labour Economics*. — 2002. — № 7 (6). — С. 689–710.
11. Nizalova O. Motherhood Wage Penalty in Times of Transition / O. Nizalova, T. Sliusarenko. // IZA Discussion Paper. — 2013. — № 7810.
12. O'Dorchai S. Do women gain or lose from becoming mothers? A comparative wage analysis in 20 European countries [Електронний ресурс] / Síle Pádraigín O'Dorchai // *RePEc*. — 2006. — Режим доступу до ресурсу: https://dipot.ulb.ac.be/dspace/bitstream/2013/53813/1/RePEc_dul_wpaper_09-11.rs.pdf.
13. Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey, 2007.
14. Waldfogel J. The Effect of Children on women's wages / Jane Waldfogel. // *American Sociological Review*. — 1997. — № 62. — С. 209–217.
15. Whitehouse G. Parenthood and pay in Australia and the UK: evidence from workplace surveys / Gillian Whitehouse // *Journal of Sociology*. — 2002. — № 38 (4). — С. 381–397.

REFERENCES

1. Burdieu, P. (2003). *Praktychnyy hluzd [Practical sense]*. Kyiv : Ukrayinskyy tsentr dukhovnoyi kultury [in Ukrainian].
2. Arzhenovskiy, S. & Artamonova, D. (2007). Econometric Estimation of the Wage Penalty for the Motherhood. *Applied Econometrics*, 7(3), 66–79 [in English].
3. Ashwin, S. & Isupova, O. (2014). Behind every great man...»: the male marriage wage premium examined qualitatively. *Journal of Marriage and Family*, Vol. 76(1), 37–55 [in English].
4. Albrecht, J., Edin, P., Sundström, M. & Vroman, S. (1999). Career Interruptions and Subsequent Wages: A Reexamination Using Swedish Data. *Journal of Human Resources*, 34, 294–319 [in English].
5. Gupta, N. & Smith, N. (2001). Children and Career Interruptions: The Family Gap in Denmark. *Economica*. (Vol. 69 (276), 609–629). London School of Economics and Political Science [in English].
6. Kunze, A. & Ejrnaes, M. (2004). Wage Dips and Drops around First Birth. *IZA Discussion Paper*, 1011 [in English].
7. Livermore, T., Rodgers, J. & Siminski, P. (2011). The Effect of Motherhood on Wages and Wage Growth: Evidence for Australia. *Special Issue: Selected Papers from the 39th Australian Conference of Economists (27-29 September 2010)*. (Vol. 87, 80–91). Sydney [in English].
8. Loh, E. (1996). Productivity Differences and the Marriage Wage Premium for White Males. *Journal of Human Resources*, Vol. 31(5), 66–89 [in English].

9. Loughran, D. & Zissimopoulos, J. (2009). Why Wait? The Effect of Marriage and Childbearing on the Wage Growth of Men and Women. *Journal of Human Resources*, Vol. 44(2), 326-349 [in English].
10. Lundberg, S. & Rose, E. (2002). Parenthood and the Earnings of Married Men and Women. *Labour Economics*, Vol. 7(6), 689-710 [in English].
11. Nizalova, O., Sliusarenko, T. (2013). Motherhood Wage Penalty in Times of Transition. *IZA Discussion Paper*, 7810 [in English].
12. O'Dorchai, S. (2006). Do women gain or lose from becoming mothers? A comparative wage analysis in 20 European countries. *dipot.ulb.ac.be*. Retrieved from https://dipot.ulb.ac.be/dspace/bitstream/2013/53813/1/RePEc_dul_wpaper_09-11.rs.pdf [in English].
13. Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey (2007). [in English].
14. Waldfogel, J. (1997). The Effect of Children on women's wages. *American Sociological Review*, Vol. 62, 209-217 [in English].
15. Whitehouse, G. (2002). Parenthood and pay in Australia and the UK: evidence from workplace surveys. *Journal of Sociology*, Vol. 38 (4), 381-397 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.026

УДК 314.146

JEL Classification: J120, J130

Л.І. СЛЮСАР

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бул. Тараса Шевченка, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

БАТЬКІВСТВО У СИСТЕМІ ВІДНОСИН ІНСТИТУТУ СІМ'Ї: СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ, ЇХ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Сім'я як багатofункціональний комплексний соціальний інститут має складну внутрішню структуру, однак саме механізми-відносини батьківства забезпечують реалізацію основних її функцій — народження, утримання, соціалізація дитини. Наслідком сучасних трансформацій інституту сім'ї, різноманіття типів і форм сімейних об'єднань стала значна специфіка батьківства в різних сім'ях, плуралізація його форм. Специфіку виконання функцій батьківства мають сім'ї, які відрізняються за типом поселення (міські та сільські), за кількістю дітей (багатодітні та одnodітні), за структурою сім'ї (прості й складні багатопокілінні). Принципово змінена форма батьківства у сім'ях, які з'явилися внаслідок сучасної модернізації шлюбно-сімейної поведінки населення: одnobатьківські сім'ї, реструктуровані сім'ї, сім'ї з дистанційним шлюбом. Треба визнати наявність певних протиріч між свободою вибору стилю життя, плуралізацією форм шлюбу і сім'ї, і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, які забезпечує традиційний інститут батьківства. Розв'язання цього протиріччя потребує не повернення до старих форм шлюбно-сімейної поведінки, що неможливо, а модернізації інституту батьківства на сучасних гуманістичних принципах поваги і любові до кожної дитини, відповідального ставлення до неї незалежно від форми шлюбних стосунків батьків, тобто на принципах відповідального батьківства.

В Україні поширення бідності серед сімей з дітьми, невирішеність житлової проблеми, алкоголізм та наркоманія серед частини населення впливають на систему відносин батьки-діти, деформуючи специфіку батьківства у різних типах сім'ї, посилюючи негативні моменти та збільшуючи ризики, які продукує плуралізація форм батьківства. Складність сучасного етапу розвитку України, в першу чергу через збройний конфлікт на сході країни, посилює ці ризики та формує нові виклики.

Ключові слова: сім'я, батьківство, діти, шлюб, суспільство, інститут, відповідальне батьківство.

Л.І. Слюсар

канд. екон. наук, вед. науч. сотруд.

Институт демографии

и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бул. Тараса Шевченко, 60

E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

© СЛЮСАР Л.І., 2016

РОДИТЕЛЬСТВО В СИСТЕМЕ ОТНОШЕНИЙ ИНСТИТУТА СЕМЬИ: СОВРЕМЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ, ИХ ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Семья как многофункциональный комплексный социальный институт имеет сложную внутреннюю структуру, но именно механизмы-отношения родительства обеспечивают реализацию основных ее функций – рождение, содержание, социализация ребенка. В результате современной трансформации института семьи, многообразия типов и форм семейных объединений, возникли значительные различия в выполнении функций родительства в разных семьях, т. е. плюрализация форм родительства. Специфику родительства имеют семьи, отличающиеся по типу поселения (городские и сельские), по количеству детей (многодетные и однодетные), структурой семьи (простые и сложные – многопоколенные). Принципиально изменена форма родительства в семьях, которые появились в результате современной модернизации брачно-семейного поведения населения: в однородительских семьях, реструктурированных семьях, семьях с дистанционным браком. Следует признать существование определенных противоречий между свободой выбора стиля жизни, плюрализацией форм брака и семьи, и потребностью общества в комфортных условиях социализации подрастающего поколения, которые обеспечивает традиционный институт родительства. Разрешение этого противоречия возможно не путем возврата к старым формам брачно-семейного поведения, что нереально, а модернизацией института родительства на современных гуманных принципах уважения и любви к каждому ребенку, ответственного отношения к нему независимо от формы брачных отношений родителей, то есть на принципах ответственного родительства.

В Украине бедность семей с детьми, нерешенность жилищной проблемы, алкоголизм и наркомания среди части населения влияют на систему отношений родители-дети, деформируя специфику родительства в разных типах семей, усиливая негативные моменты и увеличивая риски, которые продуцирует плюрализация форм родительства. Сложность современного этапа развития Украины, в первую очередь из-за военного конфликта на востоке страны, усиливает эти риски и формирует новые вызовы.

Ключевые слова: семья, родительство, дети, брак, общество, институт, ответственное родительство.

L.I. Slyusar
Ph. D., Leading scientific worker
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

PARENTHOOD IN THE SYSTEM OF RELATIONS OF FAMILY INSTITUTE: MODERN TRANSFORMATIONS, THEIR CAUSES AND CONSEQUENCES

The family as a multifunctional social institution has a complex internal structure, but the mechanisms of parenting relationship provide the realization of main family functions - birth, maintenance, socialization of the child. Specificity of parenthood in different families and pluralization of parenting forms are the consequence of the modern transformation of the family and different types of family associations. The parenting functions and relationships are diverse in families of different settlement type (urban and rural), with different number of children (multi-child and one-child family), and structure (simple and complex). But form of parenthood is fundamentally changed in families that emerged as a result of modernization of marriage and family behavior of the population: family with single parent, restructured family, a family with long-distance marriage. There are certain contradictions between freedom of choice of lifestyle that pluralization of forms of marriage and family provides, and social demand for the "comfortable" conditions of socialization of the younger generation, which traditional institution of parenthood provides. Resolving these contradictions doesn't require return to the previous forms of marriage and family behavior that is impossible; but it requires modernization of the institution of parenthood based on the modern humanist principles of respect and love for each child, understanding of the value of them, responsible attitude to them irrespective of the forms of marital relationship of parents.

In Ukraine the expansion of poverty among families with children, unresolved housing problems, alcoholism, and drug addiction affect the system of relationship between parents and children. These problems deform

the specificity of parenthood in different types of families, intensify negative aspects, and increase the risks. The complexity of the current stage of development in Ukraine, primarily due to the military conflict, increases those risks and creates new problems.

Key words: *family, parenthood, children, marriage, society, institute, responsible parenthood.*

Постановка проблеми. На рубежі тисячоліть, коли людство перебуває на принципово новому етапі розвитку, заснованому на постіндустріальних засадах соціальної та технологічної організації, відбувається кардинальна трансформація суспільних інститутів, у тому числі інституту сім'ї. Сім'я є багатоаспектним соціальним утворенням, яке поєднує в собі якості соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи [1, С. 22]. Дослідження сім'ї на макрорівні як соціального інституту розкриває її взаємозв'язок із іншими соціальними інститутами та соціально-демографічними процесами, що є підґрунтям для розуміння причин її сучасних трансформацій.

Сім'я як багатофункціональний соціальний інститут має складну внутрішню інституційну архітектуру, яка може бути представлена у вигляді сукупності внутрішніх системно-структурних інститутів та їх взаємовідносин і взаємозв'язків¹. На нашу думку, сім'я як комплексний інститут об'єднує інститути шлюбу, батьківства і спорідненості (родства). Кожен із цих інститутів має значну інституціональну автономію, регулює правила, механізми, норми поведінки у певній сфері, тому розуміння змін сім'ї як основного осередку відтворення населення потребує як всебічного дослідження кожного з цих інститутів, так і їх взаємодії.

Динамічність і неоднозначність сучасних процесів у сімейній сфері обумовлюють необхідність більшої уваги дослідників до трансформації не тільки сім'ї у комплексі всіх залежностей-взаємодій її відносин, але і поглибленого дослідження кожного з її складових-інститутів. Традиційними є дослідження шлюбу як окремого соціального інституту (А. Волков (A. Volkov), Л. Чуйко (L. Chuiko), А. Харчев (A. Kharchev)), однак батьківство і спорідненість у цьому ключі розглядаються вкрай рідко. Батьківство, як і сім'я в цілому, є об'єктом вивчення різних наук, однак у більшості випадків демографи досліджують дітородні орієнтації населення та їхній вплив на дітність сім'ї, тобто кількісні характеристики батьківства та механізми їх формування [3]. Батьківство досить часто є об'єктом досліджень психологів і педагогів у площині виховного процесу [4], однак є лише окремі спроби вивчення батьківства як соціального інституту Т. Гурко (T. Gurko) [5]. На нашу думку, вкрай важливим є вивчення батьківства як складової інституту сім'ї у контексті відтворення населення. Аналіз батьківства як складової інституту сім'ї, його сучасних трансформацій та зумовлених ним викликів, у тому числі сучасних особливостей батьківства в Україні, є **метою** цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Батьківство — це історично обумовлена соціальна форма відносин, що соціально санкціонує і впорядковує фізичний (біологічний) процес продовження роду людської спільноти. Інститут батьківства упорядковує стосунки між батьками і дітьми, батьками і суспільством, визначаючи в першу чергу права і обов'язки батьків з утримання і виховання дітей.

Дослідження батьківства неможливо без дослідження сім'ї, його місця у системі сімейних відносин. Сім'я як комплексний інститут об'єднує інститут шлюбу, інститут батьківства і інститут спорідненості. Шлюб — це інститут, який регулює взаємовідносини між чоловіком і жінкою, визначає їхні права і обов'язки стосовно

¹ Про архітектуру як науку, у тому числі про інституціональну архітектуру, див. [2].

один одного та їх дітей, за визначенням В. Медкова (V. Medkov) [1, С. 291]. Інститут батьківства формує відносини між батьками та дітьми, визначаючи форми і правила їхньої взаємодії. Інститут спорідненості визначає форми взаємовідносин між іншими кривними родичами, тобто братами і сестрами, прабатьками і онуками тощо. Кожен із цих інститутів регулює правила, механізми, норми поведінки у певній сфері, однак саме їх поєднання забезпечує виконання всього комплексу функцій сім'ї, робить її базовим осередком суспільства. Взаємозалежність і взаємозацікавленість батьків і дітей, шлюбних партнерів, родичів, формальні і неформальні механізми і правила їхньої взаємодії обумовлюють фундаментальну якість сім'ї – виконання ролі посередника між суспільством і особистістю через інтереси сім'ї стосовно фізичного і соціально-культурного відтворення населення [1, С. 22].

Хоча більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників вважають основою (ядром) сім'ї шлюб (А. Волков, Л. Чуйко), варто зазначити, що найважливіші – специфічні – функції сім'ї: народження, виховання і утримання дітей, – реалізуються через батьківство. Саме механізми-відносини батьківства забезпечують народження, розвиток, соціалізацію дитини, і саме тому сім'я є первинним осередком відтворення населення, основним осередком фізичного і соціокультурного відтворення поколінь людського співтовариства. На першочергове значення саме батьківства для сім'ї звертали увагу такі відомі соціологи як Роберт Нисбет (R. Nisbet), Карл Циммерман (C. Zimmerman), А. Антонов (A. Antonov) [1, С. 44; 6].

Механізми-відносини батьківства функціонують через гендерні механізми, ієрархію прав і обов'язків матері та батька, рівновагу їх сімейних ролей. Обмін діяльністю чоловіком та жінкою для забезпечення умов розвитку дитини є необхідною умовою реалізації функцій батьківства.

Батьківство, як і інститут сім'ї загалом, є поєднанням формальних і неформальних норм і правил стосунків між батьками і дітьми. Неформальні норми та правила батьківства, які регулюють його психологічні, емоціональні, ряд фізичних аспектів, є особливо важливими, оскільки ґрунтуються на природному компоненті фізичної й емоціональної взаємозалежності та взаємодії батьків і нащадків, наявному у певній формі у всіх високорозвинених представників природного світу. Разом з тим ці «природні» стосунки у людини набувають соціальної форми, що залежить від традицій даної спільноти, системи життєвих цінностей, поширених морально-етичних принципів та орієнтацій. Щодо формальних норм і правил, то з розвитком людства вони змінювались від інфантициду в архаїчних спільнотах з їх обмеженістю ресурсів, та байдужістю до маленьких дітей у доіндустріальний період із його високою дитячою смертністю (І. Кон (I. Kon)) [7, С. 39–65], до сучасного дітоцентризму суспільства (принаймні, декларованого). Якщо використовувати поняття гаранта [2, С. 45], то гарантом дотримання формальних норм і правил батьківства на різних етапах історичного розвитку були громада, церква, держава. У наш час ці формальні правила закріплені у законодавчих актах і документах. В Україні права і обов'язки батьків щодо виховання і утримання дитини закріплені у Сімейному кодексі (розд. III «Права та обов'язки матері, батька і дитини»). Там же визначені санкції держави у випадку невиконання батьками своїх обов'язків (позбавлення батьківських прав тощо), а також вікові межі дитинства.

Сім'я як базовий інститут суспільства характеризується значною стабільністю і жорстко не залежить від соціально-економічної моделі соціуму, однак вона поступово змінюється відповідно до внутрішньої логіки свого розвитку. Водночас ці її зміни

«вплетені» у тканину історичного розвитку всього суспільства. Як відтворення населення відбувається у всьому просторі суспільно-економічного життя, є властивістю суспільного життя загалом [8, С. 466], так і функціонування сім'ї як первинного осередку відтворення нових поколінь відбувається у соціально-економічному просторі, є взаємозалежним зі всіма сферами життєдіяльності соціуму, є органічною складовою інституційного середовища, знаходиться під впливом цього середовища та його складових — конкретних інститутів.

Трансформація сім'ї є наслідком і складовою якісних змін усього соціуму, переходу спочатку до індустріальної, а потім до постіндустріальної (інформаційної) його моделі. Потребам доіндустріального (аграрного) суспільства відповідала велика багатодітна сім'я, де разом мешкали не тільки батьки і діти, але і представники старшого покоління, брати і сестри, що було обумовлено сімейним характером виробництва, високою смертністю населення, низькою продуктивністю праці. На цьому етапі розвитку інститут сім'ї мав монолітну, чітко визначену внутрішню архітектоніку, його складові щільно поєднані, переплетені: шлюб є обов'язковою передумовою батьківства, велика кількість дітей є запорукою розгалуженої системи відносин спорідненості між братами і сестрами. Неодмінним атрибутом батьківства була багатодітність, відсутність сімейних механізмів обмеження дітонародження.

З розвитком суспільства, підвищенням продуктивності праці та зниженням смертності, великий розмір сім'ї вже не є обов'язковою запорукою її матеріального добробуту, а висока народжуваність — запорукою виживання людства. Інституціональна структура суспільства поступово ускладнюється, і окремі функції сім'ї переходять (частково чи повністю) до інших інститутів. У ході історичної еволюції сім'ї інститути шлюбу, батьківства і спорідненості не тільки зазнають значних трансформацій, змінюються і форми їх взаємодії, збільшується автономність, ускладнюється система взаємозв'язків.

Відправною точкою змін інституту сім'ї стало зниження народжуваності в умовах формування нового типу демографічної рівноваги. Зниження дитячої смертності створило передумови для обмеження сім'єю кількості дітонароджень, що не тільки вплинуло на розмір сім'ї, зменшило її дітність, але і вплинуло на весь комплекс взаємовідносин батьки-діти, поступово формуючи нову якість. З'явилися умови для перебудови всього комплексу зв'язків-відносин сім'ї, у тому числі інститутів шлюбу та спорідненості.

Зміни кількісних характеристик батьківства стали пусковим механізмом перебудови інституту спорідненості, звуження його функцій: перехід від багатодітної до малодітної, а особливо однієї сім'ї значно звужує, обмежує цей інститут за рахунок зменшення кількості братів і сестер. Змінює форми родинних зв'язків і процес нуклеаризації сім'ї, формуючи нові форми взаємодії батьків і дорослих дітей.

Сучасна модель народжуваності стала як причиною, так і наслідком змін у системі взаємозв'язків шлюбу і батьківства. У другій половині XX сторіччя досить міцний і прямий зв'язок цих інститутів змінюється, їх взаємообумовленість набуває іншої, непрямой та досить неоднозначної форми. Норми і правила, які забезпечували пряму залежність дітонародження від офіційно визнаного шлюбу чоловіка і жінки, поступово розмиваються: інститут шлюбу і інститут батьківства набувають значної автономії, їх зв'язок стає більш складним і глибинним. Зміни у формах взаємодії шлюбу та батьківства є значною мірою результатом трансформації характеристик-ознак інституту шлюбу: це підвищення віку вступу до шлюбу, відхід від «шлюбу на все життя», плюралізація форм шлюбу. Якщо підвищення віку вступу до шлюбу змінює

одну із зовнішніх його характеристик, то нестабільність шлюбних відносин, коли перебування у шлюбі не обмежує потенційну можливість людини до вступу у новий шлюб; дистанційний і гостьовий шлюб, коли зникає спільне проживання подружжя, та розмитість меж шлюбу у випадку його nereєстрації, — є свідченням глибинної перебудови норм і правил, які регулюють шлюбні стосунки. Ці зміни визначають як другий демографічний перехід (Second Demographic Transition) [9].

Основними причинами, які продукують зміни відносин-зв'язків інституту сім'ї, у тому числі інституту батьківства у його кількісному і якісному вимірі, є: розвиток системи матеріального виробництва, його інтенсифікація; зміни у системі розподільчих відносин; ускладнення інституційної структури соціуму; зростання мобільності населення; перебудова системи гендерних відносин на принципах емансипації; широке розповсюдження контрацепції; сексуальна революція; гнучкість сучасних соціальних і моральних норм і правил; поширення принципів свободи вибору.

Розвиток економіки потребує праці членів сім'ї, чоловіків і жінок, у різних галузях суспільного виробництва, а зі зростанням темпів модернізації ринок праці та освітніх послуг продукує значну мобільність населення, змінюючи форму сімейних зв'язків, територіально роз'єднуючи не тільки дорослих дітей та їхніх батьків, братів і сестер, але в певних випадках і подружні пари, одного з батьків і дітей. Принципово змінилось становище жінки у суспільстві. Економічно і соціально незалежна жінка стає більш самостійною у шлюбі, у виборі моделі дітородної поведінки; вона не залежить економічно від чоловіка, адже стабільність шлюбу вже не є обов'язковою запорукою її добробуту.

Вагомим фактором трансформації сім'ї є роз'єднаність репродуктивної, шлюбної та сексуальної поведінки, їх сучасна автономність [10, С. 130–137]. Планування дітонародження (як за кількістю дітей, так і за часом їх появи на світ), яке стало особливо надійним завдяки досягненням сучасної контрацепції, не тільки сприяло зниженню дітності сім'ї, але й створило умови для нестабільності шлюбу, зростання кількості розлучень. Гнучкість сучасних моральних і соціальних норм, терпимість до різних форм сексуальної та шлюбно-сімейної поведінки сприяють подальшій плуралізації форм шлюбу та сім'ї.

Існують різні погляди на сучасні зміни інституту сім'ї та шлюбу та на їх наслідки, і критерієм оцінки цих змін є їхній вплив на виконання сім'єю функцій щодо утримання і соціалізації дітей, на систему відносин батьки-діти. Модернізація інституту шлюбу (різноманіття його форм, нестійкість шлюбу, висока вірогідність повторного шлюбу, нова форма взаємозв'язку шлюбу і дітонародження) призвела до поширення нових типів шлюбно-сімейних об'єднань, які раніше виникали внаслідок дії зовнішніх негативних факторів (війни, висока смертність), а не свідомого вибору особистості, і вважались винятком із правил, — це однобатьківські сім'ї, реструктуровані сім'ї, сім'ї з дистанційним шлюбом. Умови реалізації функцій батьківства в цих типах сімей мають значну специфіку, суттєво відрізняються від традиційної сім'ї з батьком і матір'ю, породжують численні проблеми та неоднозначні оцінки. Поширеність цих типів сімей із дітьми дає підстави говорити про різноманітність, **плуралізацію форм батьківства** у сучасному світі.

Треба визнати, що різноманіття типів, розміру, структури сімейних об'єднань завжди формує певні відмінності в умовах розвитку дитини, особливості у системі стосунків батьки-діти. Певні відмінності у виконанні функцій батьківства мають міські та сільські сім'ї, багатодітні та одnodітні сім'ї, прості й складні (багатопоколінні) сім'ї, сім'ї, в яких батьки мають різний рівень освіти, соціальний та професійний статус тощо.

Наприклад, сільські і міські сім'ї відрізняються не тільки побутом дітей і дорослих, сільські діти більш залучені до спільної з дорослими праці, мають ширше коло сімейних обов'язків, їхня соціалізація відбувається значною мірою через участь у загальносімейній трудовій діяльності. Існує думка, що загальносімейна діяльність є неодмінною умовою повноцінної соціалізації дитини в сім'ї [1, С. 229, 240–241].

Мають певну специфіку багатодітні сім'ї, особливо у порівнянні з однодітними: у цих сім'ях існує ризик недостатньої уваги батьків до кожної дитини, неможливість врахувати всі її особливості. Але у випадку, коли багатодітність є свідомим вибором подружжя і всі діти є бажаними, у такій сім'ї більше можливостей створити атмосферу взаємної турботи і поваги, виховати у дітей відповідальність, контактність, працелюбство, здатність до співчуття, унеможливити їхню самотність у майбутньому.

Структура сімейного об'єднання також впливає на виконання батьківських функцій. У складних, багатопокілнних сім'ях (частка яких у загальній кількості сімей з дітьми поступово зменшується) представники старшого покоління беруть безпосередню участь у організації життєдіяльності і вихованні дітей, що впливає на систему відносин батьки-діти трьох поколінь. Сімейні ролі бабусі і дідуся є важливими для родини: беручи участь у домашній праці та вихованні онуків вони сприяють і створенню комфортних умов для розвитку дітей, і можливості для батьків поєднувати професійні й сімейні обов'язки. Разом з тим, різниця у поглядах і стилі життя представників різних поколінь можуть стати підґрунтям сімейних конфліктів, особливо коли їх об'єднання у одному домогосподарстві є вимушеним. Однак не можна не згадати, що низка вчених-фамілістів вважають найбільш привабливою формою сім'ї, яка може в повному обсязі виконувати всі функції цього інституту, сім'ю, в якій є весь комплекс подружніх-батьківських-родинних відносин, і ці погляди базуються на концепції «корневої сім'ї» Фредеріка Ле Пле (F. Le Play) [11], тобто батьківська сім'я плюс репродуктивна сім'я з кількома дітьми (як правило, старшого сина) з певною системою внутрішньосімейних і економічних відносин [1, С. 93–94, 12, с. 16].

Однак за всіх відмінностей перерахованих вище форм і типів сімей принципи виконання батьківських функцій у них по суті є традиційними — дітей утримують і виховують рідні батько і мати, які мешкають в одному домогосподарстві. Принципові відмінності форм і правил батьківства ми спостерігаємо у сімейних об'єднаннях, які з'явилися внаслідок поширення сучасних особливостей шлюбно-сімейної поведінки населення: однобатьківські та реструктуровані сім'ї, сім'ї з дистанційним шлюбом. Батьківські обов'язки в цих сім'ях виконує фактично один із батьків (як правило мати), чи не рідний батько/мати, або батьківські функції виконуються «на відстані». Оскільки традиційне середовище виховання дитини в цих випадках принципово змінено / деформовано, існують багато критичних оцінок цих форм батьківства — А. Антонов, А. Карлсон (A. Antonov, A. Carlson). Разом з тим дослідники, які вивчають становище дітей у цих сім'ях, іноді доходять різних висновків. Так, Елізабет Томсон і Сара Макланahan (Elizabeth Thomson and Sara McLanahan) на основі лонгітюдного дослідження становища дітей у сім'ях різних типів дійшли висновку про несприятливі умови розвитку дитини у всіх «альтернативних» формах сім'ї (незареєстрований шлюб рідних батьків, нерідний батько, однобатьківська сім'я), особливо несприятливими на думку цих дослідників є умови проживання дітей у сім'ях, де їх виховує мати та вітчим, шлюб яких офіційно не зареєстрований [13]. Потри це існує думка, що однобатьківські та реструктуровані сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і утримання дитини, хоча і можливі певні труднощі, які можна подолати —

З. Матеїчек, Т. Гурко (Z. Mateychek, T. Gurko) [14]. Тобто мають місце не девіантні форми батьківства, а специфічні.

Ми згодні з твердженнями вчених, що сучасні форми шлюбу і сім'ї відповідають історичній логіці демографічного розвитку та сучасному типу відтворення населення (С. Захаров, А. Вишневський (S. Zakharov, A. Vishnevsky)). Шлюбно-сімейна поведінка населення формується під впливом сучасних принципів розвитку суспільства – індивідуалізації, емансипації, свободи вибору. Проте треба визнати неоднозначність змін у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення, складність передбачення віддалених наслідків цих змін, існування певних протиріч між інтересами людства, держави і особистості саме в демографічній сфері. Потрібно визнати існування певних протиріч між новою формою шлюбних відносин (відхід від моделі шлюбу на все життя, плюралізація форм шлюбу) і потребою суспільства у комфортних умовах соціалізації підростаючого покоління, які забезпечує традиційний інститут батьківства. Повна сім'я, в якій дитину утримують та виховують батько і мати, є найбільш комфортною для дитини, вона забезпечує захищеність її розвитку, засвоєння моделі поведінки, норм і правил відповідно до своєї статі та відносно осіб іншої статі. Можна припустити, що зараз має місце нерівномірний розвиток інститутів (у даному випадку інститутів шлюбу і батьківства), який вчені пов'язують із різним часовим циклом інститутів, що призводить до виникнення інституційних конфліктів [2, С. 29].

Розв'язання цього конфлікту потребує не повернення до старих форм шлюбно-сімейної поведінки, що неможливо, а модернізації інституту батьківства на сучасних гуманістичних принципах поваги і любові до кожної дитини, розуміння її цінності, відповідального ставлення до батьківських обов'язків в якій би формі шлюбних стосунків не перебувала та чи інша особа. Ця нова якість батьківства одержала назву «відповідального батьківства» чи «нового батьківства». Сучасне відповідальне батьківство ґрунтується на самореалізації особистості у виконанні батьківських функцій, тому може «виходити за біологічні межі», тобто бути не пов'язане зі шлюбом та біологічними (кровно-родинними) відносинами: всиновлення дитини, батьківство з використанням деяких репродуктивних технологій (донорства статевих клітин, сурогатного материнства) – ці форми батьківства іноді визначають як «соціальне батьківство». Сучасне відповідальне батьківство характеризується свідомим ставленням до появи дитини та її виховання, партнерськими стосунками між батьками та між батьками і дітьми, гнучким підходом до гендерних ролей у родині [15, С. 1–29]. Не зупиняючись докладно на трансформації гендерних ролей у сучасному батьківстві (це окреме велике питання), не можна не звернути увагу на появу моделі «нового» батька, відповідального та турботливого, чий обов'язки не зводяться до ролі годувальника родини, а полягають у діяльності з організації побуту дитини та її виховання [16].

Розвиток сім'ї та батьківства в Україні відбувається відповідно до цивілізаційних закономірностей, однак, як і в кожній країні, він має національні особливості. Складність сучасного етапу розвитку українського суспільства, економічна криза, невирішеність багатьох соціально-економічних проблем ускладнюють життєдіяльність і розвиток сім'ї, створюють негативні умови для реалізації функцій батьківства, продукують низку негативних тенденцій та явищ.

В Україні, як і в інших країнах Європи, на початку XXI століття спостерігається плюралізація форм сім'ї та батьківства, однак більшість сімей з дітьми залишається традиційними: у 80 % сімей діти мешкають з обома батьками, майже 80 % дітей (у

2014 р. 78,9 %) народжується у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Водночас у кожному п'ятому домогосподарстві, де є діти, вони мешкають без одного чи обох батьків (98 % цих домогосподарств — це однобатьківські сім'ї, у 2 % діти мешкають з родичами чи іншими особами). За нашими оцінками, майже кожна десята сім'я з дітьми (8–10 %) — реструктурована, тобто внаслідок повторного шлюбу дітей виховує вітчим чи мачуха [17, С. 85; 18, С. 8].

Недостатнє економічне забезпечення відтворення населення сучасної України, несприятливе соціально-економічне середовище для поєднання членами сім'ї професійної діяльності й батьківських обов'язків впливають на систему відносин батьки-діти, деформуючи специфіку батьківства у різних типах сім'ї, посилюючи негативні моменти та збільшуючи ризики. Так, вибіркові дослідження сільських дітей вказують на значну їх залученість до домашньої та сільськогосподарської праці, однак це обумовлено як специфікою сільського життя, так і матеріальними проблемами сімей. Хоча раннє залучення до колективної сімейної праці експерти оцінюють позитивно, однак через малозабезпеченість сімей досить часто інтенсивність цього залучення переходить ту межу, за якою починається порушення гармонійного розвитку дитини (праця заважає навчанню в школі, негативно впливає на успішність тощо) [19, С. 119–126].

Щодо багатодітних сімей, то в умовах сучасної України організаційна, психологічна, емоційна специфіка батьківства у багатодітних сім'ях відходить на другий план через гостроту проблем грошового та житлового забезпечення багатодітних. Традиції багатодітності наша країна втратила давно: за переписом населення 1970 року лише в 13,1 % сімей з дітьми виховувалось троє і більше дітей, 1979 р. — 8,7 %, 1989 р. — 8,4 %, 2001 р. — 5,7 %. Однак на початку 2014 р. в Україні проживало 323 575 багатодітних сімей, у них — 1 090 401 дітей. У 2015 р., за даними вибірових досліджень, у 3 % домогосподарств із дітьми мешкало троє і більше дітей. Дослідники констатують високий ризик бідності і навіть злиденності багатодітних сімей: ризик бідності зростає вже з появою другої дитини в сім'ї, і значно посилюється, якщо в сім'ї троє і більше дітей. Ці сім'ї часто обмежені у можливостях повноцінного харчування дітей, придбання товарів та послуг для розвитку дітей, мають незадовільні житлові умови [20, С. 7–16].

Більшість дітей в Україні мешкає в нуклеарній сім'ї; складні сім'ї, де разом проживають кілька шлюбних пар, не є поширеними, однак досить часто зі шлюбною парою проживає один із прабатьків чи інший родич. За нашими оцінками, приблизно 20 % дітей проживає в сім'ї разом із дідусем чи бабусею (чи обома). Специфікою України є те, що і в умовах нуклеаризації сімей значення прабатьків для організації життєдіяльності й виховання онуків залишається досить суттєвим. Бабуся і дідусь формують ту сімейну атмосферу любові і турботи, яку не завжди можуть забезпечити батьки, зайняті професійною діяльністю. Види допомоги представників старшого покоління поступово змінюються, залежать від форми проживання (разом із онуками чи окремо, на якій відстані), однак обстеження свідчать, що більшість літніх жінок і чоловіків, які мають онуків, допомагають їх виховувати й утримувати [21, С. 129–131].

Несприятливі економічні умови життєдіяльності сімей в Україні посилюють ризики однобатьківських сімей, у першу чергу ризик бідності. Вибіркові дослідження засвідчують економічні та морально-психологічні проблеми, які існують у цих сім'ях: у порівнянні з іншими сім'ями з дітьми в них частіше спостерігаються фінансові проблеми, коштів вистачає лише на харчування, члени сім'ї не відчують себе щасливими;

проблемою є і відсутність у нашій країні традиції участі батька, який не проживає з дитиною, у її вихованні [17, С. 86–88, 93–94, 154–155]. Щодо реструктурованих сімей, то специфіка батьківства в них в умовах України ще потребує дослідження. У цих сім'ях існує ризик психологічного, емоційного напруження, непорозуміння між дитиною і вітчимою/мачухою, можливі конфлікти. Ці сім'ї потребують психологічної та педагогічної підтримки, порад відповідних спеціалістів, однак в Україні не поширена практика користування послугами сімейних психологів та аналітиків, значна частина батьків мало обізнані у проблемах дитячої психології та педагогіки, що посилює відповідні ризики.

Україна є однією з найбільших країн-донорів робочої сили в Європі, і внаслідок трудової міграції в країні з'явилися сім'ї, члени яких мешкають у різних країнах. Цей тип сім'ї одержав назву транснаціональної, і якщо в такій сім'ї є дитина, то або в умовах дистанційного шлюбу дитина мешкає з одним із батьків (за даними обстежень, більше половини зовнішніх мігрантів перебувають у шлюбі), або, якщо за кордоном працює мати, яка сама виховує дитину (28 % жінок-мігрантів є розлученими чи вдовими), то дитина мешкає в сім'ї родичів. У таких сім'ях реалізація батьківських функцій деформована, відбувається спілкування і виховання «на відстані» через сучасні засоби зв'язку, що не є повноцінним, батьки віддаляються від реальних проблем своїх дітей [22]. Негативні наслідки цієї форми батьківства підсилює нелегальний характер значної частини міграції, що, разом із фінансовими проблемами, зменшує можливості періодичного безпосереднього спілкування батьків і дітей (під час відпусток, канікул, свят тощо).

Низький життєвий рівень населення, поширення безробіття на фоні значного майнового і соціального розшарування населення стали причиною формування прошарку соціопатичних сімей, які не виконують свої обов'язки з утримання та виховання дітей через безвідповідальність, зловживання алкоголем, наркоманію, насильство, застійне безробіття. Батьки в цих сім'ях ухиляються від виконання своїх обов'язків, тобто не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини. Це серйозне свідчення погіршення якості населення, розбалансованості інституціонального середовища через неузгодженість функцій сім'ї та інших суспільних інститутів.

В останні роки державі вдавалось активізувати роботу з такими сім'ями соціальних служб, які надавали їм соціально-економічні, психологічні та інформаційні послуги, здійснювали соціальний супровід з метою створення безпечного середовища для дитини. Допомога сім'ям з дітьми, які опинилися у кризових ситуаціях, стала дієвим засобом профілактики відторгнення дитини з родини, завдяки чому з 2010 р. почалось поступове зменшення в країні чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак військові дії на сході країни у 2014–2015 рр., різке зниження життєвого рівня населення призвели до появи сімей, в яких батькам украй складно виконувати у повній мірі свої функції з утримання і виховання дітей: це сім'ї, які мешкають у зоні бойових дій, на окупованих територіях, сім'ї вимушених переселенців. Батьки, які пережили тяжкий стрес через втрату близьких і родичів, звичного соціального середовища, опинилися в умовах раптової бідності, не завжди здатні в повній мірі виконувати свої сімейні обов'язки. Це стало головною причиною збільшення у 2014–2015 роки кількості дітей, які мешкають у державних інституційних закладах (дитячих будинках системи МОН України та будинках дитини МОЗ України) за рахунок дітей, які перебувають там за заявою батьків; хоча

протягом попередніх десяти роки відбувався позитивний процес зменшення їхньої чисельності у цих закладах.

Висновки. Наслідком сучасних трансформацій інститутів сім'ї та шлюбу, різноманіття типів і форм сімейних об'єднань стала специфіка батьківства в різних сім'ях, плюралізація його форм. Значна частина дітей виховується у сім'ях, де норми і правила батьківства відрізняються від традиційних — в одnobатьківських і реструктурованих сім'ях, транснаціональних сім'ях тощо. Сучасний світ дає людині особисту свободу щодо вибору моделі шлюбно-сімейної поведінки, однак це принципово змінює умови соціалізації дитини, що продукує численні проблеми та ризики. На нашу думку, розв'язання цього протиріччя, тобто створення комфортних умов для життєдіяльності й розвитку дитини зі збереженням принципів свободи особистості щодо вибору стилю життя, можливо лише шляхом модернізації інституту батьківства на засадах свідомого, гуманного і відповідального ставлення до дитини незалежно від форми стосунків її батьків, розуміння цінності дитини для сім'ї та суспільства, тобто на принципах відповідального батьківства.

Ризики, які продукує плюралізація форм батьківства, в Україні посилюються недостатнім економічним забезпеченням відтворення населення, некомфортним для сімей з дітьми соціально-економічним середовищем, поширенням соціальних патологій — алкоголізму, наркоманії, сімейного насильства. Складність сучасного етапу розвитку України, а особливо наслідки збройного конфлікту на сході країни, потребують оперативних, науково обґрунтованих заходів соціально-демографічної політики. Однак остаточне розв'язання проблем щодо сім'ї та батьківства можливо лише в умовах значного економічного і соціального прогресу українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 640 с.
2. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А.А. Гриценко. — Харків : Форт, 2008. — 928 с.
3. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К. : АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.
4. *Корман А.О.* Сімейні відносини та батьківство. Навчально-методичний посібник. — К. : Міжрег. академія управл. персоналом, 2013. — 195 с.
5. *Гурко Т.А.* Родительство: социологические аспекты. — М. : Центр общечеловеческих ценностей, 2003. — 164 с.
6. *Nisbet R.* The Quest for Community. A Study in the Ethics of Order and Freedom. — San Francisco, California : ICS Press, 1990.
7. *Кон И.С.* Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). — М. : Наука, 1988. — 271 с.
8. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К. : Інститут економіки НАН України, 2001. — 580 с.
9. Van de Kaa D.J. Europe's Second Demographic Transition // *Population Bulletin*. (Washington). — 1987. — 42. — 1.
10. *Вишневский А.Г.* Демографическая революция // Избранные демографические труды. — Т. 1. Демографическая теория и демографическая история. — М. : Наука, 2005. — С. 5—207.
11. *Le Play F.* La reforme social en France. Tours, Mame, 1901, huitième éd. tome II, p. 110
12. *Карлсон Аллан.* Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Перевод с англ. под ред. проф. А.И. Антонова. — М., 2003. — 288 с.
13. *Elizabeth Thomson and Sara S. McLanahan.* Reflections on 'Family Structure and Child Well-Being: Economic Resources vs. Parental Socialization' // *Social Forces*. — 2012. — 91.1. — P. 45—53. — Режим доступу : <http://sf.oxfordjournals.org/content/91/1/45.extract>

14. Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье / пер. с чеш. Хваталовой Л.Н.; общ. ред. Н.М. Ершовой. — М. : Прогресс, 1980. — С. 70–98.
15. Bjorneberg U. Parenting in Transition: An Introduction and Summary // European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons / Ed. by Ulla Bjorneberg. — Transaction Publishers : New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.), 2002. — P. 1–29.
16. Чернова Ж. Семейная политика в западноевропейских странах: модели отцовства // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2012. Т. — XV, № 1 (60). — С. 103–122.
17. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку : кол. моногр. / Лібанова Е.М., Аксьонова С.Ю., Слюсар Л.І. та ін. — К. : Основа — Принт, 2009. — 248 с.
18. Показники і соціальний контекст формування здоров'я підлітків (за результатами соціологічного опитування в межах міжнародного проекту ВООЗ «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» / Український ін-т соціальних досліджень ім. О.Яременка, Міністерство охорони здоров'я України. — К., 2014. — 158 с.
19. Стан та соціальний захист сільських дітей. Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2004 року. — К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. — 250 с.
20. Нерівні можливості дітей в Україні: аналіз та рекомендації для політики (на основі моніторингу щодо економічної нерівності домогосподарств та доступу дітей до послуг соціальної сфери). — К. : К.І.С., 2011. — 48 с.
21. Населення України: імперативи демографічного старіння : Кол. моногр. // Лібанова Е.М., Курило І.О., Слюсар Л.І., Аксьонова С.Ю. та інші. — К. : АДЕФ-Україна, 2014. — 288 с.
22. Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання // 36. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф.. — Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2012. — 476 с.

REFERENCES

1. Antonov, A. (Eds.). (2005). *Sociologija sem'i* [Sociology of the Family]. Moscow : INFRA-M [in Russian].
2. Gricenko, A. (Eds.). (2008). *Institucional'naja arhitektonika i dinamika jekonomicheskikh preobrazovanij* [Institutional architectonic and dynamics of economic transformation]. Kharkiv : Fort [in Russian].
3. Shlyub, sim'ya ta ditorodni oriyentatsiyi v Ukraine [Marriage, childbearing and family orientation in Ukraine] (2008). Kyiv : ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
4. Korman, A.O. (2013). *Simeyni vidnosyny ta bat'kivstvo* [Family relationships and parenting]. Kyiv : Mizhreh. akademiya upravl. personalom [in Ukrainian].
5. Gurko, T.A. (2003). *Roditel'stvo: sociologicheskie aspekty* [Parenting: Sociological Aspects]. Moscow : Centr obshhechelovecheskih cennostej [in Russian].
6. Nisbet, R. (1990). *The Quest for Community. A Study in the Ethics of Order and Freedom*. San Francisco, California : ICS Press [in English].
7. Kon, I.S. (1988). *Rebenok i obshchestvo (Istoriko-jetnograficheskaja perspektiva)* [Children and Society (Historical and ethnographic perspective)]. Moscow : Nauka [in Russian].
8. Demohrafichna kryza v Ukrayini. Problemy doslidzhennya, vytoky, skladovi, napryamy protydyi [The demographic crisis in Ukraine. Problems studies the origins, ingredients, directions counter] (2001). Kyiv : Institute of Economy NAN Ukraine [in Ukrainian].
9. Van de Kaa, D.J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. Washington, Vol. 42, 1. [in English]
10. Vishnevs'kij, A.G. (2005). Demograficheskaja revolyucija [The demographic revolution] *Izbrannnye demograficheskie trudy. Demograficheskaja teorija i demograficheskaja istorija - Selected demographic works. Demographic theory and demographic history, Vol. 1*, 5–207. Moscow : Nauka [in Russian].
11. Le Play, F. (1901). *La reforme social en France* [The social reform in France]. Tours : Mame, huitième éd. [in French].
12. Carlson, A. (2003). Obshchestvo - Sem'ja - Lichnost' : Social'nyj krizis Ameriki. Al'ternativnyj sociologicheskij podhod [Society - Family - Personality : Social crisis America. An alternative sociological approach]. A.I. Antonov (Ed.). Moscow [in Russian].

13. Thomson, E. & McLanahan, S.S. (2012). *Reflections on 'Family Structure and Child Well-Being: Economic Resources vs. Parental Socialization*, Social Forces, 91, 1, 45-53. (n.d.). sf.oxfordjournals.org. Retrieved from <http://sf.oxfordjournals.org/content/91/1/45> [in English].
14. Matejchek, Z. (1980). Nekotorye psichologicheskie problemy vospitaniya detej v nepolnoj sem'e [Some psychological problems of education of children in single-parent family]. *Vospitanie detej v nepolnoj sem'e - Children in single-parent family*. L.N. Hvatalovoj (Ed.). Moscow : Progress [in Russian].
15. Bjorneberg, U. (2002). Parenting in Transition: An Introduction and Summary. *European Parents in the 1990s. Contradictions and Comparisons*. U. Bjorneberg (Ed.). Transaction Publishers : New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) [in English].
16. Chernova, Zh. (2012). Semejnaja politika v zapadnoevropejskih stranah: modeli otcovstva [Family policy in Western Europe: a model of fatherhood]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii - The Journal of Sociology and Social Anthropology*, XV, 1 (60), 103-122 [in Russian].
17. Sim"ya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyy stan i tendentsiyi rozvytku [Family and family relations in Ukraine: current situation and trends] (2009). Kyiv : Osnova - Prynt [in Ukrainian].
18. Pokaznyky i sotsialnyi kontekst formuvannia zdorov'ia pidlitkiv.(za rezultatamy sotsiologichnoho opytuvannia v mezhakh mizhnarodnoho proektu VOOZ «Zdorov'ia ta povedinkovi orijentatsii uchnivskoi molodi» [Indicators and social context of adolescent health. (According to the poll within the international WHO project «Health and Behavioral orientation of students'»)] (2014). Kyiv : Ukrainian Institute of Social Research of Ministry of Health of Ukraine [in Ukrainian].
19. Stan ta sotsial'nyy zakhyst sil's'kykh ditey. Tematychna derzhavna dopovid' pro stanovyshe ditey v Ukraini za pidsumkamy 2004 roku [Status and Social Protection of rural children. Thematic government report on the situation of children in Ukraine in 2004] (2005). Kyiv : The State Institute of Family and Youth [in Ukrainian].
20. Nerivni mozhlyvosti ditey v Ukraini: analiz ta rekomendatsiyi dlya polityky (na osnovi monitorynhu shchodo ekonomichnoyi nerivnosti domohospodarstv ta dostupu ditey do posluh sotsial'noyi sfery) [Unequal opportunities of children in Ukraine: Analysis and Recommendations for Policy (based on the monitoring of economic inequality of household and children's access to social services)] (2011). Kyiv : K.I.S. [in Ukrainian].
21. Naseleння Ukrainy: imperatyvy demografichnoho starinnya [The population of Ukraine: the imperatives of demographic aging]. (2014). Kyiv : ADEF-Ukrayina [in Ukrainian].
22. Transnatsionalni sim'i yak naslidok ukrainskoi trudovoi emigratsii: problemy ta shliakhy yikh rozv'iazannia [Transnational families as a result of Ukrainian labor migration: problems and solutions]. (2012). *Zbirnyk dopovidey Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi - Collection of International Scientific Conference*. L'viv : NU L'viv's'ka politehnika [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 11.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.039

УДК 613.7; 613.9; 314.04 : 330.524(477)

JEL Classification: J10, J17, J18

Н.А. РЫНГАЧ

д-р наук по гос. упр., глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных

исследований им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: n_ryngach@idss.org.ua

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ЭКВИВАЛЕНТ ПОТЕРЬ ВСЛЕДСТВИЕ ПРЕЖДЕВРЕМЕННОЙ СМЕРТНОСТИ В УКРАИНЕ

Цель работы — осуществить оценку объема потерянных лет потенциальной жизни (ПЛПЖ) в связи с преждевременной смертностью в Украине с последующей конвертацией этих потерь в экономический эквивалент. На основе данных Государственной службы статистики Украины относительно распределения умерших по полу, возрасту и причинам смерти и макроэкономических показателей с помощью метода потенциальной демографии рассчитано абсолютное количество потерянных лет потенциальной жизни, недожитых из-за наступления преждевременной смерти. Показано, что объем потерянных лет потенциальной жизни в связи с преждевременной смертностью населения составил в 2013 году 3,031 млн человеко-лет (что можно сравнить с утратой трудового вклада на протяжении периода трудоспособного возраста целого города со стотысячным населением). Относительный показатель (индекс) ПЛПЖ составлял 7895,34 на 100 тыс. населения в возрасте до 65 лет. Выявлена существенная диспропорция потерь в зависимости от пола (по величине и структуре), и от причин смерти (лидирующая роль экзогенных причин). Рассчитанная в долларовом эквиваленте величина ВВП, недополученного в результате преждевременной смертности, превысила в 2013 г. 12 млрд \$ (из них из-за смертности в интервале 15–59 лет — свыше 10 млрд \$), что составило 6,7 % от величины номинального ВВП. При выборе в качестве эквивалента стоимости года жизни среднегодовой заработной платы цена ПЛПЖ составила 118,75 млрд гривен. Обоснованы рекомендации практического применения методики оценки.

Ключевые слова: преждевременная смертность, потерянные годы потенциальной жизни, экономический эквивалент, ВВП на душу населения.

Н.О. Рингач

д-р наук з держ. упр., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: r_na@rambler.ru

ЕКОНОМІЧНИЙ ЕКВІВАЛЕНТ ВТРАТ ВНАСЛІДОК ПЕРЕДЧАСНОЇ СМЕРТНОСТІ В УКРАЇНІ

© РИНГАЧ Н.О., 2016

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2016, № 2 (27): 39–49

Мета роботи — оцінити обсяг втрачених років потенційного життя (ВРПЖ) у зв'язку з передчасною смертністю в Україні з подальшою конвертацією цих втрат в економічний еквівалент. На основі даних Державної служби статистики України щодо розподілу померлих за статтю, віком та причинами смерті і макроекономічних показників за допомогою методу потенційної демографії розраховано абсолютну кількість утрачених років потенційного життя, недожитих через настання передчасної смерті. Показано, що обсяг втрачених років потенційного життя у зв'язку з передчасною смертністю населення досягав у 2013 році 3,031 млн людино-років (що можна порівняти зі втратою трудового внеску протягом періоду працездатного віку цілого міста зі сотиссячним населенням). Відносний показник (індекс) ВРПЖ дорівнював 7895,34 на 100 тис. населення віком до 65 років. Виявлено суттєву диспропорцію втрат залежно від статі (за величиною і структурою), та від причин смерті (лідирують екзогенні причини). Розрахована в доларовому еквіваленті величина ВВП, недоотриманого внаслідок передчасної смертності, перевищила у 2013 р. 12 млрд \$ (з них через смертність в інтервалі 15–59 років — понад 10 млрд \$), що склало 6,7 % від величини номінального ВВП. У разі вибору в якості еквівалента вартості року життя величини середньорічної заробітної плати ціна втрачених років потенційного життя становила 118,75 млрд гривень. Обґрунтовано рекомендації практичного застосування методики оцінки.

Ключові слова: передчасна смертність, втрачені роки потенційного життя, людино-роки, економічний еквівалент, ВВП на душу населення.

N.A. Ryngach

Dr. of Sciences (Public Governance/Administration), Leading research fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: n_ryngach@idss.org.ua

ECONOMIC EQUIVALENT OF LOSSES DUE TO OF PREMATURE MORTALITY IN UKRAINE

This paper means to make an assessment of the Years of Potential Life Lost (YPLL) due to premature mortality in Ukraine, with the conversion of the lost years into material equivalent. Taking into account the State Statistics Service of Ukraine data on deaths analysis by sex, age and cause and using macroeconomic indicators the author employs the potential demography method to calculate the absolute number of the years of potential life lost due to premature death. The study shows that the scope of potential years of life lost due to premature mortality was 3.031 million person-years in 2013. This may be compared with the loss of labor input at a working-age period in a city with a population of a hundred thousand people. The relative YPLL indicator (index) was 7895.34 per 1000 people under 65 years. A significant disproportion of the loss breakdown by sex (size and structure of losses), and by cause was discovered, with the leading role of exogenous causes established. In 2013 the GDP share lost due to premature mortality exceeded 12 billion USD (of which more than 10 billion USD - due to mortality at the age of 15-59 years). This comprises 6.7% of the nominal GDP. As the annual average income was selected as the material equivalent of one year of life, the value of the lost years of potential life amounted to 118.75 billion hryvnias. Practical application of evaluation techniques is substantiated.

Key words: premature mortality, Years of Potential Life Lost, economic equivalent, person-years, Gross Domestic Product per capita.

Постановка проблеми. Общеизвестна зависимость экономического потенциала от количества и качества человеческих ресурсов. Трудовой потенциал любой страны формируется под влиянием одновременного воздействия трех демографических процессов. Рождаемость обеспечивает восполнение поколений, выбывающих по достижению пенсионного возраста (или умерших в интервале трудоспособного возраста); смертность (прежде всего преждевременная) сокращает количество людей, способных к труду. Миграция же способствует увеличению трудового потенциала (в случае привлекательности страны для иммигрантов), либо уменьшению — если

граждане трудоспособного возраста ищут применения своим знаниям и умениям за пределами родины.

Несмотря на некоторое увеличение рождаемости, наблюдавшееся в последние годы, надеяться на обусловленное им возрастание доли населения трудоспособного возраста в ближайшей перспективе не приходится. Сегодня миграционная привлекательность нашей страны также невысока, поэтому предотвращение потерь вследствие ранних смертей в трудоспособном возрасте становится основным способом сохранения / увеличения трудового потенциала. Эффективные действия, направленные на борьбу с болезнями и травмами, приводящими к преждевременной смерти, одновременно положительно сказываются не только на количественных, но и на качественных его характеристиках.

Чтобы осознать масштаб утраты потенциальных лет человеческих жизней, обосновать необходимость превентивных мероприятий на национальном и региональном уровнях, необходима экономическая оценка потерь из-за преждевременной смертности.

Актуальность темы. В Украине наблюдается тенденция к сокращению численности населения трудоспособного возраста, и в ближайшей перспективе она вряд ли изменится. Так, согласно среднему варианту прогноза Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины, к 2061 году численность населения в возрасте 15–59 лет сократится до 18,03 млн чел. (с 28,78 млн чел. в 2014 г.) [1]. Происходит не только сокращение абсолютного количества населения в этом возрастном интервале, но и изменение его доли относительно групп детей и граждан в возрасте, старше трудоспособного, со сдвигом баланса работников и иждивенцев. Так, по состоянию на 1 января 2014 года общая демографическая нагрузка в Украине составляла 595 на 1000 постоянного населения в возрасте 15–59 лет, причем соотношение между детьми, потенциально способными заменить в будущем работающих, и людьми, вышедшими из трудоспособного возраста, было в пользу последних (251 и 344 соответственно¹) [2]. С вхождением в рабочий возраст немногочисленных когорт молодых людей, родившихся в 1990-х, происходит качественное изменение характеристик трудоспособного населения, проявляющееся в постарении экономически активной его части, увеличении доли старшего трудоспособного возраста (45 лет и старше). Прогрессирующая недостаточность рабочей силы – один из главных стратегических рисков в сфере экономического роста. Высокий уровень преждевременной смертности (наряду с углублением постарения населения) в Украине является важным фактором потерь трудового потенциала. Почти каждый третий из умерших в 2013 г. (31,4 %) не дожил до 65 лет, а показатель преждевременной смертности в Украине превышает такой в странах ЕС более чем вдвое.

Крайне необходима национальная стратегия, направленная на сохранение основного богатства страны – его населения. Для этого важно объективно оценить масштабы ежегодных демографических потерь, вызванных преждевременной смертностью – как реальных, так и потенциальных. Это возможно с помощью методики, которая оперирует не только статистикой действительных смертей, но и определяет объемы (в годах) потенциальной жизни, недожитой из-за наступления конкретных случаев смерти до определенного возраста. Связывая величину потерь (количество потерянных человеко-лет) и их стоимость (стоимость года жизни) можно опосре-

¹ Для сравнения: на 01.01.1999 – 356 и 412 соответственно.

довано измерить недополученную выгоду в виде утраченной части национального продукта (например, части ВВП).

Анализ последних исследований и публикаций. Практика оценивания потерянных лет потенциальной жизни получила значительное распространение во многих странах во второй половине XX — начале XXI столетия [3–5]. Организация экономического сотрудничества и развития (OECD) также использует стандартизованный показатель PYLL (Potential Years of Life Lost) или YPLL (Years of Potential Life Lost) для оценки прогресса в снижении смертности и международных сравнений. В данном случае порог преждевременной смерти выше (до 70 лет), что объясняется большей продолжительностью жизни в странах OECD и более длинным периодом трудовой активности. Согласно оценке динамики (1990–2010 гг.) изменений стандартизованного по возрасту PYLL на 100 тыс. нас. в рамках исследования Global burden of disease-2010, Украина невыгодно отличалась от большинства стран Юго-Восточной Европы и Центральной Азии, где наблюдалось уменьшение потерь². Регресс же Украины был оценен в 0,4 %, тогда как даже наиболее отстающие бывшие советские республики демонстрировали минимальное снижение (Россия — на 0,2 %, а Казахстан — стабильность, правда, при самом высоком из 22 стран показателе) [6, С. 48].

Индекс потерянных лет потенциальной жизни может также выступать индикатором благосостояния населения, уменьшаясь в периоды экономического роста и процветания общества и увеличиваясь во время социальных трансформаций и конфликтов. Он часто используется Мировым Банком и Всемирной организацией здравоохранения как показатель, иллюстрирующий результативность социально-экономической политики конкретной страны либо региона. В Украине оценка потерянных лет потенциальной жизни представлена в ряде научных работ таких отечественных ученых, как Кваша Е.А. (Kvasha E.A.), Чепелевская Л.А. (Chepel'evs'ka L.A.), Моисеенко Р.А. (Moiseyenko R.A.), Нагорная А.М. (Nahorna A.M.), Колодяжная О.І. (Kolodyazhna O.I.) [7,8].

При переходе от чисто демографической оценки к экономической важен вопрос экономического эквивалента стоимости одного года человеческой жизни. Как правило, это разница между затратами, вложенными в человека, и получаемой (либо ожидаемой) от него отдачей в течение жизни. Такой подход оперирует балансом произведенных, накопленных и потреблённых человеком материальных благ и услуг. Итог зависит от возраста и учитывает как затраты, вложенные в человека, так и ожидаемую от него отдачу на протяжении его предстоящей жизни. В русле теории человеческого капитала экономический эквивалент стоимости человеческой жизни отображает не только инвестиции в индивидуума (государства, работодателя, общины, домохозяйства). В качестве их эффективности, выражаемой через отдачу, выступает показатель ВВП на душу населения [9].

Еще один подход — «доходный», учитывающий доход реальный и потенциальный (до конца жизни). При страховании и оценке профессиональных рисков такой подход базируется на субъективном оценивании (определении соотношения между риском для жизни и платой за него). Стоимость жизни выражалась суммой, за которую люди готовы пойти на дополнительный риск (либо наоборот, заплатить за снижение риска умереть). Самооценка людьми стоимости жизни также часто соответствует количеству годовых заработков, кратному величине средней продолжительности

² Наиболее выраженное для Турции — в два раза.

жизни [10]. Медико-экономические методики расчета эффективности снижения преждевременной смертности оперируют такими критериями: потери чистого национального дохода; недополученный продукт; затраты на пенсии, пособия в случае потери кормильца и т. п. [10–13].

Измеряя настоящие и прогнозируемые (до 2020 г.) потери вследствие смертности от рака в масштабах США ученые используют фиксированную стоимость года человеческой жизни, оцененную в \$150 000 [14]. Д. Браун (D.W. Brown) определяет экономическую стоимость потерь в результате преждевременной смертности и инвалидности в результате насилия в странах — членах ВОЗ как долю от ВВП [15].

Естественно, доля ВВП на душу населения — это лишь приблизительная стоимость года жизни. Более точную экономическую оценку утраченного человеческого и трудового потенциала можно было бы получить, учитывая долю занятых в общественном производстве и величину среднегодового дохода с учетом надбавок к заработной плате (взносы работодателей на социальное обеспечение, медицинское социальное страхование, выплаты на частную пенсию) и т. д. Но подобная оценка в Украине и других постсоветских странах затруднена, так как официальная статистика часто не отражает истинного положения дел из-за распространения «теневой» экономики, «скрытой» занятости и необлагаемых доходов. Мы осознаем, что субъективная оценка жизни как наибольшей человеческой ценности намного выше, чем упущенная выгода из-за недовыработанного ВВП либо недополученного дохода. Разделяя утверждение И.Л. Трунова (I.L. Trunov) с соавторами, что «люди живут не для того, чтобы производить материальные блага; они производят материальные блага для того, чтобы жить» [16], тем не менее, используем для опосредованного оценивания потерь лет жизни экономические критерии.

Цель: дать оценку потерям лет потенциальной жизни вследствие преждевременной смертности в Украине в экономическом эквиваленте.

Для этого необходимо:

- рассчитать абсолютное количество потерянных лет потенциальной жизни (ПЛПЖ), недожитых из-за наступления преждевременной смерти, а также индекс ПЛПЖ на 100 тыс. населения, и осуществить международные сравнения;
- оценить вклад основных причин смерти в формирование ПЛПЖ и показать различия величины и структуры ПЛПЖ в зависимости от пола;
- измерить объем недополученного национального продукта и потерь потенциального дохода (с помощью разных подходов).

Для расчетов использован **метод** потенциальной демографии. Потерянные годы потенциальной жизни рассчитывались как сумма разностей (в годах) между пороговым значением возраста смерти и фактическим возрастом смерти всех умерших в течение года в возрастных интервалах младше порогового (то есть тех, кто умер до достижения указанного возраста) [17]. Показатель (индекс) лет потерянной потенциальной жизни представляет собой годы утраченной потенциальной жизни на 100 тыс. человек в определенном возрасте (до 65 лет — в нашем случае) (1):

$$\frac{\sum (65 - \text{age of death}) \times \text{number of deaths at each age}}{\text{Number of people aged 65 and younger}} \times 100,100 \quad (1)$$

Для достоверности оценки при сравнении стран и территорий, а также анализа динамики применяется стандартизация по возрасту.

В качестве порогового возраста дожития выбрана величина 65 лет. Мы также использовали в процессе оценке потерь и единый интервал 15–59 лет для мужчин и женщин как трудоспособный возраст, сознательно игнорируя существующие в Украине законодательно определенные различия границ пенсионного возраста по полу для возможности проведения адекватного сравнения этих групп.

В качестве стоимости года жизни приняты: размер ВВП, приходящегося на душу населения в конкретном году (в национальной валюте и в долларах США), а также размер среднегодовой зарплаты (в гривнах). Информационной базой исследования стали данные официальной статистики (Государственной службы статистики Украины) по итогам 2013 года, а именно демографические и макроэкономические показатели.

Результаты исследования. В Украине абсолютное количество потерянных лет потенциальной жизни, недожитых из-за наступления преждевременной смерти, составило в 2013 году 3,031 млн человеко-лет.

Вклад основных причин в общий массив потерянных лет потенциальной жизни достаточно сильно различается в зависимости от пола (табл. 1). Так, доля неестественных смертей у украинских мужчин практически вдвое больше, чем у женщин. Почти 40 % ПЛПЖ у мужчин и четверть — у женщин детерминированы экзогенными причинами (сумма внешних причин и инфекционных и паразитарных болезней).

Соответственно показатель потерянных лет потенциальной жизни (ПЛПЖ) вследствие преждевременной (до 65 лет) смертности составил в 2013 г. 7895,34 на 100 тыс. населения соответствующего возраста, при этом почти 75 % потерь сформировано четырьмя основными классами — внешними причинами, болезнями системы кровообращения, новообразованиями и инфекционными болезнями (рисунок).

Для адекватного международного сравнения были пересчитаны показатели с пороговым значением возраста дожития в 70 лет и последующей стандартизацией по возрасту, которые достигали в 2013 г. 13 520 и 4996 на 100 тыс. для мужчин и женщин соответственно (рисунок). Этот показатель для мужчин в Украине более чем втрое выше, чем в странах Организации экономического сотрудничества и развития (OECD), для женщин разница была менее выраженной (в 2,1 раза). При этом отдельно взятый показатель для украинских мужчин оказался большим, чем сумма значений для обоих полов в странах OECD.

Таблица 1. Структура ПЛПЖ по основным причинам, %, мужчины и женщины, Украина, 2013 г.

Ранговое место	Мужчины	Причина смерти	Женщины	Ранговое место
II	25,2	Болезни системы кровообращения	20,9	II
I	28,3	Внешние причины	15,1	III
III	11,2	Новообразования	23,1	I
IV	9,4	Болезни органов пищеварения	10,0	IV
V	9,2	Инфекционные и паразитарные болезни	8,9	V

Источник: авторские расчеты по данным Госстата Украины.

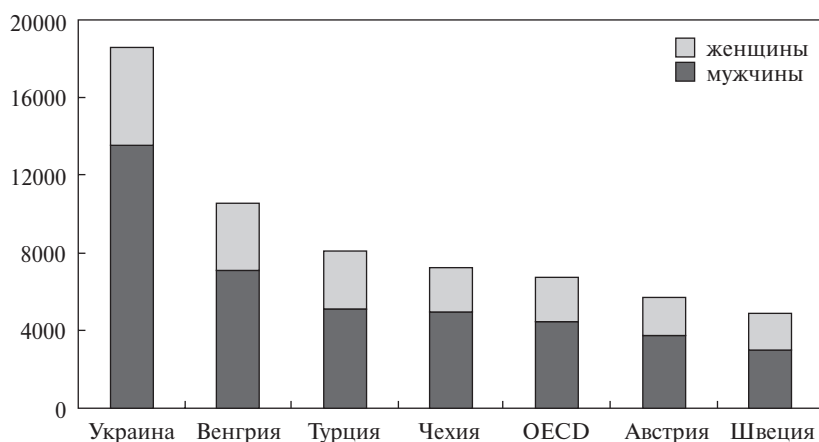

Рис. Показатель потерянных лет потенциальной жизни, на 100 тыс. нас. 0–69 лет, 2013 г.

Источник: OECD Health Statistics (database): November 2014 update (<http://www.oecd.org/els/health-systems/oecd-health-statistics-2014-frequently-requested-data.htm>), авторские расчеты.

Расчеты свидетельствуют о весомости экономического ущерба из-за высокого уровня преждевременной смертности. Для его оценки мы использовали несколько подходов. Как уже отмечалось, недожитые годы оборачиваются непроезданным национальным продуктом. Так, при том, что в среднем на каждого гражданина Украины в 2013 году приходилась часть валового внутреннего продукта (ВВП) в размере 32 028,5 гривен, или 4007,1 \$, более 3 млн ПЛПЖ были оценены минимум в 90,4 млрд гривен, причем большая их часть обусловлена смертями украинских мужчин (почти 71 %). Напомним, что согласно нашим более ранним расчетам (2006 г.) абсолютное количество ПЛПЖ было большим и составляло 4 млн человеко-лет. Это объясняется более высоким уровнем преждевременной смертности. Однако показатель ВВП на душу населения в 2006 г. был в 2,5 раза меньше, т. е. 11,5 тыс. гривен, соответственно потери были оценены в 47,9 млрд гривен. Отталкиваясь от величины номинального ВВП (в фактических ценах) в каждом конкретном году, мы оценили различия в относительной весомости потерь лет потенциальной жизни в разные периоды времени. Как видно из табл. 2, несмотря на относительно меньшую стоимость (в млрд грн) потерь в 2006 г., они тем не менее составляли наибольшую долю от ВВП – 8,8 %. В 2011–2013 гг. эта доля несколько уменьшилась, однако подчеркнем, что ее значение почти вдвое выше официальных бюджетных расходов на здравоохранение.

Таблица 2. Экономическая оценка потерь вследствие преждевременной смертности, 2006, 2011, 2013 гг.

Показатель	2006	2011	2013
Количество потерянных лет потенциальной жизни, млн человеко-лет	4,165	3,134	3,031
Оценка потерь в виде недополученного ВВП, млрд грн	47,9	90,4	97,1
Доля от ВВП, %	8,8	6,7	6,7

Источник: авторские расчеты по данным Госстата Украины.

Таблица 3. Оценка потерь вследствие преждевременной смертности от основных причин, оба пола, 2013 г.

Причины смерти (класс по МКБ-10)	Количество потерянных лет потенциальной жизни		Потери в виде недополученного ВВП, в млрд \$		Доля потерь вследствие смертности в интервале 15–59 лет, %
	0–64 года	15–59 лет	0–64 года	15–59 лет	
Все причины, в том числе:	3031 195	2590 652,5	12,146	10,038	85,5
I. Инфекционные и паразитарные болезни (A00–B99)	275 810	261 070	1,105	1,046	94,7
II. Новообразования (C00–D48)	444 692,5	392 850	1,782	1,574	88,3
IX. Болезни системы кровообращения (I00–I99)	725 647,5	639 292,5	2,908	2,562	88,1
X. Болезни органов дыхания (J00–J99)	117 075	105 082,5	0,469	0,405	86,2
XI. Болезни органов пищеварения (K00–K93)	288 852,5	277 932,5	1,158	1,113	96,2
XX. Внешние причины (V01–Y98)	740 922,5	691 375,0	2,969	2,770	93,3

Источник: авторские расчеты по данным Госстата Украины.

Также были произведены расчеты и оценка потерь вследствие преждевременной смертности в разрезе основных причин для всего населения и населения в возрасте 15–59 лет. Показано, что большинство (85,5 %) всех потерь вследствие преждевременной смертности сосредоточено в интервале трудоспособного возраста (табл. 3). Доля же таких причин, как внешние (травмы, отравления, несчастные случаи), инфекционные и паразитарные болезни, а также болезни органов пищеварения превышала даже 90 %!

Если же следовать «доходному» подходу и принять в качестве эквивалента стоимости года жизни величину среднегодовой заработной платы, составляющей в 2013 году 39 180 грн, то стоимость потерянных украинцами лет потенциальной жизни можно оценить в 118,75 млрд гривен.

Мы воспользовались еще одним подходом к оценке потерь. Если предположить, что человек начинает трудиться с получением паспорта и продолжает работать до достижения пенсионного возраста, то его трудовой стаж составит 44 года. Но такое допущение оказывается верным лишь для части населения. Абсолютное большинство приступает к труду после 20 (а то и 25) лет. Неизбежно часть времени в интервале между 16 и 60 годами по тем или иным причинам выпадает из периода трудовой активности. В Украине, как показывает практика, трудовой период жизни длится в среднем 31–32 года. Таким образом, ежегодную потерю более трех миллионов человеко-лет из-за преждевременной смертности можно сравнить с утратой трудового вклада целого города со стотысячным населением. Даже если игнорировать детей и

сделать перерасчет для потерь в интервале 15–59 лет, количество жителей «утраченного» города составило бы более 83 тысяч.

Область применения результатов. Оценка потерь лет потенциальной жизни с конвертацией в экономический эквивалент как способ взвесить потери, определить направления вмешательств, становится важным инструментом стратегического планирования, принятия научно обоснованных политических решений и отслеживания эффективности их реализации. На постсоветском пространстве примером реального использования расчетов показателя потерянных лет потенциальной жизни для усовершенствования методов управления на местном и региональном уровнях стал проект «Здоровые люди», реализованный в 2012–2014 гг. в Санкт-Петербурге при поддержке Европейской Комиссии. Проект продемонстрировал возможность локального выявления наиболее значимых проблем здоровья населения, дальнейшего планирования реалистичных мер вмешательства в определенных приоритетных областях, с последующим результатом — снижением преждевременной смертности от предотвратимых причин в пилотном районе Санкт-Петербурга, а также в городе в целом [18].

Выявленная выраженная половая диспропорция по величине (индекс у мужчин более чем в 2,5 раза выше), и структуре (лидирующая роль в формировании потерь у мужчин внешних причин, у женщин — новообразований) предопределяет различия в подходах к снижению количества потерь лет потенциальной жизни, и соответственно, социально-экономических убытков из-за преждевременной смертности.

Выводы. Вследствие высокой преждевременной смертности Украина теряет неоправданно большие объемы потенциальных лет жизни по сравнению с развитыми странами (особенно мужчин), имеются также структурные различия с большей весомостью экзогенных причин смерти.

Рассчитанная в долларовом эквиваленте величина недополученного в результате преждевременной смертности ВВП превысила в 2013 году 12 млрд \$ (из них из-за смертности в интервале 15–59 лет — более 10 млрд \$), что можно представить как 6,7 % от величины номинального ВВП.

Если же принять в качестве эквивалента стоимости года жизни величину среднегодовой заработной платы в 2013 г., то цена потерянных лет потенциальной жизни составила 118,75 млрд гривен. Кроме того, ежегодную потерю более трех миллионов человеко-лет из-за преждевременной смертности можно сравнить с утратой трудового вклада на протяжении всего периода трудоспособного возраста (с 16 до 60 лет) целого города со сотысячным населением.

В современном мире именно человек — основной фактор развития экономики и общества. Уменьшение количества и ухудшение качества человеческих ресурсов — это одна из наиболее острых проблем социально-экономического развития в любой стране, требующая как своевременного осознания, так и разработки действенных превентивных мер. Таким образом, экономическая оценка потерь лет потенциальной жизни служит существенным шагом на пути к минимизации таких потерь и сохранению/увеличению национального богатства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прогноз чисельності населення України (оновлено серпень 2014) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/index.html#>
2. Населення України за 2013 рік: Демографічний щорічник / Державна служба статистики України. — К., 2014. — С. 53.

3. Gardner J.W. Years of potential life lost (YPLL) – what does it measure? / J.W. Gardner, J.S. Sanborn // *Epidemiology*. – 1990. – Jul; 1(4). – P. 322–329.
4. Premature mortality in the United States: public health issues in the use of years of potential life lost // *MMWR (Morb Mortal Wkly Rep.)*. – 1986. – № 35. – P. 1S–11S.
5. Vienonen M. From Shadow into Light: Use of PYLL-indicator (potential years of life lost) as catalyst for health in all policies at local and regional level / Vienonen M., Vohlonen I. // Abstracts of 9th European IUHPE Health Promotion Conference (Tallinn, 2012) [Electronic resource]. – Access mode : https://abstracts.conference-expert.eu/iuhpe2012/files/indexedab.html?work_info=160
6. Глобальное бремя болезней (Global burden of disease): Порождение доказательств, направление политики: региональное издание для Европы и Центральной Азии. – WA, 2013. – 70 с.
7. Колодяжна О.І. Визначення втрачених років здорового життя від професійних захворювань за методом DALY / Колодяжна О.І., Нагорна А.М. // *Укр. журнал з проблем медицини праці*. – 2013. – № 2 (35). – С. 11–15.
8. Рынгач Н.А. Оценка потерянных лет потенциальной жизни вследствие младенческой смертности / Рынгач Н.А., Моисеенко Р.А. // *Восточноевропейский журнал общественного здоровья*. – 2013. – Спецвып. на рус. яз. – С. 81–84.
9. Нифантова Р.В. Современные методические подходы в оценке стоимости человеческой жизни / Р.В. Нифантова, С.Е. Шипицына // *Экономика региона*. – № 3. – 2012. – С. 289–294.
10. Общественное здоровье и экономика : кол. моногр. / Отв. ред. Б.Б. Прохоров. – М.: МАКС Пресс, 2007. – 292 с.
11. Фролов О.П. Стоимость человеческой жизни в России и за рубежом / О.П. Фролов // *Справочник специалиста по охране труда*. – 2010. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mcfr.ru/journals/63/190/18130/18210/>
12. Шмаков Д.И. Оценка экономического ущерба от потерь здоровья населения в России и ее регионах : Дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 : М., 2004. – 154 с.
13. Прохоров Б.Б. Причины гибели людей в мирное время и экономическая оценка стоимости потерь / Б.Б. Прохоров, Д.И. Шмаков // *Проблемы прогнозирования*. – 2013. – № 3. – С. 139–147.
14. Estimates and Projections of Value of Life Lost From Cancer Deaths in the United States / K. R. Yabroff, C. J. Bradley, A. B. Mariotto, M. L. Brown, and E. J. Feuer // *J Natl Cancer Inst*. – 2008, Dec 17. – № 100 (24). – P. 1755–1762.
15. Brown D.W. Economic value of disability-adjusted life years lost to violence: estimates for WHO Member States / D.W. Brown // *Rev Panam Salud Publica*. – 2008. – № 24 (3). – P. 203–209.
16. Трунов И.Л., Айвар Л.К., Харисов Г.Х. Эквивалент стоимости жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.trunov.com/content.php?act=showcont&id=1858>.
17. Principles of Epidemiology (Second edition) Self-Study Course 3030-G CDC / R. Dicker, N. Gathany, P. Anderson, B. Segal, S. Smith, Ph. Thompson / US Department of Health & Human Services, 12/92 [Electronic resource]. – Access mode : <http://pubhealth.spb.ru/EpidD/>
18. Здоровые люди: управление изменениями через мониторинг и действия : сборник материалов международного проекта. – СПб : Центр РХО, 2014. – 178 с.

REFERENCES

1. Prohnoz chyselnosti naselennia Ukrainy (onovleno serpen 2014) [Population forecast for Ukraine (last updated August 2014)]. *idss.org.ua*. Retrieved from <http://www.idss.org.ua/index.html#> [in Russian].
2. Naselennia Ukrainy za 2013 rik: Demohrafichnyi shchorichnyk [Population Of Ukraine 2013: Demographic Yearbook] (2014). Kyiv : State Statistics Service of Ukraine [in Ukrainian].
3. Gardner, J.W. & Sanborn, J.W. (1990). Years of potential life lost (YPLL) – what does it measure? *Epidemiology*, 1(4), 322–329 [in English].
4. Premature mortality in the United States: public health issues in the use of years of potential life lost (1986). *MMWR (Morb Mortal Wkly Rep.)* [in English].
5. Vienonen, M. & Vohlonen I. (2012). From Shadow into Light: Use of PYLL-indicator (potential years of life lost) as catalyst for health in all policies at local and regional level / Vienonen M., // *Abstracts of 9th European IUHPE Health Promotion Conference*. Tallinn. [abstracts.conference-expert.eu](https://abstracts.conference-expert.eu/iuhpe2012/files/indexedab.html?work_info=160). Retrieved from https://abstracts.conference-expert.eu/iuhpe2012/files/indexedab.html?work_info=160 [in English].

6. *Globalnoe bremya bolezney: Porozhdenie dokazatelstv, napravlenie politiki : regionalnoe izdanie dlya Evropy i Tsentralnoy Azii. [Global burden of disease: Generating evidence, policy area: Regional edition for Europe and Central Asia].* (2013). WA [in Russian].
7. Kolodyazhna, O.I. & Nahorna, A.M. (2013). Vyznachennyya vtrachenykh rokiv zdorovoho zhyttya vid profesiynykh zakhvoryuvan' za metodom DALY [Definition of lost years of healthy life from occupational diseases by DALY]. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi - Ukrainian Journal of the problems Labour Medicine*, 2 (35), 11-15 [in Ukrainian].
8. Ryngach, N.A. & Moiseenko, R.A. (2013). Ocenka poterjannykh let potencial'noj zhizni vsledstvie mlad-encheskoj smertnosti [Assessment of potential life years lost due to infant mortality]. *Vostochnoevropejskij zhurnal obshchestvennogo zdorov'ja - East European Journal of Public Health*, 81-84 [in Russian].
9. Nifantova, R.V & Shipitsyna, S.E. (2012). Sovremennyye metodicheskie podhodyi v otsenke stoimosti chelovecheskoj zhizni [Modern methodological approaches in the evaluation of the value of human life]. *Ekonomika regiona - Economy of region*, 3, 289-294 [in Russian].
10. Prokhorov, B.B. (Eds.). (2007). *Obshchestvennoye zdorovye i ekonomika [Public health and economics]*. Moscow : MAX Press [in Russian].
11. Frolov, O.P. (2010). Stoimost chelovecheskoj zhizni v Rossii i za rubezhom [The cost of human life in Russia and abroad]. *Spravochnik spetsialista po ohrane truda - Manual labor protection specialist*, 2. Retrieved from <http://www.mcfr.ru/journals/63/190/18130/18210/> [in Russian].
12. Shmakov, D.I. (2004). Otsenka ekonomicheskogo uscherba ot poter zdorovya naseleniya v Rossii i ee regionah [Assessment of the economic impact of health losses in Russia and its regions]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
13. Prohorov, B.B. & Shmakov, B.B. (2013). Prichinyi gibeli lyudey v mirnoe vremya i ekonomicheskaya otsenka stoimosti poter [Causes of deaths in peacetime and economic valuation loss]. *Problemyi prognozirovaniya - Problems of forecasting*, 3, 139-147 [in Russian].
14. Yabroff, K.R., Bradley, C.J., Mariotto, A.B., Brown, M.L. & Feuer, E.J. (2008). Estimates and Projections of Value of Life Lost From Cancer Deaths in the United States. *J Natl Cancer Inst*, 100(24), 1755-1762 [in English].
15. Brown, D.W. (2008). Economic value of disability-adjusted life years lost to violence: estimates for WHO Member States. *Rev Panam Salud Publica*, 24(3), 203-209 [in English].
16. Trunov, I.L., Aivar, L.K. & Kharisov, G.Kh. Ekvivalent stoimosti zhizni [Equivalent of life cost]. (n.d.). *trunov.com*. Retrieved from <http://www.trunov.com/content.php?act=showcont&id=1858> [in Russian].
17. Dicker, R., Gathany, N., Anderson, P., Segal, B., Smith S. & Thompson, Ph. *Principles of Epidemiology (Second edition) Self-Study Course 3030-G CDC*. US Department of Health & Human Services, 12/92. (n.d.). *pubhealth.spb.ru*. Retrieved from <http://pubhealth.spb.ru/EpidD/> [in English].
18. *Sbornik materialov mezhdunarodnogo proekta «Zdorovyie lyudi: upravlenie izmeneniyami cherez monitoring i deystviya» [Collected materials of the international project «Healthy people: change management through monitoring and action»]*. (2014). SPb : Tsent RNO [in Russian].

Статья поступила в редакцию 19.05.2016.

doi :10.15407/dse2016.02.050

УДК 336.131(477)

JEL Classification: H61, H70

В.М. НОВІКОВ

д-р екон. наук, проф., зав. відділу
Інститут демографії та соціальних
досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

ПРОГРАМНИЙ БЮДЖЕТ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА

Програмний бюджет розглядається як важливий інструмент підвищення ефективності державних витрат в умовах реформування системи місцевого самоврядування. Проаналізовано міжнародну практику й еволюцію застосування програмно-цільового методу бюджетування в розвинутих країнах — членах Організації економічного співробітництва і розвитку. Розглянуто український досвід складання і виконання бюджетних програм, запропоновано шляхи удосконалення механізму їх реалізації на основі використання світових досягнень і наукових напрацювань. Основну увагу сконцентровано на найбільш актуальних напрямках: потенційних можливостях, плануванні і показниках оцінювання виконання програмного бюджету. Показано, що застосування методології єдиних правил і процедур розробки та використання програмного бюджету за принципом цілісності дозволяє гнучко управляти процесом розподілу бюджетних коштів. Фактично формат програмного бюджету забезпечує перехід від кошторисного до програмно-цільового методу фінансування і розширює межі фінансової й адміністративної самостійності закладів в управлінні власними коштами. Програмний бюджет не буде дієздатним без чіткого розмежування функцій регіонів і держави. При зваженому підході до нього як до інституційного інструмента програмний бюджет може стати надійним засобом дотримання урядом соціальних гарантій та інших соціальних обов'язків, що конституційно закріплені соціальним характером держави.

Ключові слова: програмний бюджет, програмно-цільовий метод, бюджетна послуга, реєстр витратних обов'язків, цільові програми.

В.Н. Новиков

д-р екон. наук, проф., зав. отделом
Институт демографии и социальных
исследований им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченко, 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

ПРОГРАММНЫЙ БЮДЖЕТ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И УКРАИНСКАЯ ПРАКТИКА

Программный бюджет рассматривается как важный инструмент повышения эффективности государственных затрат в условиях реформирования системы местного самоуправления. Проанализированы международная практика и эволюция применения программно-целевого метода

© НОВІКОВ В.М., 2016

бюджетирования в развитых странах — членах Организации экономического сотрудничества и развития. Рассмотрен украинский опыт составления и выполнения бюджетных программ, предложены пути совершенствования механизма их реализации на основе использования мировых достижений и научных разработок. Основное внимание сконцентрировано на наиболее актуальных направлениях: потенциальных возможностях, планировании и показателях оценивания выполнения программного бюджета. Показано, что переход к методологии единых правил и процедур разработки и использования программного бюджета на основе принципа целостности позволяет гибко управлять процессом распределения бюджетных средств. Фактически формат программного бюджета обеспечивает переход от сметного к программно-целевому методу финансирования и расширяет рамки самостоятельности в управлении собственными средствами. При взвешенном подходе к нему как к институциональному инструментарию программный бюджет становится надёжным средством соблюдения правительством социальных гарантий и других социальных обязательств, конституционально закреплённых за социальным характером государства.

Ключевые слова: программный бюджет, программно-целевой метод, бюджетная услуга, реестр затратных обязательств, целевые программы.

Valery Novikov

Dr.Sc. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: valery.economy@mail.ru

THE PROGRAM BUDGET: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN PRACTICE

In the article the program budget is considered as an important tool for improving the efficiency of public spending in terms of local government reform. The international practice and evolution of application of budgeting by objectives in developed countries - members of the Organization for Economic Cooperation and Development is analyzed. Ukrainian experience of budget process and execution of budget programs is considered, the ways to improve the mechanism of their implementation on the basis of international achievements and scientific developments is proposed. The main attention is focused on the most pressing areas: potential opportunities, planning and indicators of evaluation of implementation of the program budget. The article shows that the implementation of methodology of common rules and procedures for the development and using of program budget on the basis of integrity allows for flexible management of budget funds distribution. In fact, the format of program budget provides a transition from the cost estimate to the program method of financing and extends beyond the financial and administrative independence of institutions in the management of their own funds. The program budget will not be competent without a clear delineation of functions of regions and the state. In the balanced approach to it as institutional tool, program budget can be a reliable instrument of compliance with government social guarantees and other social responsibilities that are constitutionally enshrined by the social nature of the state.

Key words: program budget, Management by Objectives, budget service, register of expense duties, targeted programs.

Постановка проблеми. Бюджетні витрати на соціальну інфраструктуру збільшуються щорічно. Проте їхній обсяг не відповідає ні поточним, ані перспективним потребам її розвитку. Незважаючи на урядову риторику, не реалізовано завдання стандартизації соціальних витрат на забезпечення базових мінімальних потреб споживання послуг. Неефективною залишається державна бюджетна політика, яка не тільки утримує соціальну інфраструктуру на низькому рівні порівняно з зарубіжними країнами, але й не забезпечує контроль за цільовим використанням бюджетних коштів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кризова ситуація останніх років, яка продемонструвала недосконалість наявної моделі фінансування соціальної інфраструктури, спонукає до перегляду соціально-економічної, бюджетної та податкової

політики стосовно соціальної інфраструктури. Розпочате активне обговорення проб-лематики удосконалення податково-бюджетної політики на регіональному рівні і реформування міжбюджетних відносин (Ю.Б. Іванов, М.О. Кизим (Y.B. Ivanov, M.O. Kyzym) [1], питання збалансованості бюджетного забезпечення соціальної сфери (В.І. Надрага (V.N. Nadraha) [2], програмно-цільового бюджетування на місцевому рівні (М.І. Кульчицький (M.I. Kul'chys'kyi) [3], вимірювання бюджетних програм (К.В. Павлюк (K.V. Pavliuk) [4], доступності орендного житла (О.А. Більовський (O.A. Bil'ovskiy) [5]. Удосконалюється методологія розроблення державних цільових програм [6].

Цільовій трансформації піддається бюджетний процес у зарубіжних країнах — як розвинених, так і тих, що розвиваються. Інноваційними напрямками його розвитку вважаються управління бюджетними програмами по результатах, постановка цілей та ігрове моделювання, які передбачають розподіл і освоєння державних ресурсів, поєднання цілей і методів фінансування тощо. Питаннями програмного бюджетування з орієнтацією на результат займаються не тільки наукові працівники, але й такі організації як МВФ, ОЕСР, державна адміністрація Великої Британії. Серед іноземних авторів, що вивчали питання програмного бюджету, можна назвати Ханса де Брюйна (Hans de Bruyn) [7], Г. Кокинза (H. Kokynz) [8], Г. Бевана і С. Худа (H. Bevan, S. Khud) [9].

Важливо зазначити, що у дискусіях українських економістів з питань програмного бюджету не постає тема управління бюджетним процесом і соціальною інфраструктурою. Неможливо прийняти програмні принципи бюджетно-фінансової політики не досліджуючи методологію програмного бюджетування. Програмний бюджет — це не просто механічний набір соціальних програм. Він є складною системою інститутів та інструментів, завдяки яким здійснюється взаємозв'язок між програмними цілями і досягнутими результатами, відбувається корегування і балансування соціальної політики відносно інфраструктурних галузей. Однак програмний бюджет не буде дієздатним без чіткого розмежування функцій регіонів і держави. За зваженого підходу до нього як до інституційного інструмента він може стати надійним засобом дотримання урядом соціальних гарантій та інших соціальних обов'язків, що конституційно закріплені соціальним характером держави.

У зв'язку з викладеним **метою** роботи є визначення соціально-економічного змісту і регуляторного значення програмного бюджету, обґрунтування організаційних та правових умов його впровадження в умовах реформи місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Програмний бюджет — основа цільового планування соціально-економічного розвитку муніципальних утворень і розташованих на їх території закладів соціальної інфраструктури. Ефективним методом його розробки є програмно-цільовий метод, який забезпечує менеджерський підхід до державного регулювання міжбюджетних відносин на різних рівнях бюджетної ієрархії: від державного, обласного до міського, районного, сільського, селищного бюджетів та бюджетів територіальних громад.

Еволюційний розвиток концепції програмного бюджету, який суттєво вплинув на реформування системи управління бюджетними потоками і визначив характер технологій і структуру програмно-цільового бюджетування, найбільшою мірою простежується на прикладі США. Перші спроби зі впровадження програмно-цільового бюджетування припадають на 1949—1962 рр. У 1949 р. був розроблений програмно-цільовий бюджет (Performance Budget), в якому вперше акцент поставлено не на

витратах державних ресурсів, а на виконанні державних функцій, на досягненні результатів.

Протягом 1962–1971 рр. у ході розробки програмного бюджету використовували підхід, який складався з трьох стадій — планування, програмування, бюджетування (Planning, Programming, Budgeting System (PPBS)). Його метою було досягнення оптимального розподілу ресурсів на основі оцінки вартості кожної програми.

Для подальшого розвитку програмно-цільового бюджетування у 1993 р. було прийнято закон «Про оцінку результатів діяльності державних установ» (Government Performance and Results). Закон GPRA визначав декілька основних цілей, які можуть бути закладені в бюджетну політику, та основні шляхи їх досягнення. Вони концентруються навколо виміру соціальної та економічної ефективності реалізації програм; підвищення якості наданих послуг; розробки програм з орієнтації на кінцевий результат та удосконалення управління бюджетно-фінансовою системою.

Із набутого в США досвіду впровадження бюджетування, орієнтованого на результат, можна зробити висновок, який є наріжним для удосконалення соціальної політики в Україні. В умовах перерозподілу значної частини валового національного доходу через державний бюджет програмно-цільове бюджетування є засобом підвищення ефективності використання державних фінансів. Проте це можливо, коли в одному процесі поєднані управлінські технології (ефективний менеджмент) та методи удосконалення бюджетування.

За даними міжнародних досліджень, зокрема Німецького товариства міжнародної співпраці, 24 країни із 34 країн-членів ОЕСР здійснюють або намагаються впровадити програмне бюджетування [10]. Кожна із розвинутих країн розглядає програмний бюджет, виходячи з власних цілей розвитку, забезпеченості населення послугами, динаміки ринкових відносин, внутрішніх та міжнародних ризиків, специфіки управління економікою та іншими факторами. Як результат, програмні бюджети відрізняються один від одного стратегією та послідовністю впровадження.

Однією з європейських країн, де програмно-цільове бюджетування набуло найбільшого розвитку, є Франція. Досвід Франції, по-перше, переконливо свідчить, що нормативний підхід до розробки програмного бюджету як системи стратегічних цілей відбиває державну політику країн ЄС з забезпечення збалансованості місцевих бюджетів, реалізації завдань розширення і підвищення якості послуг, які надаються населенню за рахунок коштів бюджетів усіх рівнів. По-друге, підвищення ефективності державних видатків передбачає інкорпорацію технології програмного бюджету в бюджетний процес, що є значним інноваційним кроком в удосконаленні правил і процедур бюджетування. Це свідчить, що наявна практика використання програмного бюджету як додаткового інструмента поряд із традиційною методологією управління бюджетним процесом втрачає свою актуальність.

Чинне законодавство ЄС вимагає від країн-членів розробляти бюджет лише в програмному форматі. Наприклад, особливість німецького досвіду державного управління полягає в розробленні фінансово-політичних цілей у рамках земельної децентралізованої бюджетної відповідальності. Затверджуючи завдання, орган законодавчої влади визначає, що повинно бути зроблено, а органи виконавчої влади — шлях і механізми реалізації. Діяльність органів державної влади координується укладанням контрактів на всіх рівнях управління.

Для того, щоб така діяльність органів державної влади залишалась керованою і уряд федеральної землі ніс політичну відповідальність перед земельним парламен-

том, застосовується різнопланова, всебічна й актуальна інформація. Доступність такої інформації забезпечується контролінгом управління, що спирається на єдину систему цілей і звітності з використанням стандартного програмного забезпечення управління організацією чи установою [11]. Впровадження програмного документу як нового механізму фінансування діяльності бюджетних установ, як унаочнює досвід Німеччини, є результатом домовленостей між законодавчою та виконавчою владою.

Міжнародна практика формування програмного бюджету характеризується різноманітними формами прояву і постійно удосконалюється, в т. ч. у напрямі системності у вирішенні соціально-економічних проблем, що дозволить регіонам маніпулювати фінансовими ресурсами.

Програмне бюджетування здійснюється в країнах Східної Європи та країнах СНД. Наприклад, у Казахстані з 1999 р. триває робота з удосконалення бюджетної системи і підвищення ефективності бюджетних витрат на основі програмно-цільового підходу. Це відбувається в тісному взаємозв'язку з реструктуризацією бюджетного сектора та переданням деяких функцій у конкурентне середовище. Всі бюджетні програми поділені на поточні й програми розвитку і відображають соціально-економічні пріоритети. Відповідно поділ програмного бюджету на поточний і бюджет розвитку дозволяє оцінити вартість виконання державою своїх функцій, а також систематизувати бюджетні програми з урахуванням інтересів країни, регіонів та конкретних галузей соціальної й економічної діяльності.

У РФ 38 регіонів мають частку програмних витрат 50 % та більше. У лідерів впровадження нових технологій бюджетування частка програмних витрат регіонального бюджету становить 97–99 %. Муніципальні утворення цих регіонів поступово долучаються до процесу формування програмного бюджету [12, С. 21].

Огляд практик бюджетування в країнах ОЕСР показує, що деякі країни вийшли за межі бюджетних документів і модифікували свою бюджетну класифікацію з метою включення до неї інформації про результати діяльності [13].

Новизна функціонального значення контролю за виконанням бюджету полягає в тому, що контроль за цільовим використанням коштів замінюється контролем за відповідністю досягнутих результатів визначеним цілям. Контроль за цільовим використанням коштів залишається лише стосовно до високо агрегованих видатків.

Концепція програмного фінансування змінює й характер управління галузевими підрозділами міністерств. На структури регіонального і муніципального рівня покладається відповідальність за виконання цільових планових показників, що супроводжується підвищенням рівня самостійності у витрачанні бюджетних коштів. Фактично формат програмного бюджету забезпечує перехід від кошторисного до програмно-цільового фінансування і розширює самостійність закладів в управлінні власними фінансами.

Для України розгляд і вирішення проблем фінансування видатків бюджетів на розвиток галузей соціальної інфраструктури стає першочерговою потребою. Аналіз сучасної практики управління бюджетним процесом виявив їх деструктивний характер, що проявляється в динамічному нарощуванні дефіциту місцевих бюджетів і, як наслідок, у втраті державних методів впливу на вирішення соціальних проблем. Нижче наведена динаміка зниження рівня забезпечення галузей соціальної інфраструктури податками, що надходять до місцевих бюджетів.

Потенціал місцевих бюджетів для фінансування соціальної інфраструктури становив у 2014 р. 35,3 % проти 68,4 % у 1995 р. Найбільш негативною є динаміка

фінансування за рахунок прибуткового податку, частка якого скоротилась в 4,2 раза порівняно з 1995 роком. Податок на доходи фізичних осіб за цей час у структурі джерел фінансування соціальної інфраструктури збільшився в 1,9 раз. Фактично розвиток галузей соціальної інфраструктури перекладається на доходи населення, обсяг яких поступається прибутковому податку.

Одночасно з обмеженням джерел розвитку соціальної інфраструктури виявляється негативний тренд соціального розшарування місцевих бюджетів за рівнем фінансування соціальних галузей [14, С. 349]. Результати досліджень виявляють розбалансованість фінансового планування в галузях соціальної інфраструктури, що призведе до бюджетних диспропорцій й обмеження доступу населення до послуг.

Таблиця. Динаміка фінансування соціальної інфраструктури місцевими податками

Роки	Податки, млрд грн			Видатки на соціальну інфраструктуру		Рівень фінансування соціальної інфраструктури місцевими податками, %		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	всього	у тому числі за рахунок	
		податок на прибуток підприємств	податок на доходи фізичних осіб				прибуткового податку	податку на доходи фізичних осіб
1995	6,5	4,9	1,6	9,5	3,3	68,4	51,6	16,8
1996	9,3	5,5	2,6	12,2	4,1	66,4	45,1	21,3
1999	10,7	6,3	4,4	13,2	4,1	81,1	47,7	33,3
2000	14,1	7,7	6,4	19,1	6,0	73,8	40,3	33,5
2001	17,1	8,3	8,8	25,5	8,3	67,1	32,5	34,5
2002	20,2	9,4	10,8	33,8	12,6	59,8	27,8	32,0
2003	26,7	13,2	13,5	39,8	13,0	67,1	33,2	33,9
2004	29,4	16,2	13,2	52,7	19,5	55,8	30,7	25,0
2005	40,8	23,5	17,3	85,8	40,1	47,6	27,4	20,2
2006	49,0	26,2	22,8	99,3	41,5	49,3	26,4	23,0
2007	69,2	34,4	34,8	125,3	48,6	55,2	27,5	27,8
2008	93,8	47,9	45,9	176,8	74,3	53,1	27,1	26,0
2009	77,5	33,0	44,5	190,6	78,9	40,7	17,3	23,3
2010	91,4	40,4	51,0	240,6	104,6	38,0	16,8	21,2
2011	115,3	55,1	60,2	251,7	105,6	45,8	21,9	23,9
2012	123,9	55,8	68,1	318,9	125,4	38,8	17,5	21,3
2013	127,2	55,0	72,2	333,6	145,2	38,1	16,4	21,7
2014	115,4	40,2	75,2	326,8	138,0	35,3	12,3	23,0

Джерело: складено за даними Міністерства фінансів України.

Для України критично важливо удосконалити методологічні підходи до реформування механізму розвитку соціальної інфраструктури. Доцільно розвивати міжбюджетні відносини на основі програмного підходу, що знижує соціальні ризики при асигнуванні бюджетних ресурсів на розвиток соціальної інфраструктури.

В Україні, починаючи з 1998 р. застосовуються деякі елементи програмно-цільового методу в бюджетному процесі: бюджетні запити надаються з обов'язковим визначенням основної мети діяльності, завдань на плановий рік, а також зі здійсненням аналізу результатів діяльності, досягнутих за попередній рік; існує можливість перерозподілу бюджетних видатків з метою забезпечення їх пріоритетності на стадії формування бюджету, а також здійснення середньострокового бюджетного планування.

На сьогодні застосування програмно-цільового методу регулюється Бюджетним кодексом України (2010), Концепцією застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі (2002), Концепцією реформування місцевих бюджетів (2007) та рядом інших законодавчих актів [15].

Формування бюджету в розрізі бюджетних програм здійснюється лише на державному рівні. Місцеві бюджети поки залишаються на периферії сучасних технологій бюджетування, хоча сьогодні одним із першочергових завдань України є досягнення високої ефективності використання коштів місцевих бюджетів. Для підвищення ефективності управління коштами місцевих бюджетів було здійснено експеримент із запровадженням програмного бюджету. Для забезпечення його результативності Міністерство фінансів України визначило основні підходи до програмно-цільового методу складання та виконання місцевих бюджетів [16].

До кінця 2014 р. передбачалося перевести місцеві бюджети на програмно-цільовий метод бюджетування. Проте експеримент не був завершений. Перехід від постатейного (кошторисного) методу формування бюджету на програмний виявив низку питань проблемного характеру. Серед них невідповідність кількості затверджених програм економічними і соціальними потребами регіонів, що нівелює їх державне значення і призводить до демонстрації штучних показників ефективності [17, С. 2].

До застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі на рівні місцевих бюджетів використовується тимчасова класифікація видатків місцевих бюджетів [18].

Законодавство України, як це видно з наведених прикладів, припускає незавершеність структурування програм за визначенням витрат, отже, й управління та контролю за діяльністю відомств. Український досвід застосування програмно-цільового методу свідчить про необхідність побудови чіткої ієрархічної системи бюджетування, яка передбачає єдність цілей, завдань, програм, підпрограм та основних заходів (відомчих цільових програм).

Створення єдиних правил та процедур програмно-цільового методу за принципом цілісності дозволяє гнучко управляти бюджетними коштами і перерозподіляти асигнування (за винятком заробітної плати) між окремими напрямками. При переході до нового формату класифікації видів витрат варто забезпечити ув'язку розподілу бюджетних асигнувань, які затверджуються законом про Державний бюджет, з видами бюджетних асигнувань, що встановлені Бюджетним кодексом України: бюджетними програмами, ознаками головного розпорядника бюджетних коштів, функціями, з виконанням яких пов'язані видатки.

Для виявлення результативності бюджетних програм необхідно оцінити рівень виконання кожного із поставлених завдань і напрямів діяльності. Такий підхід дозволяє місцевим органам управління визначати пріоритети витрачання коштів і способи досягнення цілей. Для оцінки ефективності бюджетних програм в Україні розроблено

Методичні рекомендації щодо проведення оцінки економічної і соціальної ефективності виконання державних соціальних програм [19] і Методичні рекомендації щодо здійснення оцінки ефективності бюджетних програм [20].

Ефективність державних цільових програм забезпечуються за допомогою макро-економічних і галузевих показників (ВДВ, обсяг виробництва, продуктивність праці, енергоємність і т. п.), а також соціальних і фінансових програм.

Соціальна ефективність оцінюється шляхом застосування загальних і специфічних показників залежно від спрямування програми і їх ранжування за ступенем важливості. Параметри досягнення поставленої мети визначаються шляхом оцінювання коефіцієнтів важливості тих чи інших показників у результаті експертного опитування і парних порівнянь показників із використанням спеціальних шкал. При цьому кількісна оцінка фактичних соціальних результатів не виконується. Аналогічний недолік притаманний і рекомендаційній оцінці ефективності бюджетних програм, які спрямовані на вибір шляхів раціонального використання бюджетних коштів.

Зазначені підходи оцінювання ефективності програм налаштовані насамперед на визначення економічних параметрів успішності реалізації програмного бюджету, а не на його соціальну результативність.

Недосконалість чинних методичних підходів до оцінювання програм неодноразово відмічена в науковій літературі. У колективній монографії «Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання» констатується: «Оцінюючі підходи, які могли б регулювати і розвивати систему розробки і реалізації соціальних програм за новими, більш ефективними напрямками, відсутні або недостатньо опрацьовані. За відсутності інформації щодо потреб населення і впливу програм фактично неможливо забезпечити розв'язання актуальних проблем у соціальній сфері» [21, С. 56].

Про обмежені можливості оцінювання програм і питання, які виникають на цьому шляху, написано у роботі «Бюджетна система». Зокрема, в рамках аналізу проблеми оцінювання програм, зазначено, що оцінити результати виконання державних програм «...практично неможливо, оскільки немає відповідної методики... Оцінювання програми здійснюється цілому і здебільшого стосується лише одного фінансового аспекту — дотримання запланованих обсягів видатків. Показники виконання також не аналізуються через відсутність методики такого аналізу і необ'єктивність даних за цими показниками» [22]. Оцінка виконання програмного бюджету належить до найбільш важливих і недостатньо розроблених проблем бюджетування. Існує чимало аспектів у програмно-цільовій методиці формування і контролю за виконанням програм, де застосовується макро- і мікромоделювання.

Проте існують сфери, де варто використовувати лише один із методів. Інструментарій мікромоделювання найбільш прийнятний для програм соціального захисту населення. У теперішній час в Україні і в багатьох країнах розробляють і застосовують для формування й оцінювання соціальних програм низку мікроімітаційних моделей [21, С. 72–73]. Особливостями використаних макромоделей є те, що вони орієнтовані на нормативні показники або на непрямі соціальні результати реалізації програм (наприклад, кількість одержувачів соціальних програм, сума допомоги, частка населення з різними доходами та ін.).

Україна, як й більшість країн ОЕСР, у ході впровадження програмного бюджету зіткнулася з істотними труднощами виміру кінцевих результатів. Гостро постала проблема якості показників діяльності.

Якісні показники на рівні індивідуальних оцінок — це результат суб'єктивного уявлення про свій власний стан особи. У зв'язку з цим інтерпретація якісних по-

казників повинна бути специфікована під конкретні типи завдань та їх прикладного використання. Якісні показники формуються неспецифічними методами, які характеризують умови надання послуг і локалізовані нормативними стандартами. Для обґрунтування програмного бюджету необхідне виконання аналітичної роботи з оцінки потреб населення в послугах, головним чином, з охорони здоров'я, освіти, культури, соціальної допомоги, фізичного і духовного розвитку, що дозволить сформувати методологічну й інформаційну базу для укладання реєстру муніципальних послуг. Створення реєстру послуг на муніципальному рівні має відбуватися паралельно із запровадженням реєстру витратних зобов'язань, в основу якого покладено оцінку потреби у наданні послуг. Результати реєстру витратних зобов'язань використовуються для формування й аналізування програмного бюджету.

Важливим вважаємо запровадження в практику управління бюджетним процесом показників вартості бюджетної муніципальної послуги. Стандарт бюджетної муніципальної послуги характеризують такі параметри: кількісна й якісна оцінка результатів обсягу надання послуги; матеріально-технічні та кадрові ресурси, вимоги до організації й технології надання послуг, а також механізми контролю якості й обсягів послуг, що надаються на муніципальному рівні.

На сьогодні в Україні відсутній чіткий порядок формалізації бюджетної послуги, що стримує впровадження в практику бюджетування нових підходів розрахунку витрат по видах галузевих послуг. В якості базових показників оцінки потреб населення в бюджетних послугах, ефективності й результативності їх надання використовуються емпіричні фінансові нормативи на одиницю виміру відповідних бюджетних послуг.

Створення єдиних правил і процедур, серед яких головну роль відіграватимуть аналітичні напрацювання із визначення вартості бюджетної послуги, розширює можливості фінансового менеджменту для державних і муніципальних структур, без чого неможливий повномасштабний контроль за виконанням програмного бюджету.

За умови відсутності в стандартах якості бюджетної послуги суб'єктивних показників якості аналіз виконання програмних цілей матиме пріоритетне значення для оцінювання програмного бюджету.

Висновок. Програмний бюджет необхідно розглядати з двох позицій. По-перше, як інноваційний інструмент управління процесом фінансування галузей соціальної інфраструктури на державному і муніципальному рівні. По-друге, як фундаментальний принцип бюджетування, що застосовується до всіх компонентів системи управління: цілепокладання, планування бюджетів, контролю за діяльністю інфраструктурних галузей.

У своєму методологічному і процедурному значенні програмний бюджет, орієнтований на результат, забезпечує потенціальну можливість підвищення ефективності бюджетних витрат, спрямованих на якісне надання соціально важливих послуг. В умовах муніципальної реформи практичне значення програмного бюджету істотно зростає. Місцевим органам влади доводиться одночасно вирішувати декілька завдань: залучати кошти з бюджетів вищого рівня, розширювати власну податкову базу, вишукувати внутрішні можливості оптимізації витрат. Два останніх напрями з часом ставатимуть усе актуальнішими. Грамотне застосування програмного бюджету сприятиме якісному управлінню бюджетно-фінансовими процесами, що є підставою для виявлення невикористаних ресурсів місцевих бюджетів і соціальних галузей.

Упровадження програмного бюджету, як свідчить міжнародний досвід, потребує поетапного переходу від традиційної кошторисної моделі бюджетування до моделі, заснованої на оцінці результативності програм, який може бути тривалим.

Враховуючи масштабність майбутніх перетворень, потрібні не тільки поступові на-працювання методологічного і практичного інструментарію впровадження нової програмної моделі бюджетування, але й зміна мислення службовців муніципальних органів, розробка й ухвалення низки відповідних законодавчих актів.

Увага до інституту програмного бюджетування зростає в умовах реформи фінансової децентралізації, якою запроваджується нова система міжбюджетних відносин, складання, ухвалення і виконання публічними органами влади власних регіональних бюджетів. Стратегія реформи повинна бути поєднана зі складовими державного і муніципального управління, зокрема з системою планування на основі принципів програмно-цільового бюджетування.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Іванов Ю.Б.* Податково-бюджетна політика та регіональний розвиток / Ю.Б. Іванов, М.О. Кизим // *Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами.* — У трьох томах / За заг. ред. Т.І. Єфименко. — Т. 3. — К., 2012. — С 765–878.
2. *Надрага В.І.* Соціальні видатки в контексті фінансової стабільності України / В.І. Надрага // *Фінанси України.* — 2014. — № 9. — С. 43–51.
3. *Кульчицький М.І.* Програмно-цільове бюджетування на місцевому рівні / М.І. Кульчицький, С.М. Ємець // *Ефективна економіка.* — 2015. — № 12. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1269>
4. *Павлюк К.В.* Оцінка виконання бюджетних програм: результативні проказники / К.В. Павлюк // *Фінанси України.* — 2005. — № 2. — С. 70–77.
5. *Більовський О.А.* Будівництво доступного орендного житла як стратегічний напрям державної житлової політики України / О.А. Біловський // *Стратегічні пріоритети.* — 2014. — № 2. — С. 67–72.
6. *Державні цільові програми та упорядкування програмного процесу в бюджетній сфері* / за ред. академіка НАН України В.М. Гейця. — К. : Наук. думка, 2008. — 382 с.
7. *Ханс де Брюїн.* Управление по результатам в государственном секторе / И-т комплексных стратегических исследований / Ханс де Брюйн. — Дельфт, Нидерланды, 2005. — 192 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ozon.ru/context/detail/id/2367525;
8. *Кокинз Г.* Управление результативностью: как преодолевать разрыв между объявленной стратегией и реальными процессами. — Альпина Паблишер, 2015. — 328 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ozon.ru/context/detail/id/3297802
9. *Беван Г.* Важно, что измерять: постановка целей и игровое моделирование в системе здравоохранения / Беван Г. Худ С.; Государственная администрация (Великобритания). — 2006. — 84 с.
10. *Принципы стратегического консультирования по вопросам внедрения бюджетирования, ориентированного на результаты: какие уроки можно извлечь из опыта стран ОЭСР для целей сотрудничества в области развития.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pempal.org/data/upload/files/2012/04/ou/gir-study-rus.pdf>
11. *Крауліх П.* Програмно-цільовий метод бюджетування у федеральній землі Гессен, Німеччина / Патрік Крауліх, Гюнтер Райланд // *Фінанси України.* — 2014. — № 11. — С. 7–16.
12. *Чулков В.С.* Программно-целевое бюджетирование на региональном и местном уровнях / Чулков В.С. // *Финансы.* — 2014. — № 3. — С. 17–24.
13. *Performers Budgeting in OECD Counties* / OECD. — Paris, 2007. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.bmf.gv.at/budget>
14. *Новіков В.М.* Удосконалення фінансування соціальної інфраструктури на основі нових бюджетних технологій / В.М. Новіков // *Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами.* — У трьох томах / За заг. ред. Т.І. Єфименко. — Т. 3. — К., 2012. — С. 346–371.
15. *Про схвалення Концепції застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2002 № 538-р.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/spew/538-2002-%D1%80?nreg=538-2002-%FOFind=12x=78&=7>

16. Зубенко В.В. Програмно-цільовий метод бюджетування як дієвий механізм управління публічними фінансами / В.В. Зубенко // Науковий вісник УДІЕУ. — 2011. — № 3. — С. 44–49.
17. Просняк Н.В. Реалізація програмно-цільового методу бюджетування на місцевому рівні / Н.В. Просняк. // Наукові праці Кіровоградського національно-технічного університету. Економічні науки. — 2012. — В. 22, Ч. II. — С. 1–4.
18. Бюджетний кодекс України. — Ст. 8.10. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://Zakon.ran.na/doc/?nid=1011.44Enobreak=1>
19. Методичні рекомендації щодо проведення оцінки економічної і соціальної ефективності виконання державних цільових програм, затверджені наказом Міністерства економіки України від 24.06.2010 р. № 742. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=148773&cat_id=77948
20. Про затвердження методичних рекомендацій щодо здійснення оцінки ефективності бюджетних програм. : Наказ Міністерства фінансів України від 17.05.2011 р. № 608 (зі змінами) [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=3588398&cat_id=355989; www.ibscr.org.ua/nserFiles/Files/Legislation/Budget/2013/19Dec2011/22.rtf.pdf
21. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : [монографія] / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. — Умань : Видавець «Сочінський», 2012. — 312 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf
22. Програмно-цільове бюджетування: проблеми становлення і розвитку // Бюджетна система / За наук. ред. В.М. Федосова, С.І. Юрія. — К. : ЦУЛ; Тернопіль : Економічна думка, 2012. — С. 108–119. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/13776-23-programno-tslove-byndijetuvannya-poblemi-star>

REFERENCES

1. Ivanov, Yu.B. & Kyzym, M.O. (2012). Podatkovo-biudzhetna polityka ta rehional'nyj rozvytok [Fiscal policy and regional development]. *Finansova systema natsional'noi ekonomiky: problemy rozvytku ta upravlinnia zminyamy - The financial system of the national economy: problems of development and change management*. T.I. Yefymenko (Ed.). (Vols. 1-3; Vol. 3, 765-878). Kyiv [in Ukrainian].
2. Nadraha, V.I. (2014). Sotsial'ni vydatky v konteksti finansovoi stabil'nosti Ukrainy [Social spending in the context of financial stability Ukraine]. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 9, 43-51 [in Ukrainian].
3. Kul'chyts'kyj, M.I. & Yemets', S.M. (2015). Prohramno-tsil'ove biudzhetuвання na mistsevomu rivni [Program budgeting at the local level]. *Efektivna ekonomika - Effective economy*, 12. economy.nayka.com.ua. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1269> [in Ukrainian].
4. Pavliuk, K.V. (2005). Otsinka vykonannya biudzhetykh proharam: rezul'tatyvny prokaznyky [Evaluation of budget programs: performance indicators]. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 2, 70-77 [in Ukrainian].
5. Bil'ovskij, O.A. (2014). Budivnytstvo dostupnoho orendnoho zhytla yak stratehichnyj napriam derzhavnoi zhytlovoi polityky Ukrainy [Construction of affordable rental units as the strategic direction of state housing policy of Ukraine]. *Stratehichni priorytety - The strategic priorities*, 2, 67-72 [in Ukrainian].
6. Geys, V.M. (Eds.). (2008). Derzhavni cil'ovi programy ta uporiadkuvannya programnogo procesu v budzhetyi sfery [The state target programs and streamline the programming process in the public sector]. K. : Nauk. dumka [in Ukrainian].
7. Hans de Bryun (2005). *Upravlenye po rezul'tatam v hosudarstvennom sektore [Management on the results of a state-owned sector]*. Nyderlandy : Institute for Complex Strategic Studies. ozon.ru. Retrieved from www.ozon.ru/context/detail/id/2367525 [in Russian].
8. Kokynz, H. (2015). *Upravlenye rezul'tatyvnost'iu: kak preodolevat' razryv mezhdu ob'javlennoj stratehiej y real'nyimi protsessami [Performance management: how to bridge the gap between the announced strategy and real processes]*. Al'pyna Pablysher. ozon.ru. Retrieved from www.ozon.ru/context/detail/id/3297802 [in Russian].
9. Bevan, H. & Khud, S. (2006). *Vazhno, chto yzmeriat': postanovka tselej y yhrovoe modelirovaniye v systeme zdavookhraneniya. [It is important that the measure: setting goals and game simulation in the healthcare system]*. United Kingdom : State Administration [in Russian].

10. Pryntsypy stratehicheskoho konsul'tyrovanyia po voprosam vnedrennia biudzhetyrovanyia, oryentyrovannoho na rezul'taty: kakye uroky možno yzvelch' yz opyta stran OESR dlia tselej sotrudnychestva v oblasti razvytyia [Printsips of strategic advice on the implementation of Performance-based budgeting: what lessons can be learned from the experience of OECD countries for development cooperation objectives]. *pempal.org*. Retrieved from <http://www.pempal.org/data/upload/files/2012/04/ou/gir-study-rus.paf> [in Russian].
11. Crowley, P. & Gunther, R. (2014). Prohramno-tsil'ovyj metod biudzhetyrovannia u federal'nij zemli Hessen, Nimechchyna [Program Budgeting in the federal state of Hesse, Germany]. *Finansy Ukrainy - Finance of Ukraine*, 11, 7-16 [in Ukrainian].
12. Chulkov, V.S. (2014). Prohramno-tselevoe biudzhetyrovanye na rehyonal'nom y mestnom urovniakh [Program budgeting at the regional and local levels]. *Fynansy - Finance*, 3, 17-24 [in Russian].
13. Performers Budgeting in OECD Counties (2007). Paris : OECD.
14. Novikov, V.M. (2015). Udoshkonalennia finansuvannia sotsial'noi infrastruktury na osnovi novykh biudzhethnykh tekhnolohij [Improving financing social infrastructure based on new technologies cost] *Finansova systema natsional'noi ekonomiky: problemy rozvytku ta upravlinnia zminamy - The financial system of the national economy: problems of development and change management*. T.I. Yefymenko (Ed.). (Vols. 1-3; Vol. 3, 346-371). Kyiv [in Ukrainian].
15. Pro skhvalennia Kontseptsii zastosuvannia prohramno-tsil'ovoho metodu u biudzhethnomu protsesi: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.09.2002 r. № 538-r [On approval of the Concept application program-target method in the budgetary process, the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 09.14.2002 r. № 538-p.]. *zakon1.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/spew/538-2002-%D1%80?nreg=538-2002-%FOFind=12x=7&=7> [in Ukrainian].
16. Zubenko, V.V. (2011). Prohramno-tsil'ovyj metod biudzhetyrovannia iak diievyj mekhanizm upravlinnia publichnymy finansamy [Program Budgeting as an effective mechanism of public finance]. *Naukovyj visnyk UDIEU - Scientific Herald UDIEU*, 3, 44-49 [in Ukrainian].
17. Prosniaak, N.V. (2012). Realizatsiia prohramno-tsil'ovoho metodu biudzhetyrovannia na mistsevomu rivni [Implementation of the program and budgeting at the local level]. *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsional'no-tekhnichnogo universytetu. Ekonomichni nauky - Proceedings of Kirovograd national technical university. Economic science*, 22, II, 1-4 [in Ukrainian].
18. Biudzhethnyj kodeks Ukrainy. Art. 8.10. [Budget Code of Ukraine]. *Zakon.pan.ua*. Retrieved from <http://Zakon.pan.ua/doc/?nid=1011.44Enobreak=1> [in Ukrainian].
19. Metodychni rekomendatsii schodo provedennia otsinky ekonomichnoi i sotsial'noi efektyvnosti vykonannia derzhavnykh tsil'ovykh prohram, zatverdzeni nakazom Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 24.06.2010 r. № 742 [Guidelines on the assessment of the economic and social performance of state programs approved by the Ministry of Economy of Ukraine of 24.06.2010 p. № 742]. *me.gov.ua*. Retrieved from http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=148773&cat_id=77948 [in Ukrainian].
20. Pro zatverdzhennia metodychnykh rekomendatsij schodo zdiysnennia otsinky efektyvnosti biudzhethnykh prohram. Nakaz Ministertva finansiv Ukrainy vid 17.05.2011 r. № 608 (zi zminamy) [On approval of guidance on measuring the effectiveness of budget programs. Order Ministertva Finance of Ukraine of 17.05.2011 p. 608 number (as amended)]. *minfin.gov.ua*. Retrieved from http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=3588398cat_id=355989; www.ibscr.org.ua/nserFiles/Files/Legislation/Budget/2013/19Dec2011/22.rtf.pdf [in Ukrainian].
21. Libanova, E.M. (Ed.). (2012). *Sotsial'ni rezul'taty derzhavnykh prohram: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty otsiniuvannia [Social results of government programs: theoretical, methodological and applied aspects of evaluation]*. Kyiv : Institute for Demography and Social Studies of MV Ptukha of NAS of Ukraine. *idss.org.ua*. Retrieved from http://www.idss.org.ua/monografii/Soc_doslid_2012.pdf [in Ukrainian].
22. Fedosov, V.M. & Yuri, S.I. (Eds.). (2012). Prohramno-tsil'ove biudzhetyrovannia: problemy stanovlennia i rozvytku [Program budgeting: problems of formation and development]. *Biudzhethna systema - Budget System*, 108-119. Kyiv, Ternopil'. *westudents.com.ua*. Retrieved from <http://westudents.com.ua/gla-vy/13776-23-progrmno-tslove-byndijetuvannya-poblemi-star> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.062

УДК 331.5.024.5 (477)

JEL Classification: J10, J43, R20

Т.А. ЗАЯЦЬ

д-р екон. наук, проф., зав. від.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: scap@online.ua

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ В УКРАЇНІ

Актуалізація досліджень трансформаційних зрушень у соціально-економічному розвитку сільських поселень в Україні обумовлена необхідністю забезпечення їх комплексного, поліфункціонального розвитку в складних умовах суспільно-політичної нестабільності, загострення соціальних проблем та посилення економічних обмежень щодо їх успішного вирішення. Сільські території країни, їх поселення перебувають під впливом складних і суперечливих процесів реформування економічної основи їх розвитку, що посилює невизначеність та соціальні ризики для сільського населення в частині організації господарської діяльності, її доходності та одержання населенням необхідного рівня трудового доходу, а відтак рівня і якості життя. У зв'язку з цим у статті розглянуто основні трансформаційні зміни у сільській поселенській мережі, соціально-економічній основі її функціонування і розвитку з погляду інтересів населення, його можливостей реалізувати власний трудовий потенціал за місцем проживання. Обґрунтовано, що сучасні трансформаційні зміни в сільських поселеннях не відповідають європейській практиці активізації поселенського потенціалу, при цьому більшість обмежень має системний характер. Це передбачає формування концептуально нової державної регіональної політики, орієнтованої на комплексний розвиток сільських поселень, зменшення їх відмінностей у напрямках і формах соціально-економічного розвитку від міських поселень. Доведено, що імплементація досвіду європейських країн, насамперед східноєвропейських, дасть змогу досягти значних успіхів на шляху створення належних умов для проживання і ведення бізнесу у сільських поселеннях.

Ключові слова: трансформація, сільські поселення, економічна основа, обмеження, трудовий потенціал.

Т.А. Заяц

д-р екон. наук, проф., зав. отд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: scap@online.ua

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В УКРАИНЕ

Актуализация исследований трансформационных сдвигов в социально-экономическом развитии сельских поселений в Украине обусловлена необходимостью обеспечения их комплексного, полифункционального развития в сложных условиях общественно-политической нестабильности, обострения социальных

проблем и усиления экономических ограничений в их успешном решении. Сельские территории страны, их поселения находятся под влиянием сложных и противоречивых процессов реформирования экономической основы их развития, что усиливает неопределенность и социальные риски для сельского населения в части организации хозяйственной деятельности, ее доходности и получения населением необходимого уровня трудового дохода, а следовательно уровня и качества жизни. В связи с этим в статье рассмотрены основные трансформационные изменения в сельской поселенческой сети, социально-экономической основе ее функционирования и развития с точки зрения интересов населения, его возможностей реализовать собственный трудовой потенциал по месту жительства. Обосновано, что современные трансформационные изменения в сельских поселениях не соответствуют европейской практике активизации поселенческого потенциала, при этом большинство ограничений имеет системный характер. Это предполагает формирование концептуально новой государственной региональной политики, ориентированной на комплексное развитие сельских поселений, сокращение их отличий в направлениях и формах социально-экономического развития от городских поселений. Доказано, что имплементация опыта европейских стран, прежде всего восточноевропейских, откроет новые возможности в плане достижения успехов на пути создания соответствующих условий для проживания и бизнеса в сельских поселениях.

Ключевые слова: трансформация, сельские поселения, экономическая основа, ограничения, трудовой потенциал.

T.A. Zaiats

Dr. (Economics), Prof., Head of Department
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: scap@online.ua

TRANSFORMATIONAL CHANGES OF RURAL SETTLEMENTS IN UKRAINE

Actualization of researches of transformation changes in socio-economic development of rural settlements in Ukraine is conditioned by the necessity of providing their integrated, multifunctional development in the difficult conditions of social and political instability, intensifying of social problems and strengthening of economic limitations in relation to their successful decision. Rural territories and their settlements are influenced by complex and controversial process of reforming the economic base of their development, which increases uncertainty and social risks for the rural population in terms of economic activity, its profitability and obtaining population required level of labor income and therefore the level and quality of life. In this regard, the article reviews the main transformations in the rural settlement network, socio-economic basis of its operation and development in terms of the interests of the population, its capacity to achieve its employment potential in the community. It is proven that modern transformations in rural settlements do not correspond to European practice of activation potential of settlements, and most limitations are systematic. This involves forming a conceptually new public regional policy, focused on integrated development of rural settlements, reducing their differences in directions and forms of social and economic development of urban settlements. It is proved that the implementation experience of European countries, first of all East European, will give an opportunity to attain considerable successes on the way of creation of appropriate conditions for living and doing business in rural settlements.

Key words: transformation, rural settlements, economic basis, restrictions, employment potential.

Постановка проблеми. Дослідження наукових питань та вирішення завдань, пов'язаних з активною трансформацією і прогресивним розвитком систем розселення, мають розгортатись у контексті завдань формування нової, концептуально цілісної парадигми просторової організації життєдіяльності населення, яка б враховувала складні суспільно-політичні реалії єдиного глобального простору, зокрема посилення взаємовпливу економік країн різного рівня розвитку, загострення конкуренції на світовому товарному ринку і ринку праці — з одного боку, та інтенсивне зростання нових нерегульованих міграційних потоків під впливом військових конфліктів та

посилення міграційних настроїв населення країн, що розвиваються — з іншого. Швидка мінливість зовнішнього середовища ускладнює опрацювання концептуальних підходів, надзвичайно важливих під час ускладнення суспільно-політичної ситуації в країні, загострення кризових явищ в економіці, її рецесії, а також значного зниження життєвого рівня населення та посилення бюджетних обмежень щодо його надійного соціального захисту.

Державне сприяння та реалізація успішних трансформаційних зрушень, орієнтованих на створення умов для гармонійного соціально-економічного розвитку міських і сільських поселенських структур будь-якої країни, де були б створені належні умови для безпечного проживання, зайнятості, професійного зростання та духовного розвитку, передбачає формування ефективної системи суспільних відносин, що ґрунтуються на системному поєднанні інтересів людини, окремих соціальних груп і держави. Важливим у цьому контексті є визначення природи як еволюційних, так і здійснюваних цілеспрямовано під впливом державної регіональної політики трансформаційних змін у сільському розселенні згідно з потребами усіх суб'єктів територіального розвитку, зацікавлених у зміцненні економічної основи поселень, збереженні їх людності та нарощуванні потенціалу подальшого розвитку.

Наразі необхідність прискорення успішних євроінтеграційних процесів та досягнення траєкторії сталого людського розвитку значно актуалізує завдання формування єдиної концепції розселення з урахуванням нових ризиків і загроз у цій сфері. З ухваленням проекту Єдиної комплексної стратегії та плану дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. від 26 жовтня 2015 р. [1, С. 30] зроблено певні кроки у напрямі вирішення проблем українського села, однак суто поселенські проблеми, на жаль, не знайшли необхідного відображення, не окреслено можливі шляхи їх вирішення. Зокрема, серед визначених десяти стратегічних пріоритетів лише сьомий безпосередньо стосується сільського розвитку та формування сільських територіальних громад. Відсутність суто поселенського розрізу свідчить про недостатню увагу з боку центральних органів управління до проблеми нівелювання значних відмінностей між містами і селами в умовах проживання, з урахуванням впливу глобального простору з активними урбаністичними тенденціями, посиленням процесів концентрації населення на обмеженій території з кращими умовами проживання, а відтак необхідності протидії поширенню небажаних форм урбанізації, насамперед мегаполісної.

Ступінь дослідження проблеми. Економічною наукою та соціальною географією визначено методологічно різні напрями дослідження сформованих систем розселення, домінують серед них ті, що розглядають їх як кінцевий результат процесу розподілу і перерозподілу населення по території країни в рамках певної мережі поселень. Фундаментальним дослідженням структурних перетворень, адаптації систем розселення всіх ієрархічних рівнів до нових умов на основі кардинальних структурно-функціональних зрушень у розвитку продуктивних сил присвячено наукові праці відомих регіоналістів. Численними дослідженнями вітчизняних і зарубіжних вчених доведено залежність поселенського потенціалу як спроможності до відтворення населення, розвитку місцевої економіки та збереження природного середовища від стратегічних напрямів розвитку регіону, темпів модернізації його економічної системи та реалізації можливостей якомога повнішої інтеграції до світогосподарських структур. Важливі аспекти розвитку систем розселення різного ієрархічного рівня розглянуто в наукових працях, присвячених проблемам сталого розвитку сільських територій, зокрема в монографічних дослідженнях В.В. Борщевського (V.V. Borsh-

chevskiyi), О.Г. Булавка (O.G. Bulavko), Н.М. Деєвої (N.M. Deeva), В.С. Дієсперова (V.S. Diiesperov), В.Д. Залізка (V.D. Zalizko), М.Ф. Кропивка (M.F. Kropyvko), М.Й. Маліка (M.Y. Malik), М.К. Орлатого (M.K. Orlatyi), М.І. Стегня (M.I. Stegnei) [2; 3; 4, С. 3–9; 5–8] та інших науковців. Соціально-демографічний аспект цієї проблематики висвітлюють праці С.І. Бандура (S.I. Bandur), І.Ф. Гнибіденка (I.F. Hnybidenko), А.М. Колота (A.M. Kolot), Е.М. Лібанової (E.M. Libanova), В.М. Новікова (V.M. Novikov), О.В. Ольшанської (O.V. Olshanska), У.Я. Садової (U.Y. Sadova) [9; 10, С. 287–299; 11; 12, С. 51–60; 13] та інших. Вагомий внесок у вивчення специфіки просторових аспектів сільського розселення зроблено Г.М. Рогожиним (G.M. Rogozhyn) та О.Г. Рогожиним (O.G. Rogozhyn) [14; 15]. Однак у наукових публікаціях не розглянуто специфіку сучасних трансформаційних змін у розвитку сільських поселень, їх суперечливий характер та залежність від впливу різних за природою детермінант.

У зв'язку з цим актуалізуються дослідження, присвячені оцінюванню та передбаченню можливих соціальних втрат внаслідок трансформації систем розселення з урахуванням різного рівня конкурентоздатності поселенських структур через значні відмінності у нагромаджені в виробничому, науково-технологічному й соціально-культурному потенціалах, у можливостях диверсифікації та модернізації їх господарської системи.

Метою статті є визначення природи і характеру сучасних трансформаційних процесів у сільських поселенських структурах, їх поселенськоформівній та поселенськообслуговувальній сферах із урахуванням суспільних інтересів та європейського досвіду організації життєдіяльності населення сільських територій і мінімізації системних обмежень, що перешкоджають позитивним змінам.

Виклад основного матеріалу. Сучасні системи розселення — це складний феномен суспільного буття, оскільки історично формуються і розвиваються під впливом тісної взаємодії економічних, геополітичних, містобудівних, виробничих, інфраструктурних, соціальних та екологічних детермінант, створюючи простір, більш чи менш сприятливий для організації життєдіяльності його мешканців, задоволення їхніх соціальних потреб. За вдалим визначенням В.І. Вернадського [9, С. 64–65] системи розселення — це своєрідна кісткова тканина регіонального простору, її опорна система, матеріальний фундамент забезпечення життєдіяльності населення. Як важливий геостратегічний ресурс, що спирається на доступні для привласнення активи (природні ресурси, людський і фізичний капітал), прогресивний розвиток систем розселення сприяє зміцненню державності, забезпечує господарське освоєння території та примноження її культурної спадщини.

Виходячи з цього, можна констатувати, що сільське розселення доцільно розглядати як складну, багатофункціональну та територіально детерміновану соціально-економічну систему організації життєдіяльності сільського населення, обумовлену його розподілом за різними типами поселень, специфікою розвитку сільських поселенських структур та характером їх взаємодії між собою і міськими поселеннями. Трансформаціями можна вважати лише істотні, масштабні та соціально значущі зрушення у структурі розподілу населення між поселеннями, в кількісних і якісних параметрах їх соціального, економічного та містобудівного розвитку, а також у характері міжпоселенських взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Опорний каркас процесів трансформації сільського розселення методологічно можна представити як утворений системною взаємодією поселенськоформівної (природо-ресурсна, економічна, демовідтворювальна, адміністративно-територіальна) та

поселенськообслуговувальної підсистем (соціально-гуманітарна, житлово-побутова, благоустрійна, міжпоселенська), що може генерувати нові імпульси і щодо оптимізації параметрів розселення, і щодо поступової деградації. Це відкрита трансформаційна система, яка виконує важливі господарські, соціальні й управлінські функції, навіть в умовах обезлюднення віддалених сільських населених пунктів та посилення концентраційних тенденцій в економічних центрах та прилеглих до них територіях з достатньо високою діловою активністю (рис. 1).

У зазначеній трансформаційній системі саме територіальна локалізація структурних і функціональних зрушень визначає пріоритети управлінських рішень щодо необхідності адміністративно-територіальних змін, стимулювання процесів формування нового бізнес-середовища, а у підсумку – перспектив розвитку сільських територій, де в Україні мешкає понад третина населення. В оцінці сучасних трансформаційних змін поселенської мережі потрібно враховувати, що територія України заселена доволі нерівномірно, щільність населення змінюється у значному діапазоні на тлі депопуляційних тенденцій і процесів старіння населення. Винятком з цієї тенденції є п'ять областей (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька), в яких чисельно переважає сільське населення і відповідні форми організації їх життєдіяльності. В Україні протягом 1990–2014 рр. сільське населення зменшилось на 2 млн 879 тис. (17 %). За цей період у Чернігівській області таке скорочення перевищило 40 %, у Сумській – 32 %; у західних областях країни воно було в межах 3,9–12,3 %.

Рис. 1. Сільське розселення як трансформаційна система

Джерело: авторська розробка.

Геополітичні зміни у світі, зокрема утворення нових незалежних держав, стрімке зростання територіальних, економічних та соціальних суперечностей, які нерідко призводять до тривалих збройних конфліктів, не можуть не позначитись на розселенських процесах. Європейська міграційна криза 2015 р. окреслила коло нових проблем, у тому числі суто розселенських. Протириччя між країнами ЄС щодо можливих шляхів вирішення проблеми розселення мігрантів та відсутність солідарності у цьому питанні погіршили стосунки між країнами-сусідами.

Україна поступово інтегрується в глобальний простір, отже все більше відчуває зовнішній політичний та економічний вплив із боку інших держав. Конфлікт з Росією є тому свідченням. Формування нових хвиль міграції та переселення, поява раптової бідності, спричинені воєнними діями на Донбасі, обумовили істотні і здебільшого негативні зміни в основних розселенських характеристиках областей країни. Внаслідок руйнування поселенської мережі частини території Донецької та Луганської областей виникли потоки тимчасово переселених осіб як у межах постраждалих регіонів, так і в інші регіони країни — більшість із них зосереджено у Донецькій, Луганській, Харківській, Київській, Запорізькій та Дніпропетровській областях (84 % їхньої загальної чисельності). У 2015 р. під впливом такого переселення щільність населення Харківської області зросла на 6,8 %, Київської — на 6,1 % та Запорізької — на 5,6 %, що супроводилося підвищенням навантаження на соціальну інфраструктуру поселень, місцевий ринок праці та ринок житла регіонів вселення. Це потужний виклик для держави.

Основним напрямом трансформаційних зрушень у сільській поселенській мережі України є її скорочення та здрібнення — протягом 1990–2014 рр. вона скоротилася на 431 поселення або 1,5 %, що в середньому за цей період становило 17 сільських населених пунктів на рік. Проте фактичні втрати поселенської мережі були значно більшими — станом на 1 січня 2014 р. в Україні юридично існувало 369 знелюднених сіл, не знятих з обліку (у 2010 р. їх налічувалось 227 поселень). Найбільшого скорочення поселенської мережі протягом зазначеного періоду зазнали Київська, Полтавська, Харківська, Чернігівська та Сумська, найменшого — Закарпатська, Івано-Франківська та Чернівецька області. Територіальна локалізація сільської поселенської мережі України характеризується найвищою щільністю у Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях — це 7–8 поселень на 100 км² та найнижчою — у Херсонській, Луганській та Запорізькій (лише 2–3 поселення на аналогічну площу), що на тлі середньоукраїнських значень (5 поселень на 100 км²) свідчить про її значну диференціацію за середньої людності українських сільських поселень на рівні 486 осіб.

Небезпечним для збереження поселенської мережі є зростання частки малолюдних сіл — якщо у 1996 р. кількість сіл з людністю до 50 осіб становила 2856 од. (10,0 % від всіх сільських населених пунктів), то у 2014 р. — відповідно 4684 од. та 17,3 %. Отже, зросла частка поселень з виснаженим соціально-демографічним потенціалом та обмеженими можливостями ведення продуктивної економічної діяльності через відсутність необхідних інфраструктурних об'єктів, насамперед тих, що забезпечують збут сільськогосподарської продукції та сприяють розвитку кооперативного руху як ефективного засобу поєднання зусиль сільських мешканців та збільшення кількості робочих місць у сільській місцевості. За несприятливих умов у віддалених від центрів, периферійних територіях ця тенденція може спричинити виникнення нових формально освоєних, але фактично знелюднених територій. За суспільно-політичної нестабільності це може зумовити появу нових ризиків і загроз національ-

ній безпеці через критичне зниження соціально-економічного потенціалу значних територій. небезпека посилення такого трансформаційного тренду першорядна у тих областях країни, де частка поселень із людністю до 50 осіб майже вдвічі вища, ніж середньоукраїнська – насамперед, це Сумська (38,5 %), Чернігівська (32,5 %) та Харківська (30,5 %) області. Загалом у в більшості областей України спостерігається розширення ареалу дрібноселеності (рис. 2).

Водночас відбувається процес розукрупнення великих і середніх сіл, які поступово переходять у нижчу категорію людності – якщо у 1990 р. кількість сільських поселень з чисельністю мешканців понад 500 осіб становила 39,5 %, то в 2014 р. – 32,2 %. І хоча загальне зменшення людності сільських поселень є закономірним результатом депопуляції та активного міграційного впливу молоді, все ж активна державна підтримка села може певною мірою уповільнити процес руйнації поселенської мережі та збільшити можливості для економічного і соціального розвитку сільських територій, насамперед в аспекті вирішення нагальних проблем життєзабезпечення сільського населення. Наразі понад 26 % сільських поселень позбавлені зупинок громадського транспорту та доріг з твердим покриттям, 62,4 % – відділень зв'язку, 27,0 % – лікувальних закладів.

Враховуючи сформовану динаміку соціально-демографічного розвитку, значне ускладнення інвестиційних умов, необхідних для відтворення економічного потенціалу сільських поселень, констатуємо, що переважна більшість із них перебуває на межі деградації. Можна очікувати, що процес інтенсивного здрібнення сільських

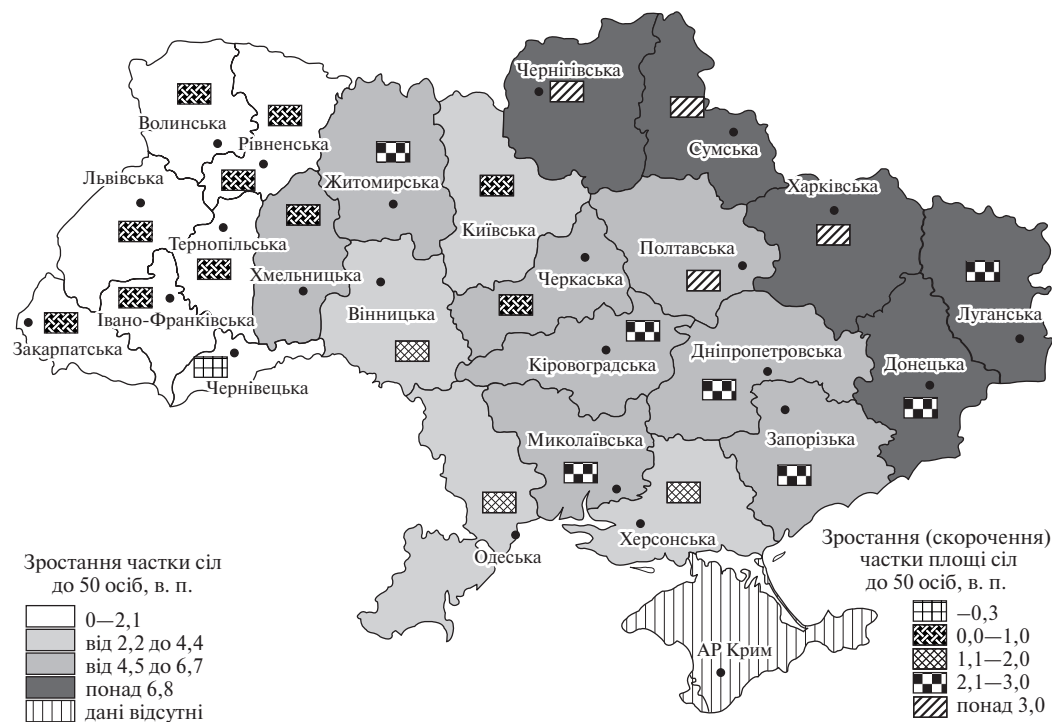

Рис. 2. Здрібнення сільських поселень в областях України, 2001–2014 рр.

Джерело: побудовано автором за даними [16, 17].

поселень триватиме і надалі у зв'язку з обмеженістю коштів, необхідних для стимулювання їх соціально-економічного розвитку та з імовірним погіршенням вікових характеристик сільського населення. За результатами обстежень соціально-економічного становища сільських поселень України, у селах людністю до 50 осіб частка осіб у старшому за працездатний вік майже вдвічі вища, а частка дітей втричі нижча від середньоукраїнських показників; лише у сільських поселеннях з людністю 500 осіб і більше вікова структура населення відповідає середнім значенням по сільській місцевості в цілому [16].

Першопричиною цих трансформаційних змін є істотні зрушення в економічній основі розвитку сільських поселень, обумовлені різними чинниками — змінами у формах господарювання, їх ефективності, у пропорціях розподілу зайнятого населення за видами економічної діяльності, формах його зайнятості, а також зрушеннями у формуванні нових міграційних потоків сільської молоді. Скорочення сфери несільськогосподарських видів діяльності у переважній більшості сіл, згортання окремих видів сільськогосподарської діяльності через відсутність ринків збуту продукції чи зниження її рентабельності, й одночасно активний вплив процесів агрохолдингізації на тенденції зайнятості лише погіршують соціально-економічне становище сільських поселень.

Наразі траєкторія розвитку більшості українських сільських поселень країни являє собою своєрідну територіально-виробничу проекцію сільського господарства. На жаль, здебільшого це монопрофільні, вузькоспеціалізовані населені пункти — в усіх без винятку областях України співвідношення між сільськогосподарськими та несільськогосподарськими підприємствами змінюється на користь перших, що послаблює базові економічні і соціальні функції сільських поселень, знижує їхню спроможність забезпечити місцевий економічний і соціальний розвиток, а головне — забезпечити продуктивну зайнятість сільського населення за місцем проживання. Достатньо зазначити, що протягом 2001–2014 рр. подвоїлася частка сільських мешканців, які працюють за межами своїх поселень (55 %) і значно зросла зайнятість у дрібнотоварних і низькопродуктивних особистих селянських господарствах (рис. 3). Вони виробляють ледь не половину сільськогосподарської продукції (близько 42 % продукції рослинництва та 56,5 % продукції тваринництва), проте не здатні забезпечити конкурентоспроможність вітчизняного сільськогосподарського виробництва через низьку технічну оснащеність, технологічну відсталість, високу залежність від коливань кон'юнктури аграрного ринку та цінові диспаритети.

Внаслідок активного реформування аграрного сектора вітчизняної економіки і пов'язаних із ним сфер діяльності наразі відбуваються істотні зміни у співвідношенні форм власності у селі. Сформована у попередні роки економічна основа сільських поселень України поступово звужується через інституційні обмеження на шляху розвитку підприємництва. На жаль, кількість сіл, в яких суб'єкти підприємництва згортають економічну діяльність, позбавляючи поселенський простір не лише виробничих, але й необхідних об'єктів соціальної інфраструктури, щорічно зростає. За результатами останнього обстеження соціально-економічного становища сільських населених пунктів, кількість таких поселень зростає: у 2014 р. вже у 9232 селах (34,2 % від загальної кількості) не було жодного суб'єкта господарської діяльності. Найгіршим в аспекті збереження поселенського потенціалу сіл є те, що згортається несільськогосподарська діяльність, посилюється монофункціональність їх розвитку. В сільській місцевості в середньому по країні на одне несільськогосподарське підприємство припадає три сільськогосподарські (в Донецькій та Миколаївській областях цей показник у 2014 р. становив 14, в Запорізькій — 16, в Херсонській — 26).

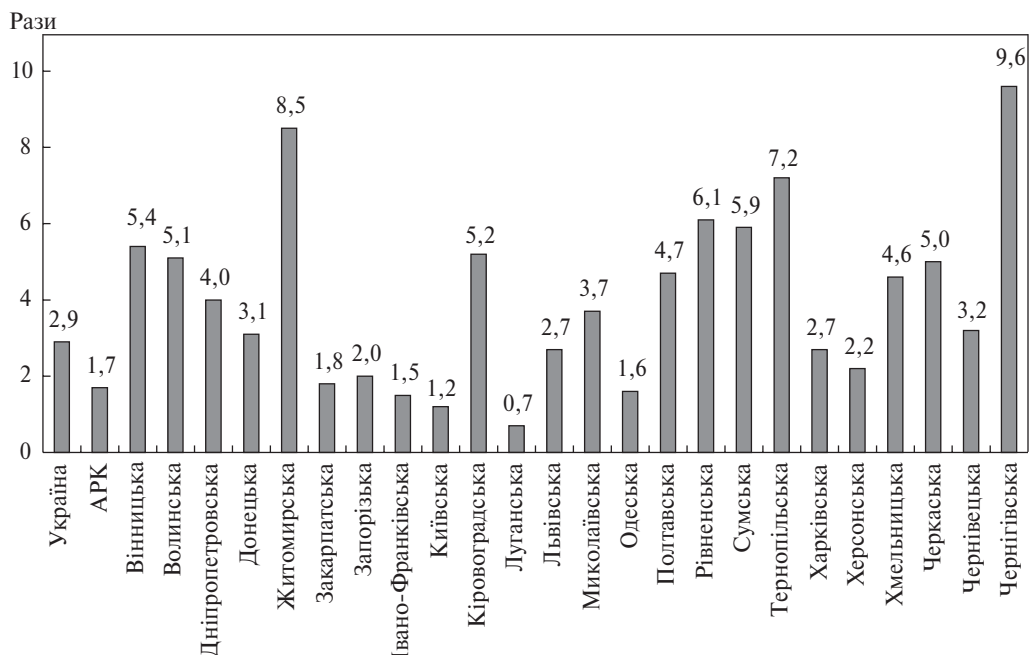

Рис. 3. Зміни в рівні зайнятості сільського населення в особистих селянських господарствах в областях України, 1996–2014 рр.

Джерело: розраховано автором за даними [16, 17].

На рівні сільських поселень України сформовано значні інституціональні, інвестиційні, організаційно-економічні, екологічні та соціальні обмеження, що надто звужують можливості для реалізації прогресивних трансформацій. Найбільш істотними серед них вважаємо такі:

- відсутність системного підходу до проектно-просторового управління соціально-економічним розвитком сільських поселень та менеджменту антикризового управління на локальному рівні;
- обмеженість економічних інструментів ефективного і соціально прийнятного використання основних ресурсів сільських територій (природних, людських, фінансових, матеріальних, екологічних, культурних), відсутність політики упередження можливих негативних соціальних наслідків;
- недостатня концентрація фізичного та фінансового капіталу, низька доступність кредитних ресурсів для успішного ведення господарської діяльності економічно активним населенням та суб'єктами підприємництва;
- відсутність перспектив розвитку особистих селянських господарств як дрібно-товарних та низькопродуктивних структур, невизначеність напрямів їх трансформації в економічно і соціально продуктивні форми організації сільського виробництва;
- низький рівень самоорганізації та самоуправління сільських територіальних громад через втрату якості людського капіталу, їхня соціальна ізоляція та неефективність функціонування.

За умови фінансово-кредитної підтримки сільських територій, створення нового бізнес-середовища, спрощення процедури надання адміністративних послуг та роз-

гортання дорадництва відкривається перспектива для збільшення поліфункціональності розвитку сільських поселень. Досягнення поліфункціональності уможливило вирішення соціальних завдань у частині вирівнювання умов життєдіяльності в міських і сільських поселеннях. Саме на це спрямована здійснювана країнами Євросоюзу так звана Спільна політика розвитку сільських територій Європи (САП), основні цілі, напрями і організаційно-економічні заходи якої було визначено після проведення Лісабонського саміту у 2005 році. Ця політика тривалий час доопрацьовувалася, доки остаточно не утвердились принципи, що відкрили нові можливості для розвитку сіл та сільських територій у країнах ЄС.

Якщо на першому етапі формування і реалізації САП (1962–1973 рр.) її цілі і завдання були орієнтовані на задоволення потреб населення у продовольчих товарах та підтримку сільських товаровиробників, то на другому етапі (1978–1992) довелося вжити жорстких заходів, щоб мінімізувати негативні наслідки аграрного перевиробництва. Третій етап (1992–2000) позначився послабленням державного регулювання аграрної сфери та стимулюванням раціонального використання природних ресурсів. Лише на четвертому етапі реалізації цієї політики (2000–2007) значну увагу було приділено фінансуванню соціально-економічного розвитку сільських територій як основи їх комплексного розвитку. На п'ятому етапі (2007–2013) пріоритетними завданнями визначено поліпшення якості життя у сільській місцевості та активне стимулювання несільськогосподарської зайнятості [17; 18; 19, С. 89–96]. На зміну традиційним уявленням про те, що стійкий розвиток сільських поселень може забезпечити лише ефективна аграрна політика шляхом організації багатофункціонального сільського господарства і створення ферм сімейного типу, прийшло розуміння того, що активному процесу розвитку сільських поселень має сприяти соціальна інтеграція та скорочення бідності, а головне — поширення на сільську місцевість стандартів і норм життя міського населення.

У цьому контексті необхідно зазначити, що кожний із етапів — це тривалий період реформування сільської економіки, модернізації соціальної сфери, напрацювання відповідних управлінських рішень. Перед Україною постає надзвичайно складне в практичній площині завдання — визначити на державному та муніципальному рівні концептуальну основу, алгоритм дій та інструменти впливу на сільський розвиток, що дали б змогу шляхом підвищення продуктивності і ефективності аграрного виробництва забезпечити вирішення соціальних проблем демографічно виснаженого українського села. У кризових умовах господарювання та істотного скорочення бюджетних витрат одним із таких інструментів могла б бути практика приватно-публічного партнерства.

Наразі в країнах-членах ЄС сільські поселення розвиваються здебільшого як поліфункціональні центри, що успішно поєднують господарські і соціальні функції, насамперед завдяки розгалуженому і якісному дорожньо-транспортному сполученню, інженерній інфраструктурі, інформаційним технологіям.

Констатуючи відмінність базових принципів і закономірностей розвитку європейських поселень від українських, треба вказати, що для країн Європи пріоритетного значення набувають екологічні та естетичні засади їх розвитку на основі чіткого дотримання норм організації та планування територій за основними функціональними зонами. У цьому зв'язку важливо, що в Україні загальний рівень розораності території є аномально високим і становить 54 % за рекомендованого рівня 30 % (для порівняння: у Франції цей показник становить 33 %, Німеччині — 34 %, Польщі — 36 %) [18, С. 93–94]. Причому, крім розробки і дотримання норм землекористування

й планування територій, у багатьох країнах діють чіткі місцеві правила забудови, що розробляються для кожного населеного пункту, де вони є обов'язковими для виконання.

В європейських країнах триває, а в Україні розпочинається процес формування і розвитку так званих реурбанізованих ареалів, представлених здебільшого котеджними містечками, екопоселеннями на території великих приміських сіл, у межах яких нівелюються раніше сформовані традиційні відмінності між міськими і сільськими поселеннями, між міським і сільським способом життя. Хоча за адміністративно-територіальним поділом вони належать до сільських адміністративних районів, проте за трудовими і соціально-культурними зв'язками (місце роботи, освітні, медичні та духовно-культурні послуги) більше тяжіють до міських поселень. Загальновизнано, що реурбанізація як тривалий процес, протилежний до урбанізації, сприяє поширенню міських форм організації життєдіяльності на сільську місцевість. Це відбувається через значне погіршення екологічних умов проживання в містах, надмірне зростання навантаження на інфраструктурні об'єкти та зростання цін на нерухоме майно. У перспективі можна очікувати, що збільшення чисельності охочих проживати за межами міст у разі створення умов для прискореного розвитку середнього класу посилює загальну тенденцію до зростання саме таких реурбанізованих територій і поселень в Україні.

Висновки. Результати дослідження дають підстави для висновку, що структурні і функціональні трансформації сільського розселення України за природою, характером перебігу та специфікою є неоднорідними, суперечливими і такими, що значною мірою не відповідають інтересам і потребам сільського населення. Виявлені трансформаційні зрушення у поселенськоформівній та поселенськообслуговувальній підсистемах сільського розселення не узгоджені та не збалансовані між собою, спричиняють появу істотних негативних соціальних екстерналій для сільського населення (зниження репродуктивної стійкості поселень, руйнування сільських соціальних структур, територіальна віддаленість від господарських об'єктів та соціальної інфраструктури, бідність сільського населення).

Розробка заходів протидії та упередження таких явищ має здійснюватись у контексті завдань сучасної політики антикризового регулювання. Небезпечним є те, що базові економічні трансформації у цій сфері, на жаль, не забезпечують формування поселенського середовища, сприятливого для життєдіяльності людей, звужують господарську функцію сільських поселень, обмежуючи місткість сільського ринку праці, можливості працевлаштування за місцем проживання і одержання доходу. Доводиться визнати, що ендегенний потенціал розвитку сільських поселень наразі не використовується здебільшого через незавершеність економічних і соціальних реформ, відсутність законодавчо закріпленого концептуального і стратегічного бачення перспектив розвитку мережі сіл і систем сільського розселення.

Сучасні трансформаційні зміни в сільській місцевості не відповідають європейській практиці активізації поселенського потенціалу як важливої складової соціально-економічного потенціалу держави та її регіонів. Причому більша частина об'єктивних обмежень, що перешкоджають прогресивній трансформації сільських населених пунктів і всієї поселенської мережі України, має системний характер. Мінімізація чи навіть подолання цих обмежень передбачає формування і реалізацію концептуально нової державної регіональної політики, орієнтованої на комплексний поліфункціональний розвиток сільських поселень, зменшення їхніх відмінностей у напрямках і формах соціально-економічного розвитку від міських поселень. Надзвичайно корис-

ним у цьому контексті є досвід європейських країн (особливо східноєвропейських), які через модернізацію регіональної політики, опрацювання перспективних напрямів аграрної політики, застосування успішних соціальних практик на локальному рівні досягли значних успіхів на шляху вирівнювання умов проживання у містах і селах, створивши тим самим умови для комплексного розвитку систем розселення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 рр. Проект від 26 жовтня 2015 р. — К. : Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2015. — 131 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16025>
2. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін та ін. / Інститут регіональних досліджень НАН України. Львів, 2012. — 217 с.
3. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, менеджмент) : монографія / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка та ін.; за ред. М.Й. Маліка. — К. : ІАЕ, 2012. — 639 с.
4. Дієсперов В.С. Зайнятість населення в сільському районі / В.С. Дієсперов // Україна: аспекти праці. — 2013. — № 4. — С. 3–9.
5. Залізко В.Д. Сільські території України: стратегічні пріоритети розвитку в контексті зміцнення економічної безпеки: моногр. — Ірпінь : Вид-во НУ ДПСУ, 2014. — 501 с.
6. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки) : монографія / М.К. Орлатий, І.Ф. Гнибіденко, І.М. Демчик та ін. — К. : НДІ «Укراгропромпродуктивність», 2012. — 752 с.
7. Стегней М.І. Сталій розвиток сільських територій в умовах децентралізації: від теорії до практики: монографія / М.І. Стегней. — Миколаїв : Швець В.Д., 2014. — 483 с.
8. Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку : монографія Т. 4 / В.В. Борщевський, Є.І. Бойко, І.Р. Залуцький та ін. / Інститут регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2013. — 344 с.
9. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи : монографія / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — 620 с.
10. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та практичні аспекти оцінювання : монографія / Е.М. Лібанова, В.Г. Саріогло, О.В. Макарова та ін. — Умань : Соцінський, 2012. — 356 с.
11. Ольшанська О.В. Агросоціальна система України : монографія / О.В. Ольшанська. — К. : КНЕУ, 2013. — 329 с.
12. Заяць Т.А. Інвестиційне забезпечення модернізації робочих місць в антикризовій політиці держави / Т.А. Заяць // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 1(17). — С. 51–59. — doi: 10.15407/dse2012.01.051
13. Садова У.Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження та перспективи їх розвитку : монографія / У.Я. Садова. — Львів : Колвес, 2005. — 408 с.
14. Рогожин О.Г. Методичні підходи до регіонального аналізу соціально-демографічного розвитку українського села / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — № 2. — С. 69–77.
15. Рогожин О.Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1 (11). — С. 61–70. — doi: 10.15407/dse2009.01.061
16. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2006. — 188 с.
17. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державна служба статистики України. — К., 2014. — 186 с.
18. Клименко І.В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Аналітична доповідь / Клименко І.В., Бугрій М.Г., Ус І.В. — К. : НІСД, 2011. — 19 с.

19. Попова О.Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014–2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку України / О.Л. Попова // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89–96.
20. The history of the CAP [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm

REFERENCES

1. Yedyna kompleksna stratehiia ta plan dij rozvytku sil's'koho hospodarstva ta sil's'kykh terytorij v Ukraini na 2015-2020 rr. (Proekt vid 26 zhovtnia 2015). [Only complex strategy and action plan for the development of agriculture and rural areas in Ukraine in 2015-2020 (The project from October 26, 2015)]. (n.d.). *minagro.gov.ua*. Retrieved from : <http://minagro.gov.ua/node/16025> [in Ukrainian].
2. Borschevs'kyj, V.V., Prytula, Kh.M. & Krupin, V.Ye. (Eds.). (2012). *Rozvytok sil's'kykh terytorij v systemi ievrointehratsijnykh priorytetiv Ukrainy [Development of rural territories in the system of eurointegration priorities of Ukraine]*. L'viv : Instytut rehional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Malik, M.J., Kropyvko, M.F. & Bulavka, O.H. (2012). *Sotsial'no-ekonomichni zasady rozvytku sil's'kykh terytorij (ekonomika, pidpriemnytstvo, menedzhment) [Socio-economic principles of development of rural territories (economy, business, management)]*. Kyiv : Instytut ahrarynoi ekonomiky [in Ukrainian].
4. Diiesperov, V.S. (2013). Zajniatist' naselennia v sil's'komu rajoni [Employment in rural areas]. *Ukraina : aspekty pratsi - Ukraine : aspects of labor*, 4, 3-9 [in Ukrainian].
5. Zalizko, V. D. (2014). *Sil's'ki terytorii Ukrainy : stratehichni priorytety rozvytku v konteksti zmitsnennia ekonomichnoi bezpeky [Rural territories of Ukraine : strategic priorities of development in the context of strengthening of economic security monohr]*. Irpin' : Vyd-vo NU DPSU [in Ukrainian].
6. Orlatyj, M.K., Hnybidenko, I.F. & Demchuk, I. M. (2012). *Rozvytok sil's'kykh terytorij Ukrainy (1990-2010 roky) [The development of rural areas of Ukraine (1990-2010 years)]*. Kyiv : NDI Ukhropromprodruktyvnist' [in Ukrainian].
7. Stehnej, M. I. (2014). *Stalij rozvytok sil's'kykh terytorij v umovakh detsentralizatsii : vid teorii do praktyky [Sustainable development of rural territories in the conditions of decentralization : from a theory to practice]*. Mykolaiv : Shvets' V.D. [in Ukrainian].
8. Borschevs'kyj, V.V., Bojko, Ye.I. & Zaluts'kyj, I.R. et al. (2013). *Karpats'kyj rehion: aktual'ni problemy ta perspektyvy rozvytku [Carpathian region: problems and prospects of development]*. L'viv : Instytut rehional'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Bandur, S.I., Zaiats', T.A. & Kutsenko, V.I. et al. (2006). *Sotsial'nyj rozvytok Ukrainy : suchasni transformatsii ta perspektyvy [Social development of Ukraine : modern transformation and prospects]*. Cherkasy : Brama-Ukraina [in Ukrainian].
10. Libanova, E.M., Sariholo, V.H. & Makarova, O.V. et al. (2012). *Sotsial'ni rezul'taty derzhavnykh prohram : teoretyko-metodolohichni ta praktychni aspekty otsyniuвання [The social results of government programs : theoretical, methodological and practical aspects of assessment]*. Uman' : Sochins'kyj [in Ukrainian].
11. Ol'shans'ka, O.V. (2013). *Ahrosotsial'na systema Ukrainy [Agrarian-social system of Ukraine]*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
12. Zaiats, T.A. (2012). Investysijne zabezpechennia modernizatsii robochykh mist' v antykrizovij politytsi derzhava [Investment providing of modernisation of workplaces in the state anti-crisis policy]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 1, 51-59. doi: 10.15407/dse2-012.01.051 [in Ukrainian].
13. Sadova, U.Ya. (2005). *Sotsial'na polityka v Ukraini: rehional'ni doslidzhennia ta perspektyvy ikh rozvytku [Social policy in Ukraine: regional research and their development prospects]*. L'viv : Kolves [in Ukrainian].
14. Rogozhyn, O.G. (2005). Metodichni pidkhody do rehionalnoho analizu sotsialno-demohrafichnoho rozvytku ukrainskoho sela [Methodological approaches to the regional analysis of socio-demographic development of Ukrainian village]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2, 69-77 [in Ukrainian].
15. Rohozhyn, O.G. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsii ta pryrodnoho vidtvorennia naselennia: kontseptsiiia demoekonomichnoi nishi [Economic mechanisms of migration and natural reproduction : the concept of demo-economic niche]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika -Demography and Social Economy*, 1 (11), 61-70. doi: 10.15407/dse2009.01.061 [in Ukrainian].

16. *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2006). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
17. *Sotsial'no-ekonomichne stanovysche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2014). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
18. Klymenko, I.V., Buhrij, M.H. & Us, I.V. (2011). *Spil'na aharna polityka Yevropejs'koho Soiuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlia Ukrainy [Common Agricultural Policy of the European Union: opportunities and challenges for Ukraine.]*. Kyiv : Natsional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen' [in Ukrainian].
19. Popova, O.L. (2013). Novi priorytety Spil'noi aharnoi polityky YeS na 2014-2020 roky: stratehichni oriiientyry dlia rozvytku ahrosfery Ukrainy [New priorities of EU Common Agricultural Policy in 2014-2020 years: strategic guidelines for development of agrarian sector of Ukraine]. *Ekonomika APK - Economics of agricultural complex*, 12, 89-96 [in Ukrainian].
20. Sajt Yevropejs'koi komisii po sil's'komu hospodarstvu i rozvytku sil's'kykh rajoniv [The site of the European Commission on Agriculture and Rural Development]. *ec.europa.eu*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 20.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.076

УДК 314.9:338.312(477)

JEL Classification: J100, J180

О.І. ДЯКОНЕНКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ВПЛИВ НА СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ ЗРУШЕНЬ У ПРОДУКТИВНОСТІ СІЛЬСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

Досліджено особливості трансформації сільського розселення, що обумовлені впливом змін у продуктивності сільської економіки України, розкрито специфіку характерного для них зв'язку та взаємовпливу, обґрунтовано основні закономірності взаємодії (системність розвитку, взаємоадаптивність, збалансованість, субсидіарність, посилення державного та місцевого впливу). Причинно-наслідковий зв'язок між зрушеннями у продуктивності сільської економіки та обумовленою їй зростанням трансформацією сільського розселення простежується у довгостроковому корегувальному впливові через інституційно-економічну, інвестиційно-інноваційну, організаційно-управлінську, соціально-економічну та соціально-демографічну групи чинників. Установлено, що на тлі зростання продуктивності сільської економіки активізуються відтворювальні процеси, еволюціонує сільська поселенська мережа, триває локалізація населення навколо високопродуктивних господарств, змінюється функціональність сільських поселень та поселенські настрої селян. Проаналізовано сучасні тенденції трансформації сільського розселення і продуктивності сільської економіки та обґрунтовано ймовірні їхні зрушення на середньострокову перспективу. Обґрунтовано напрями нарощування продуктивного потенціалу села як запоруки самовідтворення сільських поселень та збереження людського капіталу, першочерговими серед яких є зростання багатofункціональності сільських населених пунктів, капіталоозброєності та продуктивності праці, залучення в організований агроринок особистих селянських і дрібних фермерських господарств шляхом їх об'єднання в продуктивніші форми господарювання.

Ключові слова: сільське розселення, сільська економіка, продуктивність, трансформація сільської поселенської мережі, сукупна факторна продуктивність, Україна.

О.И. Дяконенко

канд. экон. наук, старш. научн. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

1032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченко, 60

E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

ВЛИЯНИЕ НА СЕЛЬСКОЕ РАССЕЛЕНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Исследованы особенности трансформации сельского расселения, возникшие под влиянием изменений производительности сельской экономики Украины, раскрыта специфика характерной для них связи и взаимовлияния, обоснованы основные закономерности взаимодействия (системность развития,

© ДЯКОНЕНКО О.І., 2016

взаимоадаптация, сбалансированность, субсидиарность, усиление государственного и местного влияния). Причинно-следственная связь между сдвигами в производительности сельской экономики и обусловленной ее ростом трансформацией сельского расселения прослеживается в долгосрочном корректирующем влиянии через институционально-экономическую, инвестиционно-инновационную, организационно-управленческую, социально-экономическую и социально-демографическую группы факторов. Установлено, что на фоне роста производительности сельской экономики активизируются воспроизводственные процессы, эволюционирует сельская поселенческая сеть, продолжается локализация населения вокруг высокопроизводительных хозяйств, меняется функциональность сельских поселений и поселенческие настроения крестьян. Проанализированы современные тенденции трансформации сельского расселения и производительности сельской экономики и обоснованы возможные их сдвиги на среднесрочную перспективу. Определены направления наращивания продуктивного потенциала села как залога самовоспроизведения сельских поселений и сохранения человеческого капитала, первоочередные среди которых — рост многофункциональности сельских населенных пунктов, капиталовооруженности и производительности труда, привлечение в организованный агрорынок подсобных крестьянских и мелких фермерских хозяйств путем их объединения в более продуктивные формы хозяйствования.

Ключевые слова: сельское расселение, сельская экономика, производительность, трансформация сельской поселенческой сети, совокупная факторная производительность, Украина.

O.I. Dyakonenko

PhD (Economics), Senior Research Fellow Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: oksana.dyakonenko@gmail.com

IMPACT ON RURAL SETTLEMENT OF CHANGES IN PRODUCTIVITY OF RURAL ECONOMY

The features of transformation of rural settlement arising under the influence of changes in the performance of the rural economy of Ukraine are researched, the specifics of their characteristic communication and interaction are investigated, the basic laws of interaction patterns are substantiated (systematic development, interadaptation, balance, subsidiarity, strengthening state and local influence). The causal relationship between changes in the productivity of the rural economy and its growth due to the transformation of rural settlements can be seen in the long-term corrective influence through institutional-economic, investment-innovation, organizational-administrative, socio-economic and socio-demographic factors. It is established that in the context of the rural economy productivity increases activated reproductive processes, rural settlement network evolves, localization of population around the high-performance farms continues, the functionality of rural settlements and mood of settler farmers change. Current trends in the transformation of rural settlement and the performance of the rural economy are analyzed, and reasonably possible changes in the medium term are given. The ways of increasing the productive potential of a village as a pledge of self-reproduction of the rural settlements and preservation of human capital, the priority of which is the growth of multi-functional rural settlements, capital intensity and labor productivity, engaging in organized agricultural market private rural and small-scale farmers through their associations in a more productive form management, are substantiated.

Key words: rural settlement, rural economy, productivity, transformation of rural settlement, total factor productivity, Ukraine.

Постановка проблеми. З початком адміністративної реформи в Україні актуалізувалась необхідність підвищення продуктивності сільської економіки, зростання чистого доходу, що генерується у сільській місцевості, та фінансових потоків, спрямованих у сільську економіку, задля формування міцної економічної основи соціального розвитку села. Донині сільська місцевість має незначні фінансові, інституційні, інвестиційні можливості для активізації відтворювальних процесів та формування економічного підґрунтя збереження людського капіталу. Більшість ініціатив зводиться до вирішення окремих локальних проблем, розв'язання яких здійснюється

безсистемно, без урахування специфіки місцевого розвитку та супроводжується неефективним використанням місцевих активів. Необхідною умовою стабілізації соціально-економічного розвитку села є відмова від чинної парадигми монофункціонального розвитку сільської місцевості та обґрунтування новітніх стратегічних пріоритетів її розвитку, виходячи з переваг, які надає адміністративна реформа. Це визначає актуальність дослідження особливостей трансформації розселення під впливом змін у продуктивності сільської економіки України.

Актуальність обраної теми. Сучасна світова економічна наука до пріоритетів державного та місцевого управління відносить не практику компенсації ринкових збоїв, а виправлення системних помилок (зокрема, вирівнювання коливань ринкової кон'юнктури, налагодження інституціональних зв'язків, урахування впливу впроваджених заходів не лише на той вид економічної діяльності, що підлягає регулюванню, а й на інші сектори економіки). В Україні однією з таких системних помилок є неефективна політика управління сільською місцевістю, яка призвела до обмеженої дії ринкового механізму та конкуренції, стримала вихід на ринок ефективних суб'єктів господарювання з високою продуктивністю виробничої діяльності. Наслідком такої політики стало зниження дохідної частини місцевих бюджетів, доходів суб'єктів господарювання і жителів села, що погіршило життєвий рівень сільського населення, посилило їхні урбанізаційні прагнення, активізувало процес незворотної міграції із села в місто.

Потреба у підвищенні продуктивності сільської економіки особливо актуалізується в умовах вагомих втрат людського капіталу і трудового потенціалу українського села. Впродовж 2000–2014 рр. середньорічні обсяги природного скорочення сільського населення склали 124,4 тис. осіб, а щорічне міграційне сальдо в середньому за період становило — 11,8 тис. осіб. Як наслідок, чисельність економічно активного населення сіл упродовж зазначеного періоду зменшилась на 12,9 %, а демографічне навантаження в розрахунку на 1000 осіб у віці 15–64 роки склало на 1 січня 2015 р. 516 осіб. Ці прогалини в управлінні сільською місцевістю можуть бути частково компенсовані підвищенням продуктивності сільської економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні науковці неодноразово акцентували увагу на проблематиці залежності сільського розселення від економічного розвитку сільських населених пунктів. Дослідження цієї залежності є доволі складним процесом з огляду на відсутність необхідного економіко-статистичного масиву даних і недостатньо опрацьовану методичну базу, що суттєво обмежує аналітичні передбачення та їх аргументацію. Проблематику сільського розселення досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема В.В. Артеменко (V.V. Artemenko), Г.П. Березенко (G.P. Berezenko), І.З. Коваленко (I.Z. Kovalenko), А.І. Доценко (A.I. Dotsenko) [1], Т.А. Заяць (T.A. Zajats) [2, 3], С.О. Ковальов (S.O. Koval'ov), Г.О. Краєвська (H.O. Kraievs'ka) [4], Е.М. Лібанова (E.M. Libanova) [5, 6], М.М. Ошуркевич (M.M. Oshurkevych), Г.М. Рогожин (G.M. Rogozhyn) [7], О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhyn) [8, 9], Л.О. Шепотько (L.O. Shepot'ko) та інші. Наприклад, Г.М. Рогожиним було досліджено географію форм та визначено особливості сільського розселення України, в тому числі факт наявності системних одиниць сільського розселення [7], а О.Г. Рогожиним обґрунтовано підходи до визначення демографічної ємності сільської місцевості [8, 9]. В.О. Кірсановим (V.O. Kirsanov), С.М. Соколовим (S.M. Sokolov), Д.І. Столярчуком (D.I. Stoljarchuk) були розроблені методи визначення у проектах районного планування внутрішньогосподарських форм та систем

сільського розселення, В.В. Артеменко, Г.П. Березенко, В.Ф. Колмиков (V.F. Kolmykov), М.М. Ошуркевич запропонували методи визначення оптимальної величини сільських поселень у межах підприємств сільського господарства; Ю.І. Пітюренко (Yu.I. Pitiurenko), П.С. Коваленко (P.S. Kovalenko), А.В. Степаненко (A.V. Stepanenko) та А.І. Доценко розробили теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження розселення. На важливості підвищення продуктивності праці в сільському господарстві наголошували О.А. Бугуцький (O.A. Bugus'kyj), І.К. Бондар (I.K. Bondar), Д.П. Богиня (D.P. Bogynja), В.К. Гаркавий (V.K. Garkavyj), О.М. Онищенко (O.M. Onyshhenko), на багатофункціональному розвитку села – Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа (I.V. Prokopa) та ін. Відзначаючи їхній вагомий внесок, варто вказати на недостатню дослідженість питань залежності сільського розселення від продуктивності використання економічного потенціалу місцевості та коливань продуктивності.

Мета статті полягає у висвітленні особливостей трансформації сільського розселення під впливом змін у продуктивності сільської економіки, розкритті сучасних її тенденцій та ймовірних зрушень на середньострокову перспективу, обґрунтуванні основних напрямів нарощування продуктивного потенціалу села як умови самовідтворення сільського населення і поселень.

Виклад основного матеріалу. Трансформація сільського розселення залежить від змін продуктивності сільської економіки, що обумовлено дією основних економічних законів, зокрема закону відповідності виробничих відносин характеру й рівню продуктивних сил, неухильного підвищення продуктивності суспільної праці, економії часу, приведення у дію усе більшого обсягу засобів виробництва з дедалі меншою затратою робочої сили, зростання потреб тощо.

Продуктивність як елемент ринкової економіки є дієвим механізмом трансформації сільського розселення. Причинно-наслідковий зв'язок між зрушеннями у продуктивності сільської економіки та обумовленою їй зростанням трансформацією сільського розселення простежується у довгостроковому корегувальному впливові, відчутному зі значним часовим лагом й мало помітним у короткий період. Суть впливу полягає у переході сільського розселення у якісно новий стан та форму функціонування і відкиданні застарілих й регресивних елементів старої системи.

Еволюція системи сільського розселення під тиском зрушень у структурі сільської економіки, під якою ми розуміємо господарський комплекс на сільській території, прогресу технічного забезпечення виробництва, зрушень у працездатності супроводжується трансформацією якісних та кількісних характеристик сільського населення, видозмінює форми розселення та типи поселень. Все це корегує поселенську мережу та густоту поселень, формує умови для активізації процесів відтворення сільських поселень та підвищення рівня життя у селі. Тому низька продуктивність, яка супроводжується високою працездатністю, дохідністю нижче порогу розширеного відтворення, є шляхом до економічної та соціальної деградації села, активізації переселенських настроїв населення, здрібнення поселенської мережі, в першу чергу за рахунок знелюднення віддалених від центрів малих та дрібних поселень, хуторів та присілків.

На нашу думку, механізм взаємозумовленості та взаєморозвитку сільського розселення та продуктивності сільської економіки простежується у таких законах-мірностях:

- системність розвитку: сільське розселення і продуктивність сільської економіки є структурними елементами єдиної системи, формують комплекс

взаємозв'язків та взаємозалежностей. Взаємовплив є опосередкованим і відбувається через інституційно-економічну, інвестиційно-інноваційну, організаційно-управлінську, соціально-економічну та соціально-демографічну групи чинників;

- взаємоадаптивність, за якою обидва елементи адаптуються до змін одне одного, підлаштовуючи свою структуру під зміни детермінанта. Кожен із них має різну інтенсивність трансформації (система розселення є менш динамічним об'єктом, ніж продуктивність). Процес адаптації сільського розселення до зрушень у продуктивності місцевої економіки відбувається шляхом зміни структури розселення, типу поселень, повноти відтворення людності поселень тощо; місцева економіка адаптується до вимог народонаселення через економічну активність, створення робочих місць, механізацію та автоматизацію праці, доходність, цінову політику тощо. Взаємоприспособлення стимулює процес трансформації та пошук ефективніших структур і організації, ліквідації неефективних елементів та форм;
- збалансованість – підтримання рівноваги між продуктивністю і розселенням. Зрушення у рівні та структурі продуктивності сільської економіки викликають трансформації системи розселення у вигляді процесів територіальної конвергенції, інтеграції, локалізації навколо високопродуктивних господарств, коливань густоти сільської поселенської мережі, тенденцій урбанізації, багатофункціональності сільських поселень тощо. З розвитком суспільного регулювання підтримання збалансованості стає практикою, підвищуючи темпи та ефективність розвитку;
- субсидіарність, коли сільське розселення підпорядковується вимогам продуктивності сільської економіки як рушійній силі розвитку, що корегує структуру поселенської мережі і визначає густоту поселення. Сформований продуктивною економікою сукупний попит, у тому числі й на робочу силу, може не відповідати кількісним та якісним характеристикам місцевого населення, яке змушене враховувати вимоги ринку (змінювати спосіб життя, сферу зайнятості, професійно-кваліфікаційний рівень тощо) чи змінювати місце проживання;
- посилення державного та місцевого управління у регулюванні продуктивності сільської економіки та ефективності системи розселення. Важливою складовою дії цього принципу в умовах проведення адміністративної реформи в країні є стримування монополізації, нелегальної діяльності, забезпечення свободи вибору, зокрема право сільської громади визначати структуру місцевої економіки та формувати стратегію розвитку свого поселення тощо.

Тенденції розвитку сільського розселення зі значним часовим лагом стають відзеркаленням змін продуктивності сільської економіки. На рис. 1 простежується суттєва перевага США, Франції та Австралії як найбільших виробників сільсько-господарської продукції з низькою питомою вагою сільського населення в складі країни, що вказує на високу продуктивність праці та капіталу в аграрному секторі. За показником доданої вартості у сільському господарстві відставання України від Франції у 2014 р. склало 15,4, США – 12,6, Австралії – 9,6 разів, тоді як питома вага селян у загальній чисельності населення в цих країнах на 9,8; 11,9 та 19,8 в. п. менша за український показник.

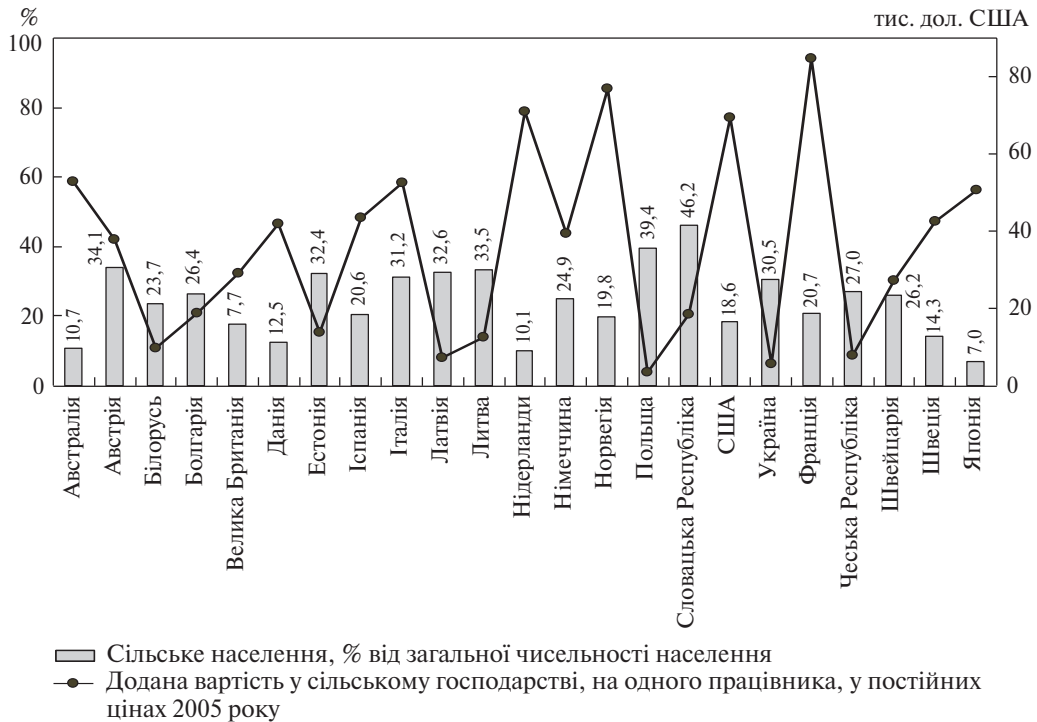

Рис. 1. Питома вага сільського населення та додана вартість у сільському господарстві країн світу, 2014 р.

Джерело: <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&Topic=1#>.

Досягнення Україною стандартів високорозвинутих країн в умовах низької продуктивності сільської економіки, високої питомої ваги в структурі сільгоспвиробників особистих селянських господарств (ОСГ), низьких обсягів землекористування великого агробізнесу і фермерства видається проблематичним. За збереження у структурі виробників сільськогосподарської продукції високої питомої ваги дрібних селянських господарств варто очікувати, що розвиток сільської економіки відбуватиметься в умовах низької продуктивності праці та високої трудомісткості, переважно за рахунок підвищення продуктивності землі та зростання її хімізації. Як свідчить міжнародний досвід, країни, в структурі сільгоспвиробників яких переважають ОСГ та невеликі фермерські господарства, характеризуються нижчим рівнем ВВП на душу населення і високою часткою зайнятих у сільському господарстві (Україна, Румунія). Наразі в тих країнах, де пріоритетним є розвиток великих сільськогосподарських підприємств (Словаччина, Угорщина, Чеська Республіка), спостерігаються тенденції скорочення як питомої ваги сільського господарства у структурі ВВП, так і зайнятих у сільському господарстві.

На думку іноземних науковців, продуктивність на дрібних підприємствах в умовах високої конкуренції має в 3,5 рази перевищувати аналогічний показник великих фірм [10, С. 18]. Натомість більшість дрібнотоварних ОСГ України не має фінансових можливостей для капіталовкладень, характеризується високою трудомісткістю виконуваних робіт, переважанням немеханізованої праці, малими обсягами виробництва і низькою дохідністю. Низька згуртованість ОСГ у вирішенні економічних

та соціальних питань, відсутність доступу до дешевих кредитів, офіційних ринків збуту продукції, дорогих матеріально-технічних ресурсів поступово знижуватимуть їхній вплив на агроринок країни. Стримати витіснення ОСГ з агроринку спроможне зростання їхньої ролі як основного джерела доходів селян, меншою мірою – високий споживчий попит на екологічно чисту дешеву сільськогосподарську продукцію і низька конкуренція з боку середніх та великих сільськогосподарських виробників, особливо у виробництві працемісткої продукції. Наразі в структурі сукупних доходів домогосподарств впродовж 2000–2014 рр. спостерігалось зниження питомої ваги доходів від продажу сільськогосподарської продукції (на 4,2 в. п.), а частка доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості зростає (на 3,7 в. п.). Це обумовлено вищою доходністю зайнятості підприємницькою діяльністю та самозайнятості у порівнянні з продажем сільськогосподарської продукції, до якої вдаються переважно домогосподарства з низьким середньодушовим грошовим доходом: серед сільських домогосподарств із середньодушовими грошовими доходами нижче 1,18 тис. грн дохід від підприємницької діяльності та самозайнятості в 1,1 раза перевищує дохід від продажу сільськогосподарської продукції, а понад 3,72 тис. – в 5,2 раза.

На динаміку демографічних показників та структуру сільської поселенської мережі має суттєвий вплив сукупна факторна продуктивність (СФП) у сільському господарстві. В Україні зростання СФП було нерівномірним, як і в більшості країн світу, зазнаючи падіння в періоди економічних криз і піднесень – на етапі стабілізації та економічного зростання. Відповідно до динаміки СФП коливаються і показники середньорічного зростання чисельності сільського населення. На рис. 2 прослідковується взаємопротилежність напрямів цих зрушень: у період глибокої економічної кризи 1991–2000 рр. середньорічні темпи зниження чисельності сільського населення мали тенденцію до скорочення, що було обумовлено поширенням стратегії

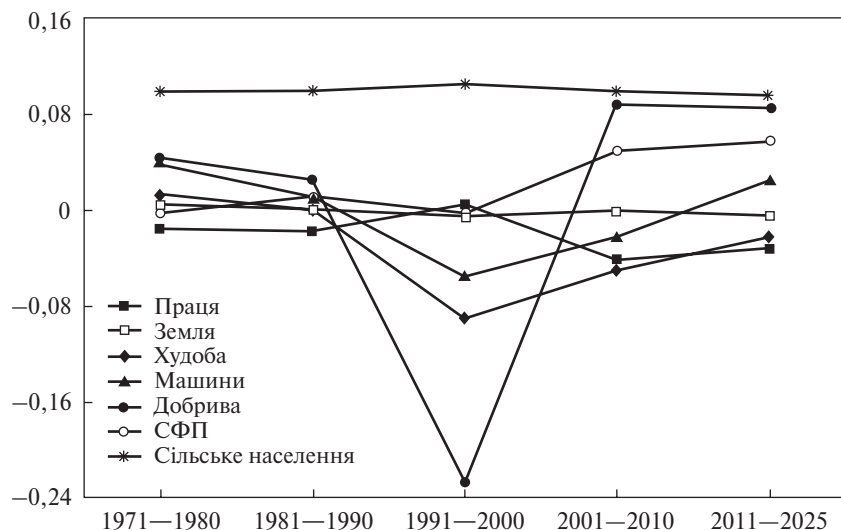

Рис. 2. Середньорічні темпи зростання чисельності сільського населення та сумарний показник середньорічного зростання СФП у сільському господарстві в Україні, 1971–2025 рр. (1971–2010 – фактичні дані)

Джерело: [6, 11, 12].

виживання населення за рахунок особистих підсобних і дрібних селянських господарств, фермерства та міграції населення у сільську місцевість. Такі тенденції відбувались на фоні істотного зниження продуктивності праці у сільському господарстві, скорочення витрат на оплату праці, поширення прихованого безробіття та неформальної зайнятості, відсутності активної структурної політики з боку держави. Внаслідок цього зайнятість у галузях, що виготовляють продукцію кінцевого споживання, поступила на користь низкопродуктивним сировинно-видобувним галузям. У період 2001–2010 рр. зростання СФП відновилося, передовсім за рахунок активізації економічної діяльності, покращення технічного забезпечення праці у сільському господарстві та економії ресурсів праці, що, поруч із поживавленням економічної активності у містах (у першу чергу, у паливно-енергетичному комплексі, чорній металургії, хімічній і нафтохімічній промисловості та інших галузях) і працenaдлишковою кон'юнктурою сільського ринку праці, лише прискорило скорочення чисельності сільського населення.

У 2011–2016 рр. темпи зростання СФП збільшились, а тенденція скорочення сільського населення збереглась. Наразі в структурному складі сільської поселенської мережі вплив зростання СФП у сільській економіці проявляється у збільшенні питомої ваги малолюдних поселень (людністю 51–100 осіб) зі сталим зникненням з адміністративної карти України найдрібніших поселень (до 50 осіб) (рис. 3). Загалом за період 1959–2013 рр. питома вага малолюдних поселень людністю до 50 осіб зменшилась на 2,6 в. п. Очікується, що впродовж 2016–2025 рр. внаслідок неефективної економічної політики кількість таких поселень (до 50 осіб) може зрости на 2,4 % і становити на кінець періоду 4,8 тис. од. Натомість кількість великих сіл (понад 1000 осіб) зменшиться за досліджуваний період на 3,3 % і становитиме 3,5 тис. Загалом упродовж прогнозного періоду сільська поселенська мережа скоротиться на 0,6 % і в першу чергу за рахунок сіл з низьким рівнем економічної активності, відсутністю суб'єктів господарювання, високою часткою домогосподарств, що виробляють продукцію лише для власного споживання, а не на продаж.

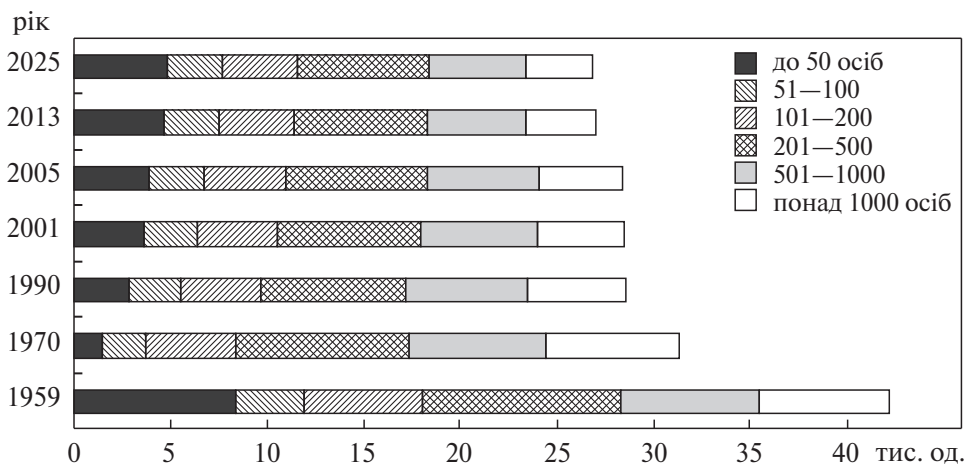

Рис. 3. Динаміка людності сільських населених пунктів, 1959–2025 рр.

Джерело: [6, 12].

Частково нівелювати негативний тиск стихійної трансформації сільської поселенської мережі має допомогти поширення багатофункціональності. Як свідчить міжнародний досвід, поширення в сільській місцевості несільськогосподарських видів діяльності обумовлено рівнем продуктивності економіки і, зокрема, сільського господарства. Розвиток багатофункціональності активно практикується в США, Швеції, Франції, Фінляндії та інших високорозвинутих країнах, оскільки вона формує економічне підґрунтя для збереження, а в деяких країнах і зростання (Австрія, Словачка Республіка, Чеська Республіка, Польща) людського потенціалу в сільській місцевості та є альтернативним джерелом доходу для сільського населення. Міжнародні експерти зазначають, що у країнах з динамічним урбанізаційним розвитком частка доходів, одержаних в сільській місцевості з несільськогосподарських джерел може становити 60–70 %, в той час як у сільськогосподарських країнах – лише 20–30 % [13, С. 39].

Диверсифікація сільської економіки може відбуватися за рахунок розвитку переробної промисловості АПК (первинна переробка молока, пекарні, цукрові та м'ясопереробні заводи) та тих галузей промисловості, що спеціалізуються на випуску відповідних засобів виробництва (агротехніка, мінеральні добрива, комбікорм, обладнання для переробної та харчової промисловості), транспорт і зв'язок, будівництво (житла, виробничих і комерційних приміщень, інфраструктури) [14]. Зниженню монофункціональності поселень сприятиме покращення інфраструктурного забезпечення, зокрема формування розгалуженої заготівельно-збутової мережі, створення малих підприємств з ремонту транспортних засобів, сільгосптехніки та інших машин і обладнання, поширення сучасних інформаційно-комунікаційних та комп'ютерних технологій, які дадуть можливість компенсувати зменшення зайнятості у аграрному виробництві, наростити кількість соціально привабливих для місцевого населення робочих місць та знизити негативний тиск сезонності праці.

Зростанню економічного ресурсу сільських поселень як запоруки забезпечення самовідтворення сільських поселень та збереження людського капіталу сприятиме здійснення децентралізації із перерозподілом ресурсів. У результаті адміністративної реформи територіальні громади мають здобути ширше коло повноважень, фінансових можливостей та соціальної відповідальності. Делегування повноважень і ресурсів на нижчі рівні публічного управління дасть можливість підвищити продуктивність використання наявних ресурсів, покращити ефективність формування доходів та витрат, сформує економічне підґрунтя для підвищення рівня життя населення і сприятиме забезпеченню сільських мешканців ширшим спектром послуг. Наприклад, у польській гміні Лшеноволя до адмінреформи було 20 підприємств, які займались переважно овочівництвом та садівництвом, а з початку децентралізації до 2015 р. ця кількість зросла до 5 тис. і суттєво збільшила доходну частину місцевого бюджету [15]; керівництво громади постійно опікується залученням інвестицій і зростанням підприємницької активності як засобу покращення рівня життя та збільшення привабливості місцевості для проживання. З метою залучення інвестицій польські управління створюють привабливі умови, серед яких ключовими є пільгове інвестування, звільнення від податку на нерухомість, розвиток інфраструктури, інформування іноземних інвесторів про привабливість території, в т. ч. через польські дипломатичні представництва та Інтернет. Наразі, в результаті ефективної адмінреформи, зростання продуктивності праці, підвищення стандартів якості сільськогосподарської продукції до європейського рівня, сільська місцевість у Польщі отримала поштовх до розвитку, зріс соціальний статус фермерів, якість життя яких часто перевищує середньоміський рівень.

Успішність реалізації адміністративної реформи та диверсифікації сільської економіки значною мірою визначатимуться ефективністю розробки та впровадження місцевими громадами стратегії розвитку, яка б урахувала постулати єдиної комплексної стратегії розвитку сільських територій України до 2020 р. та місцеві пріоритети розвитку; забезпечення організаційної, технологічної, консультативної підтримки у ефективному використанні місцевих ресурсів, розвитку підприємницької активності, започаткуванні власного бізнесу тощо. Доречним видається відкриття Регіональних Офісів Реформ, а також інфоцентру при Кабінеті Міністрів України з метою надання експертної, консультативної та технічної допомоги, зокрема інформації про кон'юнктуру аграрного ринку, конкурентоспроможність продукції, новітні технології, просування продукції на іноземні ринки тощо. Це сприятиме зростанню самоорганізації сільських громад на основі ініціативності, місцевого ентузіазму, спільної відповідальності, винахідливості та співпраці.

Важливе значення в реалізації стратегічних напрямів розвитку сільських територій має створення на місцевому рівні фондів розвитку економічного ресурсу села з метою фінансування підприємницьких проектів громад, покращення технічного забезпечення виробництв, розвитку інфраструктурних об'єктів. Джерелами формування фонду можуть бути інвестиційні ресурси, застосування пільгового кредитування, посилення прозорості формування і використання коштів місцевих бюджетів. Для прикладу, в Польщі джерелами акумуляції фінансових ресурсів для реалізації власних проектів є кооперування місцевих ресурсів з державними, кредитні ресурси, гранти від ЄС та інших установ; причому кожний мешканець місцевої громади має доступ до інформації про місцевий бюджет, його витратну та доходну частини.

Перспективи нарощування продуктивного ресурсу сільських поселень значною мірою визначатимуться залученням в організований агроринок ОСГ та дрібних фермерських господарств шляхом їхнього об'єднання у більш продуктивні форми господарювання, зокрема на кооперативній основі; надання їм підтримки в організації збуту продукції, підвищенні їхніх управлінських та логістичних навичок, здатності забезпечувати безперебійні поставки, безпеку, якість продукції. Кооперуванню ОСГ сприятиме встановлення мінімального обсягу закупки їхньої продукції на рівні вищому за обсяги виробництва одним домогосподарством, а легітимізації їхньої діяльності — надання технічної допомоги суб'єктам економічної діяльності, які працюють офіційно. Об'єднання і розвиток ОСГ та дрібних фермерських господарств має базуватись на засадах підвищення капіталомісткості та продуктивності праці, зниження енерговитратності, удосконалення методів виробництва впровадження інноваційних, технологічних та технічних нововведень, а також зростання доданої вартості шляхом покращення якості товарів та послуг, а не простої економії праці чи скорочення чисельності зайнятих.

Висновки. Продуктивність сільської економіки є одним із провідних чинників трансформації сільського розселення, запорукою фінансової самодостатності сільських громад, високого рівня життя місцевого населення та вирішення соціально-демографічних проблем. Продуктивна економічна діяльність сільської громади на основі ефективного використання місцевих активів формує підґрунтя для послаблення процесів депопуляції, зменшення масштабів незворотної міграції, природного скорочення, урбанізаційних прагнень сільського населення. Збільшення доходів від зростання продуктивності сільської економіки сприяє активізації демовідтворювальних процесів. Зі зміною технології й організації виробництва еволюціонує

сільська поселенська мережа, тривають процеси локалізації населення навколо високопродуктивних господарств, змінюється функціональність сільських поселень та поселенські настрої селян.

Причинно-наслідковий зв'язок між зрушеннями у продуктивності сільської економіки та обумовленою ними трансформацією сільського розселення простежується у довгостроковому корегувальному впливові, відчутному зі значним часовим лагом й мало помітним у короткий період. Суть впливу полягає у переході сільського розселення у якісно новий стан та форму функціонування, що супроводжується відмиранням застарілих елементів системи. Механізм взаємозумовленості та взаєморозвитку сільського розселення та продуктивності місцевої економіки простежується у таких основних закономірностях як системність розвитку, взаємоадаптивність, збалансованість, субсидіарність, поширення державного та місцевого впливу.

Нарощування економічних ресурсів на основі зростання продуктивного потенціалу як запоруки самовідтворення сільських поселень і збереження їх людського капіталу потребує запровадження багатофункціонального підходу до розвитку села та реалізації орієнтованої на розвиток місцевої економіки адміністративної реформи. Усе це має стимулювати розвиток переробної промисловості АПК, виробничої та комерційної інфраструктури, будівництва, виробництва енергії, сільського туризму, народних промислів, екологічного та органічного виробництва. Актуальним видається створення умов для залучення в організований агроринок ОСГ та дрібних фермерських господарств шляхом їхнього добровільного об'єднання у більш продуктивні форми господарювання, а також стимулювання ініціативності сільських громад, у т. ч. шляхом надання фінансової, організаційної, технологічної, консультаційної підтримки при започаткуванні та веденні власного бізнесу.

Перспективні дослідження у цьому напрямі мають бути пов'язані з обґрунтуванням стратегічних напрямів нарощування фінансово-економічного і виробничого потенціалу села та його людського капіталу як запоруки самовідтворення сільського населення і поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / А.І. Доценко ; НАН України, Рада по вивченню продукт. сил України. — К. : РВПС України НАН України, 2003. — 76 с.
2. Заяць Т.А. Державні пріоритети розвитку сільського розселення України / Т.А. Заяць, Г.О. Краєвська // Економіка та держава. — 2015. — № 10. — С. 15–17.
3. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів : [монографія] / [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць] / за ред. М. С. Пашкевич, Ж. К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ : Видання Національного державного університету, 2015. — С. 221–229.
4. Краєвська Г. Зайнятість в сільських поселеннях України: проблеми та напрями їх вирішення / Г. Краєвська // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 3 (25). — С. 209–219. — doi: 10.15407/dse2015.03.015
5. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки : колект. моногр. / [Лібанова Е.М. та ін. ; за ред. Е.М. Лібанової] ; Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. — К., 2012. — 319 с.
6. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села : монографія / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України, Фонд народонаселення ООН, Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ ; відп. ред. Е. М. Лібанова [та ін.]. — К., 2007. — 468 с.

7. Рогожин Г.М. Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования / Г.Н. Рогожин. — К. : УкрНИИТИ, 1973. — 71 с.
8. Рогожин О.Г. Соціально-економічний механізм формування медико-демографічної ситуації в селах України / О.Г. Рогожин; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. В.М. Птухи НАН України, Інститут проблем національної безпеки РНБО України. — К., 2009. — 200 с.
9. Рогожин О.Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 61–70. — doi: 10.15407/dse2009.01.061
10. Лора Э., Пахес К. Лицом к лицу с проблемами производительности. — 2011, март, С. 16–19. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2011/03/pdf/loraga.pdf>.
11. Agricultural total factor productivity growth indices for individual countries, 1961–2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ers.usda.gov/dataproducts/international-agricultural-productivity.aspx#>. U8425ON_vbg.
12. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна] ; Державна служба статистики України. — К., 2014. — 187 с.
13. Вклад сельскохозяйственного роста в сокращение масштабов нищеты, голода и недоедания // Положение дел в связи с отсутствием продовольственной безопасности в мире. 2012. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.fao.org/docrep/017/i3027r/i3027r03.pdf>.
14. Головки Л.В., Жаховська В.Л., Цісецький О.Є. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів / Л.В. Головки, В.Л. Жаховська, О.Є. Цісецький // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України — Тернопіль : Видавничо-поліграф. центр ТНЕУ «Економічна думка», 2014. — С. 16–24.
15. У Польщу нахлинули інвестори після децентралізації. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://decentralization.gov.ua/reform/item/id/118>.
16. Cromartie, J., Reichert, C. and Arthun, R. Factors Affecting Former Residents' Returning to Rural Communities // Economic Research Report. — United States Department of Agriculture. — № 185. — May 2015. — 30 с.
17. Tom H., Kusmin L, Marré A., Parker T. Rural Employment Trends in Recession and Recovery // Economic Research Report / United States Department of Agriculture. — № 172. — August 2014. — 32 с.

REFERENCES

1. Dotsenko, A.I. (2003). *Administrativno-terytorial'nyj ustroj i rozselennia v Ukraini [Administrative division and resettlement in Ukraine]*. Kyiv: RVPS Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Zajats, T.A. & Kraievs'ka, H.O. (2014). Derzhavni prioriteti rozvytku sil's'koho rozselennia Ukrainy [Government development priorities of rural settlement Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava — Economics and the State*, 10, 15-17 [in Ukrainian].
3. Zajats, T.A., Diakonenko, O.I., Kravtsova, T.H. & Zajats, V.S. (2015). Rural settlements of Ukraine: potential output. *The development of the Ukrainian economy under the influence of economic, social, technological and environmental trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.); M-vo osvity i nauky Ukrainy, Zapor. nats. tekhn. un-t; Nats. hirn. un-t. Dnipropetrovs'k: NHU.
4. Kraievs'ka, H. (2015). Zajniatist' v sil's'kykh poselenniakh Ukrainy: problemy ta napriamy ikh vyrishennia [Employment in rural settlements of Ukraine: problems and ways of their solution]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika — Demography and social economy*, 3(25), 209-219. doi: 10.15407/dse2015.03.015 [in Ukrainian].
5. Libanova, E. (Ed.). (2012). *Liuds'kyj rozvytok v Ukraini: sotsial'ni ta demohrafichni chynnyky modernizatsii natsional'noi ekonomiky [Human development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]*. Kyiv: In-t demohrafiï ta sots. doslidzh. im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. Libanova, E. (Ed.). (2007). *Naselennja Ukraïni. Social'no-demohrafichni problemi ukraïns'kogo sela [The population of Ukraine. Socio-demographic problems of the Ukrainian village: monograph]*. Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

7. Rohozhyn, G.N. (1973). *Sel'skoe rasseleniye Ukraynskoj SSR: sostoiyanye y puty sovershenstvovaniya* [Rural resettlement of the Ukrainian SSR: state and ways to improve]. Kyiv: UkrNYYNTY [in Ukrainian].
8. Rohozhyn, O.G. (2009). *Sotsial'no-ekonomichnyj mekhanizm formuvannya medyko-demohrafichnoi sytuatsii v selakh Ukrainy* [Socio-economic mechanism of formation of medical-demographic situation in the villages of Ukraine]. Kyiv: Instytut demohrafii ta sotsial'nykh doslidzhen' NAN Ukrainy; Instytut problem natsional'noi bezpeky RNBO Ukrainy [in Ukrainian].
9. Rohozhyn, O.G. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsij ta pryrodnoho vidtvorennia naseleennia: kontsepsiia demoekonomichnoi nishi [The Economic Mechanisms of the Population Migrations and Human Reproduction: the Demo-Economic Niche Concept]. *Demohrafiia ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 1, 61-70. doi: 10.15407/dse2009.01.061 [in Ukrainian].
10. Lora, E. & Pahes, K. (2011). Lytsom k lytsu s problemamy proyzvodytel'nosti [Face to face with performance issues]. *imf.org*. Retrieved from <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/20-11/03/pdf/lora.pdf> [in Russian].
11. Agricultural total factor productivity growth indices for individual countries, 1961-2011. *ers.usda.gov*. Retrieved from http://www.ers.usda.gov/dataproducts/international-agricultural-productivity.aspx#U8425ON_vbg [in English].
12. *Sotsial'no-ekonomichne stanovyshche sil's'kykh naselenykh punktiv Ukrainy* [Socio-economic situation of rural areas Ukraine]. (2014). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kiev. [in Ukrainian].
13. The contribution of agricultural growth to reduce poverty, hunger and malnutrition. (2012). The State of Food Insecurity in the world. *vvv.fao.org* Retrieved from <http://vvv.fao.org/dotsrep/017/i3027r/i3027r03.pdf> [in Russian].
14. Holovko, L. V., Zhakhovs'ka, V. L. & Tsisets'kyj, O.Ye. (2014). Problemy rozvytku sotsial'noi infrastruktury sil's'kykh naselenykh punktiv [Problems of development of social infrastructure of rural areas]. *Rehional'ni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy – Regional aspects of development of the productive forces of Ukraine*, 19, 16-24 [in Ukrainian].
15. U Pol'schu nakhlynuly investory pislia detsentralizatsii [In Poland after investors flooded decentralization]. *detsentralization.gov.ua*. Retrieved from <http://detsentralization.gov.ua/reform/item/id/118> [in Ukrainian].
16. Cromartie, J., Reichert, C. & Arthun, R. (2015). *Factors Affecting Former Residents' Returning to Rural Communities*. Economic Research Report, 185, 30 [in English].
17. Tom, H., Kusmin, L., Marré, A. & Parker, T. (2014). *Rural Employment Trends in Retsession and Retsovery*. Etsonomits Research Report, 172, 32 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 01.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.089

УДК: 316.42 : [314.44 + 338.48](477)

JEL Classification: E64, I31, L83, Q26

І.С. КАЛЕНЮК

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: kalenuk@ukr.net

Т.М. КОТЕНКО

голов. екон.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60

E-mail: kotenko_t@mail.ru

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЇ ТА ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Досліджено соціальні аспекти функціонування сфери рекреації та туризму як важливої складової людського розвитку, визначено соціальні результати рекреаційно-туристичної діяльності, узагальнено основні напрями впливу рекреації та туризму на людський розвиток і соціально-економічний розвиток держави, обґрунтовано особливості сучасного розвитку рекреаційно-туристичної діяльності в Україні. Проаналізовано динаміку споживання домогосподарствами рекреаційно-туристичних послуг, показників функціонування сфери рекреації та туризму (кількість суб'єктів, чисельність споживачів та ін.), витрати на рекреаційно-туристичні послуги в абсолютних та відносних показниках. Соціальна результативність функціонування сфери рекреації та туризму охарактеризована за допомогою аналізу доступності й охоплення оздоровчими послугами окремих категорій населення, а саме: дітей, дітей з особливими потребами, постраждалих від аварії на ЧАЕС, учасників АТО.

Доведено, що сфера рекреації та туризму здійснює як прямий вплив на соціальні параметри життя населення (поліпшення здоров'я та людського розвитку загалом), так і опосередкований вплив через поліпшення показників економічного розвитку країни: зростання ВВП, доходів населення, зайнятості тощо. Покращення всіх параметрів економічного життя населення є фундаментом підвищення його добробуту, поліпшення здоров'я та збільшення тривалості життя. Зростання доходів населення надалі стає фактором прискореного розвитку у т.ч. і сфери рекреації та туризму.

Ключові слова: соціальні аспекти функціонування сфери рекреації та туризму, соціальні результати рекреаційно-туристичної діяльності, споживання рекреаційно-туристичних послуг домогосподарствами, доступність і охоплення оздоровчими послугами соціально-вразливих категорій населення, вплив рекреації та туризму на соціальні параметри життя населення та економічний розвиток країни.

І.С. Каленюк

д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: kalenuk@ukr.net

Т.М. Котенко

главн. екон.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: kotenko_t@mail.ru

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ РЕКРЕАЦИИ И ТУРИЗМА В УКРАИНЕ

Исследованы социальные аспекты функционирования сферы рекреации и туризма как важной составляющей человеческого развития, определены социальные результаты рекреационно-туристической деятельности, обобщены основные направления влияния рекреации и туризма на человеческое развитие и социально-экономическое развитие государства, обоснованы особенности современного развития рекреационно-туристической деятельности в Украине. Проанализирована динамика потребления домохозяйствами рекреационно-туристических услуг, показателей функционирования сферы рекреации и туризма (количество субъектов, численность потребителей и др.), расходы на рекреационно-туристические услуги в абсолютных и относительных показателях. Социальная результативность функционирования сферы рекреации и туризма охарактеризована с помощью анализа доступности и охвата оздоровительными услугами отдельных категорий населения, а именно: детей, детей с особыми потребностями, пострадавших от аварии на ЧАЭС, участников АТО.

Доказано, что сфера рекреации и туризма осуществляет как прямое влияние на социальные параметры жизни населения (улучшение здоровья и человеческого развития в целом), так и опосредованное влияние через улучшение показателей экономического развития страны: рост ВВП, доходов, занятости и т. п. Улучшение всех параметров экономической жизни населения служит фундаментом повышения его благосостояния, улучшения здоровья и увеличения продолжительности жизни. Рост доходов населения в дальнейшем становится фактором ускоренного развития также и сферы рекреации и туризма.

Ключевые слова: *социальные аспекты функционирования сферы рекреации и туризма, социальные результаты рекреационно-туристической деятельности, потребление рекреационно-туристических услуг домохозяйствами, доступность и охват оздоровительными услугами социально-уязвимых категорий населения, влияние рекреации и туризма на социальные параметры жизни населения и экономическое развитие страны.*

I.S. Kalenyuk

Dr.Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60

E-mail: kalenuk@ukr.net

T.M. Kotenko

Chief Economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60

E-mail: kotenko_t@mail.ru

SOCIAL ASPECTS OF RECREATION AND TOURISM IN UKRAINE

The social aspects of functioning recreation and tourism areas as an important component of human development are researched in the article, social outcomes of recreation and tourism activity are defined, the main ways recreation and tourism impact human development and socio-economic development of the country are sum-

marized, features of modern development of recreational and tourism activities in Ukraine are substantiated. Dynamics of household consumption of recreational and tourist services, indicators of functioning of recreation and tourism sphere (number of subjects, number of consumers etc.), the cost of recreation and tourist services in absolute and relative indicators are analyzed. The social effectiveness of a functioning sphere of recreation and tourism are characterized by analyzing availability and coverage of health services for some population groups, namely children, children with disabilities, victims of the Chernobyl NPP disaster, participants of the anti-terrorist operation. It is proved that the sphere of recreation and tourism has a direct impact on social parameters of living of the population (improvement of health and human development in general) as well as indirect impact by improvement of country's indicators of economic development: GDP growth, income of population, employment and so on. Improving all the parameters of economic life of population is the foundation for improving its welfare, health and increased longevity. The rising incomes of population in their turn become a factor of accelerated development of the sphere of recreation and tourism also.

Key words: social aspects of functioning recreation and tourism sphere, social outcomes of recreation and tourism activity, consumption of recreation and tourism services by households, availability and coverage of health services of socially vulnerable population groups, recreation and tourism impact on social parameters of living of population and economic development of country.

Постановка проблеми. Одним із пріоритетних напрямів стратегії соціально-економічного розвитку України є формування соціально орієнтованого функціонування всіх галузей національної економіки. Важливою складовою вітчизняної економіки є сфера рекреаційної та туристичної діяльності, розвиток якої може стати вагомим чинником стабілізації та розвитку в тренді сучасних процесів соціалізації розвитку економіки в контексті забезпечення гуманітарного розвитку.

Розвинута сфера санаторно-курортного оздоровлення, відпочинку та туризму має сприяти підвищенню якості життя населення і загалом — людському розвитку. Саме тому в досягненні важливих Цілей Розвитку Тисячоліття (ЦРТ), визначених Програмою Розвитку ООН, роль рекреації та туризму є дуже вагомою. Серед визначених шести ЦРТ, що були поставлені Україною до 2015 р., три безпосередньо стосувалися сфери рекреації та туризму. Серед нових 17 цілей, визначених у вересні 2015 р., сфера рекреації та туризму може безпосередньо сприяти досягненню дев'яти.

З іншого боку, рекреація та туризм як невід'ємна частина національної економіки відчутно впливають на її зростання, стимулюють створення додаткових робочих місць, сприяють поповненню валютних запасів та загалом — підвищенню конкурентоспроможності економіки країни в міжнародному середовищі. Розвиток рекреаційно-туристичної сфери істотно впливає на такі сектори економіки як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, отже є одним з найперспективніших напрямів структурної перебудови економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем рекреації та туризму в контексті функціонування рекреаційно-туристичної інфраструктури, надання туристично-рекреаційних послуг населенню, особливостей територіальної локалізації рекреаційних ресурсів, розробки і реалізації державної та регіональної політики розвитку рекреації та туризму присвятили наукові розробки відомі українські економісти, такі як З. Герасимчук (Z. Geracimchuk), О. Гідбута (O. Hidbut), О. Грішнова (O. Grishnova), П. Гудзь (P. Hudz), Т. Заяць (T. Zajats), Е. Котляров (E. Kotlyarov), В. Кравців (V. Kravtsiv), М. Крачило (M. Krachylo), Е. Лібанова (E. Libanova), О. Любіцева (O. Lyubitseva), О. Макарова (O. Makarova), В. Новіков (V. Novikov), О. Охріменко (A. Okhrimenko), Д. Стеченко (D. Stechenko), І. Твердохлебов (I. Tverdokhlebov), Т. Ткаченко (T. Tkachenko), Н. Фоменко (N. Fomenko) та ін. [1–5]. Проблеми розвитку рекреації та туризму як видів економічної діяльності, використання природно-рекреаційного потенціалу, значення і роль рекреації та туризму в соціально-еконо-

мічному розвитку держав світу, знайшли відображення в працях багатьох зарубіжних дослідників, серед яких Р. Арежжі (R. Arezki), Р. Чериф (R. Cherif), С. Мілн (S. Milne), І. Ателджевич (I. Ateljevic), Б. Мірбабаєв (B. Mirbabayev), М. Шагазатова (M. Shagazatova), Дж. Піотровський (J. Piotrowski), Дж. Уокер (John. Walker), А. Фрейтаг (A. Freytag) та ін.

Водночас цілий комплекс науково-практичних проблем, пов'язаних із формуванням та розвитком рекреації та туризму в соціальному вимірі, їх впливом на соціальні аспекти життя населення та розвиток економіки залишається недостатньо дослідженим у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Зокрема, попри безумовний соціальний ефект функціонування цієї сфери, досі не було піднято питання про його посилення та підвищення соціальної результативності.

Метою статті є дослідження соціальних аспектів функціонування сфери рекреації та туризму як важливої складової людського розвитку. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**: визначення соціальних результатів рекреаційно-туристичної діяльності, узагальнення основних напрямів впливу рекреації та туризму на соціально-економічний розвиток держави, обґрунтування пріоритетів підвищення соціальної результативності рекреації та туризму в Україні.

Виклад основного матеріалу. Виключно важливе значення рекреації та туризму полягає в тому, що вони відіграють і потужну економічну, і не менш вагому соціальну функцію в житті суспільства. Загальновідомою є економічна функція, що полягає у впливі на розвиток всієї національної економіки, на зайнятість, розвиток суміжних галузей тощо. В умовах ринкової економіки рекреаційно-туристична сфера забезпечує створює основи для підвищення рівня економічного розвитку територій, забезпечення зайнятості населення; розвиток суміжних галузей; впливає на доходи населення; структуру і обсяги платіжного балансу; надходження валюти від іноземного туризму до місцевих і державного бюджетів.

Рекреація та туризм є сферою для забезпечення гнучких форм зайнятості населення, що в результаті зменшує безробіття та знижує градус соціальної напруги в суспільстві. Внаслідок впливу на здоров'я знижується захворюваність, підвищується життєвий тонус тих, хто працює, що в цілому збільшує загальний фонд робочого часу. Крім того, рекреація та туризм є специфічною формою господарської діяльності, яка задовольняє наявний попит на оздоровчі і туристичні послуги. Розвиток цієї сфери впливає на інтенсивність інших галузей (легкої промисловості, сільського господарства, народних промислів тощо).

Водночас, розвиток туризму є не тільки важливим чинником економічного розвитку країни, але й соціального, культурного та духовного. Саме рекреація та туризм можуть активно сприяти ефективній реалізації концепції сталого розвитку, яка спрямована не тільки на економічне зростання, а й на соціальний прогрес, охорону навколишнього середовища та загалом — гуманістичний, етичний і культурний розвиток.

У забезпеченні людського розвитку саме рекреація та туризм дозволяють досягати соціально важливих цілей, визначених Програмою Розвитку ООН як Цілі Розвитку Тисячоліття (ЦРТ). У 2000 р. Україна приєдналася до Декларації Тисячоліття, в якій були встановлені сім цілей ЦРТ: 1) подолання бідності, 2) забезпечення якісної освіти впродовж життя, 3) забезпечення гендерної рівності, 4) зменшення дитячої смертності, 5) поліпшення здоров'я матерів, 6) обмеження поширення та скорочення масштабів ВІЛ-інфекції, СНІДу та туберкульозу, 7) сталий розвиток довкілля. Серед цих цілей безпосередньо три стосувалися сфери рекреації та туризму. Ця сфера може

сприяти зменшенню дитячої смертності, поліпшенню здоров'я матерів та сталому розвитку довкілля. Крім того, за умови ефективної та акцентованої соціальної орієнтації, вона може впливати і на подолання бідності, і на обмеження поширення та скорочення масштабів загрозливих хвороб.

У результаті національних консультацій, широких громадських обговорень та з урахуванням експертної думки українських науковців в Україні створено національну аналітичну доповідь «Україна після 2015 року: Майбутнє, якого ми прагнемо». Серед нових 17 цілей, визначених у вересні 2015 р., сфера рекреації та туризму може безпосередньо сприяти досягненню вже дев'яти цілей: гарне здоров'я і благополуччя, чиста вода, санітарія, подолання бідності та голоду, гідна праця і економічне зростання, інноваційна інфраструктура, стійкі міста і населені пункти, відповідальне споживання і виробництво, боротьба зі зміною клімату, збереження екосистем суходолу та моря [6, С. 117].

Важливим соціальним результатом функціонування всієї національної економіки і, зокрема, сфери рекреації та туризму, показник очікуваної тривалості життя. Нині за показником середньої очікуваної тривалості життя при народженні (71,0 року) Україна посідає 113 місце у світі, поступаючись усім країнам з дуже високим рівнем людського розвитку, 47 з 55 країн з високим рівнем (за винятком РФ – 70,1 року), Казахстану (69,4 року), Тринідаду і Тобаго (70,4 року), Азербайджану (70,8 року), і навіть 12 з 37 країн із середнім рівнем.

Вплив рекреації та туризму на соціальні параметри життя населення є не тільки прямим. Не менш потужно ця сфера опосередковано впливає на поліпшення показників економічного розвитку країни: зростання ВВП (валового внутрішнього продукту), доходів населення, зайнятості тощо. Покращення всіх параметрів економічного життя населення є фундаментом поліпшення його здоров'я. Зростання доходів населення надалі у свою чергу стає фактором прискореного розвитку сфери рекреації. Тому особливо актуальним і цікавим є вплив рекреації та туризму на соціальні показники економічного розвитку як окремих територій, так і усієї країни.

Для депресивних, кризових територій рекреаційно-туристична діяльність може стати потужним чинником розвитку, адже вона забезпечує зайнятість населення, може певною мірою не потребувати великих інвестицій та сприяти сталому розвитку даної місцевості. На думку експертів Всесвітньої туристичної організації ООН, якщо в регіонах з активною добре диверсифікованою економікою туризм не має безумовного соціально-економічного ефекту, то саме у кризових регіонах він є фактором соціально-економічного розвитку, слугує ефективним способом забезпечення зайнятості та скорочення бідності. Свідченням цього є те, що протягом останніх років за багатьма основними показниками (економічне зростання, надходження іноземної валюти, інвестиції та кількість робочих місць) динаміка розвитку туризму була максимальною саме в кризових та слабо розвинених регіонах [7].

У кризових регіонах туризм нерідко є альтернативою іншим формам діяльності, які потребують значних інвестицій, сучасних технологій або наявності специфічних природних умов. Сучасні тенденції розвитку рекреації та туризму доводять, що для них ефективне функціонування можливе у формах екотуризму, зеленого туризму тощо, основним ресурсом яких є чисте повітря і віддаленість від міських поселень. Такі форми рекреаційно-туристичної діяльності здатні порівняно швидко забезпечити прискорення соціально-економічного розвитку.

У США в сфері туризму зайнято 9 млн осіб, що перевищує кількість працюючих у сільському господарстві, автомобільній, електронній, сталеплавильній та текстильній

галузях промисловості разом, а їхня сукупна річна заробітна плата перевищує 500 млрд дол. У Європі майже 10 % працюючих зайняті в сфері туризму. При цьому за темпами зростання чисельності людей, що працюють у сфері туризму, випереджає інші галузі економіки, адже витрати на створення одного робочого місця в туризмі у 20 разів менше, ніж у промисловості [8].

У сфері рекреації та туризму України у 2014 р. було зайнято 89,9 тис. осіб (1,0 % від загальної середньооблікової кількості штатних працівників – 9 млн осіб), в т. ч. суб'єктів туристичної діяльності (ліцензійних турагентств і туроператорів) – 11,5 тис. осіб (12,8 % від загальної кількості зайнятих у рекреаційно-туристичній сфері), у готелях та аналогічних закладах розміщування – 26,6 тис. осіб (29,6 %), в санаторно-курортних і оздоровчих закладах – 51,8 тис. осіб (57,6 %). Кількість найманих працівників (10,6 млн осіб) порівняно з 2013 р. скоротилася в усіх видах економічної діяльності, зокрема, в сфері тимчасового розміщення й організації харчування – на 8,2 %, мистецтва, спорту, розваг та відпочинку – найменше на 0,3 %, і складає нині 269,9 тис. осіб (2,8 % їх загальної кількості) [9, С. 13].

Таблиця 1. Показники соціальної результативності об'єктів та суб'єктів сфери рекреації та туризму України (2001–2014 рр.)

Показники	2001	2005	2011	2013	2014	2014/2013, %
Кількість об'єктів, од.:						
• спеціалізованих засобів розміщення	3304	3245	2377	2829	1928	68,2
на 10 тис. населення, од.	0,7	0,7	0,5	0,6	0,4	72,1
• готелів та аналогічних засобів розміщення	1258	1232	1252	3582	2644	73,8
на 10 тис. населення, од.	0,3	0,3	0,3	0,8	0,6	78,1
• суб'єктів туристичної діяльності	2652	2828	4793	5071	3885	76,6
на 10 тис. населення, од.	0,6	0,6	1,1	1,1	0,9	81,1
Кількість обслужованих / оздоровлених, тис. осіб:						
• спеціалізованими засобами розміщення	3012	3267	2770	2835	1610	56,8
на 10 тис. населення, осіб	622	696	607	624	375	60,1
• готелями та аналогічними засобами розміщення	3497	3938	4657	5468	3814	69,8
на 10 тис. населення, осіб	722	839	1021	1204	888	73,8
• суб'єктами туристичної діяльності	2175	1826	2344	3454	2425	70,2
на 10 тис. населення, осіб	449	386	514	760	565	74,3

Джерело: за даними Держстату України.

У масштабах держави рекреація та туризм можуть стати важелем подолання нерівномірного економічного розвитку окремих територій, стимулюючи його підвищення в економічно слаборозвинених регіонах, несприятливих для промислового та аграрного виробництва. Розвиток рекреації та туризму в цих регіонах сприятиме зайнятості населення, зменшенню міграції його до крупних міст та промислових центрів та навіть може призвести до зворотного процесу – притоку населення з інших регіонів. Тоді, як ускладнення формальностей на митниці, нестабільність фінансових показників, страйки, можуть стримувати розвиток туризму [10].

Узагальнення та аналіз інформації щодо функціонування сфери рекреації та туризму дозволяють виявити такі тенденції. Кількість спеціалізованих засобів розміщення (санаторіїв) в Україні скоротилася у 2014 р. у порівнянні з 2001 р. на 31,8 %, готелів – на 26,2 %, суб'єктів туристичної діяльності – на 23,4 %. Чисельність осіб, обслугованих / оздоровлених спеціалізованими засобами розміщення, скоротилася на 43,2 %, готелями – на 39,9 %, суб'єктами туристичної діяльності – на 39,8 % (табл. 1). Відповідні негативні тренди мають і відносні показники (на 10 тис. населення).

На доступність для населення рекреаційно-туристичних та соціально-культурних послуг впливають як фактори макроекономічного характеру (ВВП, видатки державного і місцевого бюджетів, доходи населення, заробітна плата), так і соціодемографічні фактори, зокрема суб'єктивні оцінки населення, які загалом визначають вибір пріоритетів у споживанні послуг. На жаль, спостерігаються значні розбіжності між бажаним і фактичним задоволенням потреб населення щодо оздоровлення, дозвілля та відпочинку. Послуги, у т. ч. рекреаційно-туристичні та соціально-культурні, надані населенню протягом 2010–2014 рр., представлені в табл. 2.

Аналіз даних табл. 2 свідчить, що в 2014 р. порівняно з 2010 р. відбулося зростання в 1,3 рази (в основному за рахунок цінового фактору) загального обсягу платних послуг, реалізованих населенню, а у розрахунку на одну особу – в 1,4 рази, обсягу рекреаційно-туристичних послуг (культури, спорту, відпочинку та розваг) – у 7,9 рази, тимчасового розміщування і організації харчування – у 3,3 рази. Також, за рівнем

Таблиця 2. Динаміка обсягів рекреаційно-туристичних та соціально-культурних послуг, реалізованих населенню, за видами економічної діяльності (включаючи ПДВ), млн грн

Види діяльності	2010	2011	2012	2013	2014	2014/2010, %	2014/2013, %
Всього реалізовано населенню послуг	58439,5	68905,8	74876,1	80974,2	78837,7	134,9	97,4
у розрахунку на одну особу, грн	1274	1531	1642	1780	1833	143,9	103,0
у тому числі: тимчасове розміщування і організація харчування	2738,2	3097,7	3311,6	3673,2	9067,1	331,1	246,8
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1692,5	2546,5	5067,1	10299,3	13411,2	792,4	130,2

Джерело: за даними Держстату України.

витрат на одну особу у 2014 р. було витрачено 1833 грн або приблизно 65 дол., що дозволяє віднести нашу країну до найменш розвинених у контексті створення можливостей для розвитку рекреації та туризму. В сукупності всіх реалізованих платних послуг населенню питома вага послуг культури, спорту та дозвілля зростає з 2,9 % до 17,0 %, послуг тимчасового розміщування і організації харчування – з 4,7 % до 11,5 %.

Разом з тим, зростання обсягів реалізованих платних послуг населенню не можна відзначити як позитивну тенденцію, оскільки, по-перше, це означає обмеження доступу громадян до соціального сегменту доступних послуг, наслідком чого може стати посилення соціальної диференціації в споживанні рекреаційно-туристичних послуг. По-друге, перспективи розвитку платних послуг необхідно оцінювати з урахуванням змін у вартості послуг. Динаміка платоспроможного попиту населення на послуги конкретизується показниками споживання рекреаційно-туристичних послуг домогосподарствами. Статистичні обстеження свідчать, що у структурі домогосподарств спостерігається зростання витрат на рекреаційно-туристичні послуги в абсолютних показниках та скорочення у відносних (у відсотках до загальних споживчих витрат) (табл. 3).

Таблиця 3. Структура грошових витрат домогосподарств на відпочинок та культуру, ресторани та готелі (усі домогосподарства)

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2014/2010, %, +/-	2014/2013, %, +/-
Витрати на відпочинок та культуру							
У середньому на домогосподарство, грн	54,48	65,21	70,37	76,95	69,76	128,0	90,7
у % до споживчих витрат	2,2	2,3	2,4	2,5	2,1	-0,1	-0,4
у % до грошових витрат	2,0	2,1	2,1	2,2	1,9	-0,1	-0,3
Витрати на ресторани та готелі							
У середньому на домогосподарство, грн	71,65	85,69	89,74	93,55	91,66	127,9	98,0
у % до споживчих витрат	2,9	2,5	2,5	3,0	2,7	-0,2	-0,3
у % до грошових витрат	2,6	2,7	2,4	2,7	2,5	-0,1	-0,2
З них:							
витрати на оплату путівок на бази відпочинку тощо							
У середньому на домогосподарство, грн	4,73	8,12	8,11	5,81	4,32	91,3	74,4
у % до споживчих витрат	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	-0,1	-0,1
у % до грошових витрат	0,2	0,3	0,2	0,2	0,1	-0,1	-0,1

Джерело: за даними Держстату України.

Соціальна результативність функціонування сфери рекреації та туризму може бути охарактеризована за допомогою аналізу доступності й охоплення оздоровчими послугами окремих категорій населення, а саме: дітей, дітей з особливими потребами, постраждалих від аварії на ЧАЕС, учасників АТО.

З 2014 р. суттєво погіршуються показники охоплення оздоровленням і відпочинком як загалом усіх дітей, так і дітей пільгових категорій. Влітку 2015 р. функціонувало 9743 дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, що на 30,3 % менше, ніж у 2014 р. та на 46,5 % менше, ніж у 2013 р. Відповідно скоротилася кількість оздоровлених дітей до 917 тис. — на 30,2 і 53,7 %. Питома вага оздоровлених дітей (без урахування дітей, які прибули на оздоровлення в Україну з інших країн) у загальній кількості дітей 7–16 років у 2010 р. становила 38,8 %, а у 2015 р. — 23,7 % (табл. 4).

Зменшення кількості дітей шкільного віку, забезпечених оздоровленням та відпочинком у 2014 р. у порівнянні з 2013 р., зумовлено анексією Криму та проведенням антитерористичної операції, обмеженням коштів, виділених у місцевих бюджетах на оздоровлення та відпочинок дітей, реорганізацією структурних підрозділів на місцях.

Таблиця 4. Кількість дитячих закладів оздоровлення і відпочинку, які працювали влітку, і оздоровлених у них дітей, усього і пільгових категорій, 2010–2015 рр.

Показник	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015/ 2010, %	2015/ 2014, %	2015/ 2013, %
Кількість дитячих закладів, усього, од.	17342	17703	17744	18549	13977	9743	56,2	69,7	52,5
Оздоровлено дітей, усього, тис. осіб	1718	1784	1825	2017	1346	917	58,5	68,1	45,5
Питома вага оздоровлених дітей:	22,2	19,3	20,3	20,2	20,8	18,8	–0,2	–2	–1,4
• у закладах оздоровлення									
• у закладах відпочинку	77,8	80,7	79,7	79,8	79,2	81,2	0,2	2	1,4
• від загальної кількості дітей 7–16 років, %	38,8	41,5	43,3	48,6	34,9	23,7	–15,1	–11,2	–24,9
Оздоровлено дітей пільгових категорій:	490	496	498	542	401	244	49,8	60,8	45,0
• усього, тис. осіб									
• частка у загальній кількості оздоровлених дітей, %	28,5	27,8	27,3	26,9	29,8	26,6	–1,9	–3,2	–0,3

Джерело: за даними Держстату України.

Влітку 2014 р. оздоровлено та відпочило понад 9,3 тис. дітей внутрішньо переміщених осіб, дітей із сімей загиблих та постраждалих учасників масових акцій громадського протесту під час лютневих подій на Майдані Незалежності, дітей, батьки яких загинули, постраждали або беруть безпосередню участь у проведенні антитерористичної операції. У зв'язку із тимчасовою окупацією території АР Крим та проведенням антитерористичної операції держава втратила понад 122 дитячі заклади оздоровлення та відпочинку (у т. ч. Міжнародний дитячий центр «Артек»), а також 68 оздоровчих закладів та 533 заклади відпочинку, розміщені на території Донецької та Луганської областей.

Доволі значними є обсяги оздоровлення дітей соціально вразливих категорій, водночас, за всіма категоріями простежуються спадні тенденції за 2010–2015 рр.: чисельність оздоровлених дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування скоротилася з 67,6 тис. до 37,8 тис.; постраждалих у наслідок аварії на ЧАЕС з 79,3 тис. до 23,2 тис., дітей із багатодітних та малозабезпечених сімей – з 320 тис. до 169,3 тис. (12,3 %), інвалідів – з 22,7 тис. до 13,5 тис. (19,2 %); [11, С. 7–8, 21].

В Україні діє Закон «Про оздоровлення та відпочинок дітей», який і регламентує надання оздоровчих послуг (діти оздоровлюються не менше 21 дня або відпочивають не менше 14 днів у стаціонарних закладах оздоровлення та відпочинку). Загалом, за бюджетні кошти всіх рівнів оздоровлюється менше 5 % дітей. Це діти строго визначених пільгових категорій: діти-сироти та позбавлені батьківського піклування (за законом мають оздоровлюватись стовідсотково), діти з малозабезпечених та багатодітних сімей і талановиті діти.

Прискоренню темпів розвитку дитячого та підліткового оздоровлення в Україні перешкоджають: наявна матеріально-технічна база, що перебуває під юрисдикцією різних міністерств та відомств, майже зовсім не використовується для оздоровлення і відпочинку в зимовий і міжсезонний період (відбувається скорочення мережі позаміських таборів унаслідок їх перепрофілювання та браку коштів на ремонтні роботи); незадовільний контроль за ціноутворенням дитячих та молодіжних путівок, вартість яких перевищує фінансові можливості більшості молоді та їхніх батьків; відсутність гнучкої системи пільг на туристичне обслуговування дітей та молоді, в першу чергу при забезпеченні їх розміщення, харчування, транспортного та культурно-екскурсійного обслуговування.

До вразливих категорій відносяться і особи, постраждалі внаслідок Чорнобильської катастрофи. У 2014 р. забезпечувався соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні, чисельність яких становить понад 2 млн осіб. Законом України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» видатки на соціальний захист постраждалих громадян було передбачено у загальному обсязі 2,6 млрд гривень, у тому числі на оздоровлення та відпочинок даної категорії громадян було передбачено 370,0 млн гривень. У межах виділених коштів закуплено 63 752 путівки. Водночас, дані наведені у табл. 5, свідчать про зменшення результативних показників і цієї категорії.

Починаючи з 2014 р., на жаль, розширюється коло соціально вразливих категорій населення, до яких тепер відносять і постраждалих внаслідок революційних та воєнних дій. У 2014 р. створено Державну службу України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції (постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.2014 № 326), на яку покладено встановлення статусу учасника бойових дій учасникам антитерористичної операції, надання їм передбачених законодавством

Таблиця 5. Динаміка кількості постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, оздоровлених у спеціалізованих засобах розміщування, 2011–2014 рр.

Показник	2011	2012	2013	2014	2014/2011, %	2014/2013, %
Кількість постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, оздоровлених у спеціалізованих засобах розміщування, всього, тис. осіб	138,9	116,2	93,6	73,3	52,7	78,3
У тому числі: санаторіях	96,3	74,0	54,4	47,8	49,7	87,9
дитячих санаторіях	22,0	19,0	22,7	18,0	82,1	79,6
дитячих закладах оздоровлення цілорічної дії, дитячих центрах	8,1	6,9	5,6	3,3	40,5	58,4
пансіонатах з лікуванням	2,1	0,8	2,8	0,1	6,2	4,6
санаторіях-профілаторіях	5,7	3,2	3,3	2,6	45,5	78,4
пансіонатах відпочинку	0,8	5,5	0,4	0,1	8,6	19,6
базах відпочинку, інших закладах відпочинку (крім турбаз)	3,5	6,7	4,3	1,2	34,6	28,3

Джерело: за даними Держстату України.

соціальних гарантій, забезпечення адаптації та психологічної реабілітації, санаторно-курортного лікування, технічних та інших засобів реабілітації, соціальної та професійної адаптації, надання житла ветеранам війни.

Висновки. Україна має потужний потенціал для розвитку рекреації та туризму і посилення їхнього впливу на соціальні аспекти життя населення: відпочинку й оздоровлення, підвищення інтелектуальних можливостей і культурного рівня людини, загалом — підвищення якості життя.

Аналіз стану рекреаційно-туристичної діяльності дозволив визначити такі особливості її сучасного розвитку:

- погіршення соціальних показників соціальної результативності функціонування сфери рекреації та туризму;
- посилення недоступності для значної частини населення цих послуг у результаті погіршення рівня життя і зменшення доходів;
- зростання структурної незбалансованості ринку рекреаційно-туристичних послуг у регіонах, втрата значної частини рекреаційно-туристичного потенціалу (Крим і Донбас);
- значна зношеність основних фондів цих підприємств; недостатність ресурсів для покращення якості послуг та інвестування.

Таким чином, на сучасному етапі рекреаційно-туристична сфера України знаходиться під впливом великої кількості негативних чинників, у першу чергу: політичної

та економічної нестабільності, недосконалого механізму управління, погіршення соціально-економічних умов, тощо. Відповідно актуалізується питання пошуку ефективних механізмів функціонування рекреації та туризму як важливих чинників економічного і соціального розвитку національної економіки України.

Підвищення соціально-економічної результативності функціонування сфери рекреації та туризму в Україні може бути здійснено за рахунок: розробки та реалізації соціально орієнтованої державної стратегії розвитку, удосконалення державного регулювання у напрямі постійного моніторингу досягнення соціально важливих цілей, активізації механізмів державно-приватного партнерства, ефективного місцевого самоврядування; державної підтримки в'їзного, внутрішнього і соціального туризму; підвищення безпеки туризму; підтримку середнього та малого бізнесу у сфері туризму; розробки механізму координування діяльності місцевих органів державної виконавчої влади та суб'єктів туристичного підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки : [монографія] / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.] ; за ред. Е.М. Лібанової, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2012. — 320 с.
2. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики : [монографія] / за ред. Е.М. Лібанової, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2014. — 380 с.
3. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку : [монографія] / [В.М. Новіков, Н.М. Деева, І.С. Каленюк та ін.]. — Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2015. — 384 с.
4. Стеченко Д.М. Наукові аспекти удосконалення організаційно-економічного механізму регулювання сфери надання рекреаційно-туристичних послуг / Д.М. Стеченко, І.В. Безуглий // Регіональна економіка. — 2013. — № 4 (70). — С. 157–166.
5. Грішнова О.А. Туризм і рекреація як чинники людського розвитку [Електронний ресурс] / О.А. Грішнова // Матеріали доповідей II науково-практичної конференції [«Інформаційні технології в управлінні туристичною та курортно-рекреаційною економікою»], (Бердянськ, 15–16 верес. 2006 р.). — Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/grishnova.htm.
6. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000–2015. Національна доповідь. — К., 2015. — 124 с.
7. Гладкевич Г.И. Неконфликтное рекреационное использование территории (зарубежный опыт для Бурятии) / Г.И. Гладкевич // Туризм и рекреация на пути устойчивого развития: отечественные и зарубежные исследования / под. ред. В.И. Кружалина, А.Ю. Александровой. — М., 2008. — С. 308–322.
8. Понятие туризм и социальное влияние туризма [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://holm-forum.ru/turizm/opredelenie-turizma/ponyatie-turizm-i-sotsial-noe-vliyanie-turizma.html>.
9. Праця України у 2014 році : стат. зб. / відп. за вип. І.В. Сенік. — К. : Консультант, 2015. — 281 с.
10. Боголюбов В.С. Экономика туризма : учеб. пособ. [3-е изд., стер.] / В.С. Боголюбов, В.П. Оровская. — М. : Академия, 2008. — 192 с.
11. Оздоровлення дітей у дитячих закладах оздоровлення і відпочинку влітку 2015 року : стат. бюлет. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]. — К. : Державна служба статистики України, 2015. — 58 с.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: sotsial'ni ta demohrafichni chynnyky modernizatsiyi natsional'noyi ekonomiky* [Human development in Ukraine: social and demographic factors modernization of the national economy]. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

2. Libanova, E.M. (Ed). (2014). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: istorychnyy vymir transformazii derzhavnoi sozial'noi polityky* [Human development in Ukraine: the historical dimension of the transformation of state social policy]. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Novikov, V.M. (Eds.). (2015). *Transformatsiia sotsial'noi infrastruktury v konteksti zabezpechennia humanitarnoho rozvytku* [Transformation of social infrastructure in the context of human development]. Vinnytsia [in Ukrainian].
4. Stechenko, D.M. (2013). Naukovi aspekty udoskonalennia orhanizatsijno-ekonomichnoho mekhanizmu rehuliuвання sfery nadання rekreatsijno-turystychnykh posluh [Scientific aspects of improving the organizational and economic mechanism for regulation of the provision of recreation and tourism services]. *Rehional'na ekonomika – Regional economy*, 4(70), 157–166 [in Ukrainian].
5. Hrishnova, O.A. (2006). Turyzm i rekreatsiia yak chynnyky liuds'koho rozvytku [Tourism and recreation as factors of human development]. Proceedings from Information technology in the management of tourism and recreation economy: *II naukovo-praktychna konferentsia (15-16 veresnia 2006) – Second Scientific Conference*. Berdians'k, Retrieved from http://tourlib.net/statti_ukr/grishnova.htm [in Ukrainian].
6. *Natsional'na dopovid', Tsili rozvytku tysyacholittia. Ukraina: 2000-2015* [Millennium Development Goals. Ukraine: 2000-2015]. (2015). Kyiv [in Ukrainian].
7. Hladkevych, H.Y. (2008). Noncontentious recreational use of the territory (foreign experience for Buryatia. *Tourism and recreation in the way of sustainable development: the domestic and foreign research*. Kruzhalin, V.I. & Aleksandrova, A.Y. (Ed.). Moskow [in Russian].
8. *Poniatye turizm y sotsyal'noe vliyanie turizma* [The concept of tourism and social impact of tourism]. holm-forum.ru. Retrieved from <http://holm-forum.ru/turizm/opredelenie-turizma/ponyatie-turizma-i-sotsial-noe-vliyanie-turizma.html> [in Russian].
9. *Pratsia Ukrainy u 2014 rotsi* [Labor Ukraine in 2014]. (2015). State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
10. Boholiubov, V.S. (2008). *Tourism Economy*. (3d ed.). Moskow : Akademyia [in Russian].
11. *Ozdorovlennia ditej u dytiachykh zakladakh ozdorovlennia i vidpochynku vlitku 2015 roku* [Improvement of children in institutions of rehabilitation and recreation in the summer of 2015 year]. (2015). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18 .04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.102

УДК [330.5+336.1+364.2] : 332.1 (477)

JEL Classification: H73, I31, I38, R13

Л.Г. БОГУШ

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: bogush_lg@ukr.net

ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Обґрунтовані методологічні засади визначення соціальних повноважень органів місцевого самоврядування базового рівня в умовах їх децентралізації та розгортання в Україні адміністративно-територіальної реформи; висвітлені фактори і проблеми їх реалізації в контексті усталення організаційно-економічного механізму забезпечення якості життєдіяльності територіальних громад. Взаємодія категорій макроекономіки, регіональної економіки, економіки соціальної сфери та сфери послуг окреслює основні напрями соціальних повноважень місцевого самоврядування з огляду на життєву і соціальну значущість задоволення відповідних потреб спільноти як провідний фактор усталення її розвитку та оптимізації конкурентного потенціалу. Критерієм виділення іманентних соціальних повноважень місцевого самоврядування є задоволення потреб соціальних і вікових категорій мешканців громади, їх функціональних груп, окремих індивідів, що вмотивовані першочерговою життєвою необхідністю та організацією споживання суспільно корисних послуг здебільшого повсякденного і періодичного попиту. Делегування соціальних повноважень місцевому самоврядуванню визначається роллю такої діяльності у: вирівнюванні стартових можливостей людського розвитку локальної спільноти (порівняно із регіональними, загально- і міждержавними параметрами); усталенні процесів її функціонування як конкурентоспроможної соціально-економічної підсистеми, в тому числі завдяки реалізації стимулів інноваційної диверсифікації господарства.

Ключові слова: державні соціальні гарантії і стандарти; організаційно-економічний механізм соціального забезпечення; чинники розмежування соціальних повноважень; адміністративно-територіальна реформа; міське самоврядування.

Л.Г. Богуш

канд. екон. наук, старш. науч. сотр., ведущ. науч. сотр.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: bogush_lg@ukr.net

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ПОЛНОМОЧИЙ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В УКРАИНЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Разработаны методологические основы определения социальных полномочий органов местного самоуправления базового уровня в условиях их децентрализации и административно-территориального реформирования Украины; отражены факторы и проблемы их реализации в контексте повышения

© БОГУШ Л.Г., 2016

устойчивости организационно-экономического механизма обеспечения качества жизнедеятельности территориальных общин. Взаимодействие категорий макроэкономики, региональной экономики, экономики социальной сферы и сферы услуг очерчивает основные направления социальных полномочий местного самоуправления с учетом жизненной и социальной значимости деятельности по удовлетворению соответствующих потребностей сообщества как ведущего фактора обеспечения его устойчивого развития и оптимизации конкурентного потенциала. Критерием выделения имманентных социальных полномочий местного самоуправления служит удовлетворение потребностей социальных и возрастных категорий жителей общины, их функциональных групп, отдельных индивидов, мотивированных первоочередной жизненной необходимостью и организацией потребления общественно полезных услуг преимущественно повседневного и периодического спроса. Делегирование социальных полномочий местному самоуправлению определяется ролью такой деятельности в: уравнивании стартовых возможностей человеческого развития локального сообщества (по сравнению с региональными, обще- и межгосударственными параметрами); обеспечении его устойчивого функционирования как конкурентоспособной социально-экономической подсистемы, в том числе благодаря реализации стимулов инновационной диверсификации хозяйства.

Ключевые слова: государственные социальные гарантии и стандарты; организационно-экономический механизм социального обеспечения; факторы разграничения социальных полномочий; административно-территориальная реформа; местное самоуправление.

L.G. Bogush
Ph.D. (Economics), Senior Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd. 60
E-mail: bogush_lg@ukr.net

DETERMINATION OF LOCAL GOVERNMENT SOCIAL AUTHORITY IN UKRAINE: THEORETICAL ASPECT

The methodological foundations of determination of social authority of local government bodies of basic level in the conditions of its decentralization and administrative and territorial reform in Ukraine are substantiated; the factors and challenges of their implementation in the context of ensuring the stability of organizational and economic mechanism that maintains the quality of life of local communities are defined. Interaction of macroeconomics, regional economics, social sphere and service sectors categories outlines the main directions of social authority of local government in view of the vital and social significance of satisfaction of the community appropriate needs as a leading factor of ensuring the stability of its development and optimization of competitive potential. The criterion for selection of immanent social powers of local government is to satisfy the needs of social and age categories of community residents, functional groups, particular individuals, motivated by primary vital necessity, as well as by organization of consumption of socially useful services of mainly daily and periodic demand. Delegation of social powers of local government is determined by the role of such activities in: equalization of starting opportunities of the local community human development (in comparison with the regional, nationwide, interstate parameters); achievement of its sustainable functioning as a competitive socio-economic subsystem, including through the implementation of incentives of economy innovative diversification.

Key words: state social guarantees and standards, organizational and economic mechanism of social welfare, factors of delimitation of social authority, administrative and territorial reform, local government.

Постановка проблеми. Недосконалість організаційно-економічного механізму соціального забезпечення населення України (зокрема, за напрямом задоволення його суспільно необхідних і приватних потреб) в останні роки стала одним із рушійних факторів прискорення процесу як його модернізації (серед іншого, на основі децентралізації соціальних повноважень і зобов'язань соціального захисту в їх складі), так і розгортання адміністративної реформи. Однією з ключових цілей цієї реформи є

укрупнення територіальних громад, поєднане із удосконаленням суспільного і ринкового сегментів їх соціальних субкомплексів.

Реалії одночасного реформування територіального устрою й організаційно-економічного механізму соціального забезпечення в умовах макроекономічної нестабільності супроводжуються численними негативами в сфері реалізації гарантій задоволення суспільно необхідних потреб населення (насамперед низько- й середньодоходних верств), а також ознаками потенційного ускладнення доступності соціальної інфраструктури (зокрема, її базових мереж). Через це суттєво нівелюється роль як державних стандартів, так і науково обґрунтованих чинників розмежування соціальних повноважень за рівнями влади і самоврядування, що є принциповим недоліком вітчизняної соціальної сфери.

Актуальність теми. Реформування адміністративного устрою України, супроводжуване перенесенням відповідальності за виконання гарантій і стандартів соціального забезпечення населення на місцевий рівень, має ґрунтуватися на науково зважених підходах до визначення іманентних і делегованих соціальних функцій місцевого самоврядування низових та укрупнених територіальних громад, адміністративних районів в областях.

Значущим критерієм обґрунтування іманентних соціальних повноважень місцевого самоврядування є задоволення потреб соціальних і вікових категорій мешканців громади, їх функціональних груп, окремих індивідів, що вмотивовані першочерговою життєвою необхідністю та організацією споживання суспільно корисних (доцільних на конкретно-історичному етапі розвитку соціуму, держави та економіки як його інститутів) послуг здебільшого повсякденного і періодичного попиту. Делегування соціальних повноважень місцевому самоврядуванню визначається роллю певної діяльності у: вирівнюванні стартових можливостей людського розвитку локальної спільноти (порівняно із відповідними регіональними, загально- і міждержавними параметрами); усталенні процесів її функціонування як конкурентоспроможної соціально-економічної підсистеми, в тому числі завдяки реалізації стимулів інноваційної диверсифікації господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі засади та підходи до розмежування соціальних повноважень за територіальними рівнями влади і самоврядування, усталення спектра механізмів забезпечення якості життєдіяльності та посилення конкурентоспроможності територіальних громад України в умовах прагматичної конкретизації соціальних гарантій висвітлено у працях низки фахівців. Так, Л.М. Мельничук (L.M. Melnychuk) і О.Є. Бавико (O.Ye. Bavyko) досліджували методологію державного управління соціальним розвитком, модернізація якого передбачає: посилення вертикальної та горизонтальної координації соціального розвитку регіональних систем; узгодження управлінської практики та інших сфер діяльності соціуму за критерієм єдності інтересів спектра владних, виробничих, суспільних структур, що ґрунтується на розумінні території як простору розгортання системи людських знань і морально-культурних цінностей [1, 2]. Р.М. Скриньковський (R.M. Skrynkovskyy) обґрунтовував механізм реалізації послідовної стратегії гарантування соціальної безпеки за ключовими складовими (рівнями життя, охорони здоров'я, освіти, зайнятості, політикою в сферах демографії, поліпшення житлових умов, пом'якшення соціальної нерівності) [3]. О.Я. Малиновська (O.Ya. Malinovs'ka) і О.В. Демкович (O.V. Demkovych) вивчали методологію соціальних проєктів, розроблених на основі програмно-цільової організації бюджетів різних рівнів та стратегічних пріоритетів регулювання соціально-економічного розвитку, що збалансовує ці

проекти за критеріями справедливого перерозподілу суспільних благ [4]. М.П. Петренко (М.Р. Petrenko) запропонував інституційну модель комодифікації соціально-економічного простору як механізму сполучення інтересів та реалізації потенціалу креативності населення, структур місцевої влади і бізнесу [5].

Водночас доволі незначна увага у вітчизняній фаховій літературі досі приділяється науковому обґрунтуванню засад і пріоритетів діяльності з кардинального розширення соціальних повноважень місцевого самоврядування як запоруки підвищення ефективності та якості задоволення спектра потреб територіальних громад.

У свою чергу, зважаючи на усталену роль самоврядування в соціальному розвитку провідних країн, актуальні іноземні дослідження висвітлюють, зокрема, фактори оптимізації соціального забезпечення місцевих спільнот та його функції у формуванні і реалізації складових їх соціального капіталу (Annen, K.; Stolle, D.) [6, 7]; становленні держави добробуту з прийнятними параметрами соціальної стабільності й солідарності, розвитку інститутів громадянського суспільства (Coleman, J.S.; Inglehart, R.) [8, 9].

Метою статті є обґрунтування методологічних засад виокремлення соціальних повноважень і зобов'язань органів місцевого самоврядування базового рівня в умовах послідовного розгортання територіальної реформи в Україні. Це передбачає розв'язання **завдань** щодо:

- визначення взаємозв'язків наукових категорій макроекономіки, регіональної економіки, економіки соціальної сфери та сфери послуг, що характеризують особливості розвитку інститутів та механізмів соціального забезпечення і захисту населення в нео- та постіндустріальних суспільствах;
- дослідження структури потреб спільнот та індивідів за їх призначенням, нагальністю, доступністю; узагальнення факторів еволюції та коригування цих потреб в умовах вітчизняної неоіндустріальної економіки перехідного типу;
- виділення основних напрямів набуття органами місцевого самоврядування України соціальних повноважень і зобов'язань у процесі їх децентралізації; формулювання базових підходів до локалізації соціальної інфраструктури громад у регіональному просторі;
- окреслення проблем реалізації іманентних та делегованих повноважень місцевого самоврядування базового і районного рівнів, що несуть ризики для усталення розвитку та конкурентоспроможності регіональних спільнот і їх господарства.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на основні характеристики систем соціального забезпечення і захисту населення в нео- та постіндустріальних державах, а також досвід децентралізації таких повноважень і зобов'язань, методологія виокремлення і реалізації гарантій задоволення потреб територіальних громад у послугах та інфраструктурі соціального призначення ґрунтується на категоріях «загальносуспільні, суспільно необхідні, приватні послуги соціального призначення», «державні соціальні гарантії і стандарти», «товари і послуги, що торгуються / не торгуються», «доступність соціальної інфраструктури», «галузева, зовнішня, економічна, соціальна ефективність функціонування матеріально-побутових і соціально-культурних ланок», «ієрархічна організація соціальної інфраструктури» (рис. 1).

Поряд із цим концептуальні основи передачі соціальних зобов'язань до місцевих органів влади і самоврядування та посилення їхньої ролі у визначенні перспектив суспільно-економічного розвитку територіальних громад і регіонів складають принципи і механізми діяльності зазначених владних структур, спрямовані на обґрунтування та реалізацію таких довгострокових цілей:

- досягнення і зміцнення соціокультурної ідентичності, соціальної й етнонаціональної злагоди і солідарності низових та об'єднаних громад (як базового елемента адміністративного устрою України в ближчій перспективі [10]);
- диверсифікація сфери зайнятості, підвищення рівня економічної активності місцевого населення;
- розвиток, концентрація, спеціалізація сфери послуг об'єднаних громад у рамках становлення регіональних кластерів матеріально-побутового і соціально-культурного обслуговування виробництва й населення (зокрема, в межах ВЕЗ, транскордонних регіонів, міжнародних транспортних коридорів, рекреаційних зон загальнодержавного і регіонального значення);
- усталення процесів відтворення, сприяння нарощуванню демографічного та професійно-кваліфікаційного потенціалу об'єднаних громад і регіонів на основі доступних ресурсів;
- унормування і виконання положень концепції сталого розвитку соціуму, господарства та довкілля, покликаних збалансувати параметри і взаємодії економічної, соціальної, ресурсної підсистем життєдіяльності територіальних спільнот;
- упровадження нормативно-правових документів, стратегій, програм досягнення гарантованих соціальних стандартів, покращення умов проживання та обсягу реальних доходів, підвищення рівня продуктивної зайнятості населення низових та об'єднаних громад.

У часовому (історичному) вимірі зміст зобов'язань і повноважень місцевих владних і самоврядних структур коригується низкою чинників і закономірностей соціального розвитку, що водночас є основними факторами розвитку та актуалізації соціальних потреб територіальних громад, соціальних і функціональних спільнот у їх суспільно-економічному просторі (рис. 2).

Провідним критерієм ієрархізації та структуризації потреб доцільно визнати їх призначення задля облаштування життєдіяльності та реалізації системи цінностей певного соціуму (суспільних ідеалів, еталонів належного як основи формування і регуляції: ціннісних орієнтацій особистості у процесі її соціалізації; цілей суспільства, соціальних груп, шляхів і засобів їх досягнення [11, С. 87, 112; 12, С. 380–382]). Отже, в соціально-економічному контексті серед сукупності потреб узагальнено можна виділити:

- за функціональним призначенням задля: 1) облаштування життєдіяльності – життєво необхідні, соціально генеровані; 2) реалізації зазначеної системи цінностей соціуму – матеріально-побутові, соціально-культурні;
- відповідно до історично вироблених механізмів задоволення потреб – суспільні (у їхньому складі: *загальносуспільні*, реалізація яких забезпечує цілісність та законність функціонування держави та її інституцій у визначених кордонах; *суспільно необхідні*, що обґрунтовуються політекономічною доцільністю в контексті відтворення технологічного укладу, підтримання ефективності господарського комплексу держави та зміцнення факторів його конкурентоспроможності, у тому числі зумовлених соціальною стабільністю і солідарністю); *приватні* (згідно із теорією держави добробуту, урізноманітнюють сфери і види життєдіяльності пересічного індивіду / спільноти, підвищують її якість та задовольняються понад чинні законодавчі гарантії соціального забезпечення, визначаючись соціальним статусом, шкалою пріоритетів, життєвим і професійним досвідом тощо);

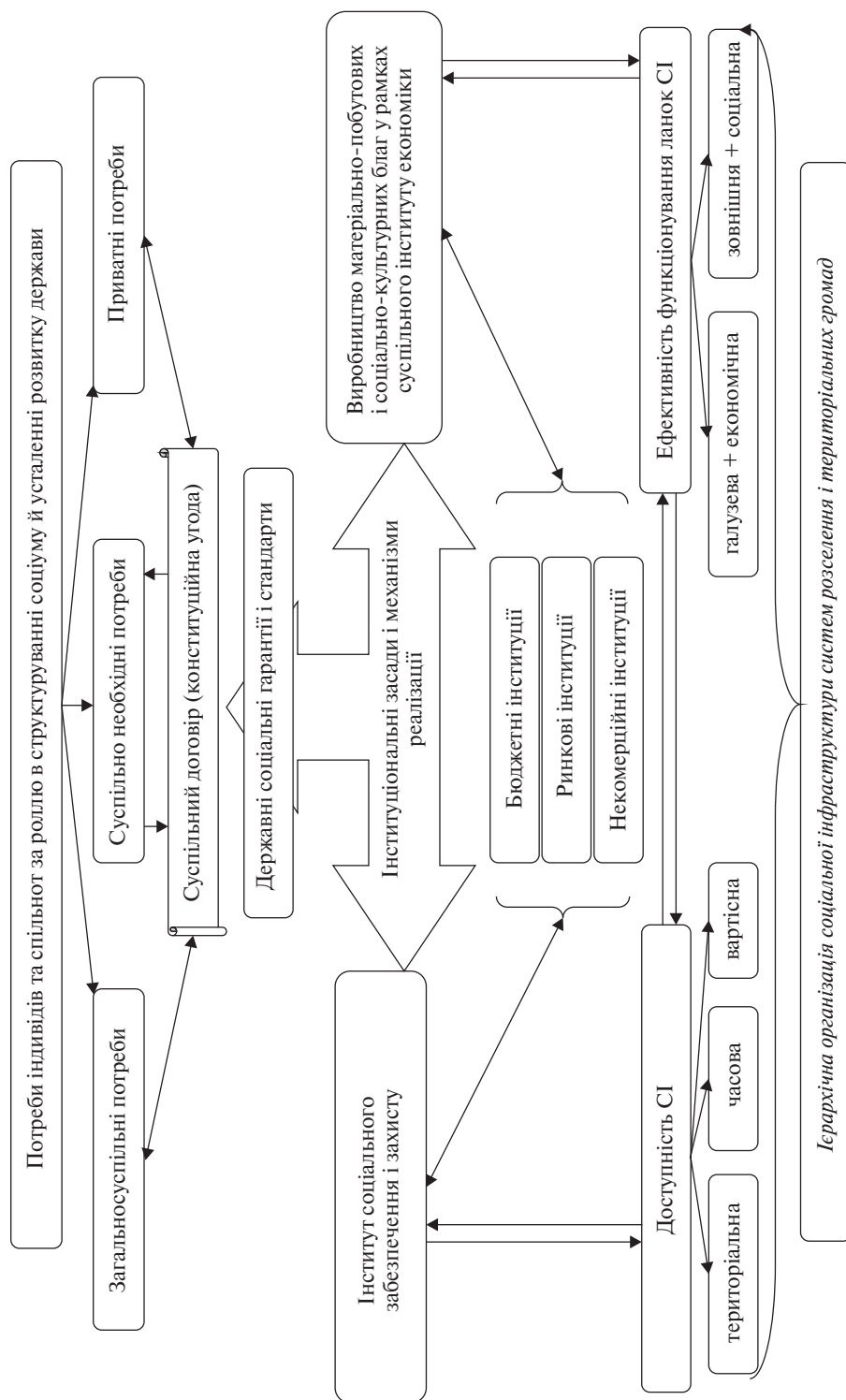

Рис. 1. Взаємодія категорій суспільно-економічного розвитку як підґрунтя розмежування повноважень за рівнями функціонування державної системи соціального забезпечення та удосконалення просторової організації соціальної інфраструктури (СІ)

Джерело: розроблено автором.

- за невідкладністю для індивіда та соціальних груп — повсякденні, періодичні, епізодичні (це, в свою чергу, сформувало підходи до організації відповідної інфраструктури, унормування стандартів споживання таких благ, зважаючи на необхідність підтримання певної рентабельності в умовах держзамовлення і ринку).

Коло суспільно необхідних послуг, що задовольняють повсякденні та періодичні потреби населення низових й об'єднаних громад, визначається чинними соціальними гарантіями та внормованими стандартами їх реалізації, а також напрямками втручання держави у ринкову економіку з метою усталення господарської діяльності, компенсації негативів вільного ринку, збалансування соціально-економічних параметрів й індикаторів розвитку регіонів, санації та стимулювання пожвавленого зростання депресивних територій.

Важливим чинником окреслення як параметрів відповідальності місцевого самоврядування за соціальний захист населення, утримання і відтворення базової інфраструктури із задоволення суспільно необхідних потреб, так і решти невід'ємних напрямів його соціальних повноважень (щодо забезпечення прийнятної якості середовища життєдіяльності, оптимізації і реалізації спектра аспектів конкурентного потенціалу громади) є визначення сфер впливу самоврядних структур на виробництво і ринки благ, що торгуються / не торгуються.

Згідно із ринковою теорією розміщення виробництва і підходами до транзакційного аналізу [13, С. 21–22] до товарів і послуг, що не торгуються, оскільки їх не переміщують від виробника до споживача (або технологія не дозволяє перемістити споживача до виробника), а механізми ціноутворення зумовлюють локалізацію ринків, зокрема належать: об'єкти нерухомості; послуги у сфері реалізації (роздрібній торгівлі, ресторанному господарстві); початкова і загальна середня освіта; частина комунальних послуг (за винятком діяльності з постачання газу та електроенергії, тобто такої, що використовує регіональну і магістральну інфраструктуру); низка послуг зв'язку (пошти, провідного зв'язку і радіомовлення); спектр послуг охорони здоров'я (зокрема, первинної, екстреної, медико-соціальної допомоги, санітарно-епідеміологічного нагляду і контролю); низка фінансово-кредитних послуг (кредитування, добровільного страхування населення).

Вплив місцевих органів влади на ціноутворення в межах суспільно необхідного споживання та регулювання ринків зазначених товарів і послуг здатен коригувати рівень платоспроможності соціальних груп, цільових категорій і функціональних спільнот територіальних громад у порівнянні з іншими регіонами та країнами, докорінно визначаючи базові параметри рівня і якості їх життя у внутрішньодержавному і міжнародному вимірах.

Іншим аспектом регулювання та індикативного програмування процесів сталого соціально-економічного розвитку територіальних громад є дієвість важелів впливу органів самоврядування на місцеві ринки товарів і послуг, що торгуються (товарів тривалого використання, півфабрикатів, послуг у сфері НДДКР, охорони здоров'я, професійної освіти — вищої та професійно-технічної, основних послуг індустрії туризму, банківських установ тощо). Можливість перемішувати ці види продукції від виробника до споживача (або перемішувати споживача до виробника) визначає спеціалізацію поселень і регіонів у державному поділі праці [13, С. 21–22], отже:

- слугує фактором: динаміки місцевого ринку праці та рівня оплати праці зайнятих; прогнозування, планування, оцінки перспектив диверсифікації і класифікації як місцевого, так і регіонального господарства;

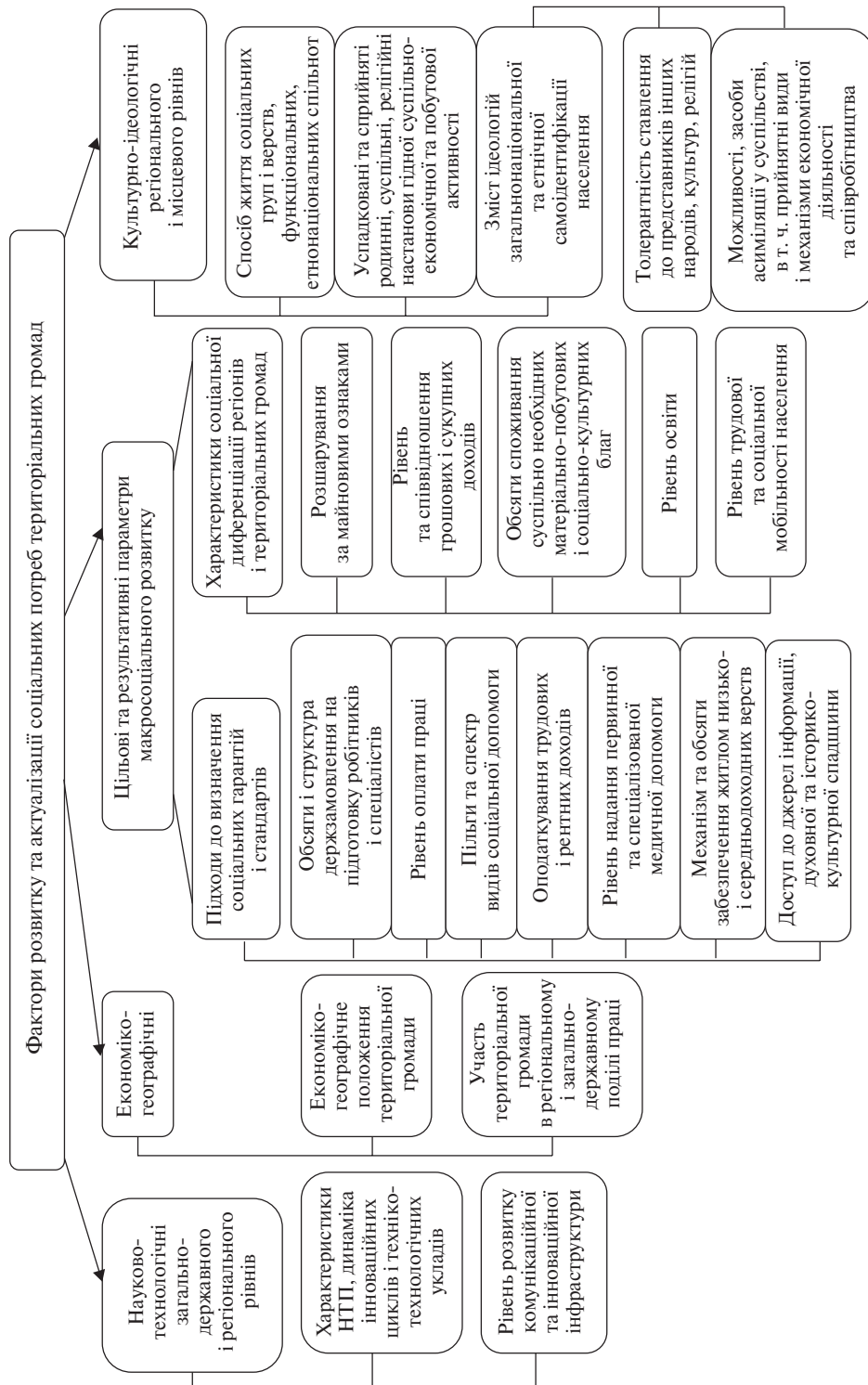

Рис. 2. Фактори розвитку та актуалізації соціальних потреб територіальних громад
Джерело: розроблено автором.

- зумовлює порівняно незначні коливання цін у розрізі місцевих, регіональних ринків як сегментів ринку країни (в умовах відкритої економіки — включно до наближення їх до світових), що кардинально впливає на частку відповідних товарів і послуг у структурі споживання місцевого населення.

У контексті висвітлених методологічних підходів до формування і реалізації гарантій доступності життєво необхідних і соціальних благ, повноваження місцевого самоврядування насамперед мають бути поширені на суспільно необхідні послуги, що задовольняють повсякденні та періодичні потреби територіальних громад, а їх функції контролю, водночас, можуть охопити:

- процеси споживання суб'єктами територіальної громади товарів і послуг, що не торгуються (з огляду на пріоритет сталого розвитку, критеріями достатності повноважень і важелів впливу місцевих владних і самоврядних структур на зазначені процеси є ефективність механізму: 1) збалансування попиту і пропозиції відповідних місцевих ринків; 2) їх інтегрування у внутрішньорегіональні соціальні субкомплекси — комунальні, культурно-освітні, суспільної охорони і відтворення здоров'я);
- відстеження, формування запитів і пропозицій до інстанцій вищого рівня, а також реалізацію узгоджених планів заходів щодо коригування затверджених індикаторів якості середовища життєдіяльності (суспільно-політичних, соціально-економічних, екологічних).

Пріоритетом другого порядку (у контексті удосконалення умов і механізмів відтворення та використання чинників економічної спроможності, генерованих безпосередньо ланками соціального комплексу, креативним потенціалом громади) є опрацювання та оптимізація механізмів і важелів впливу самоврядних структур на: розробку регіональних і загальнодержавних програм удосконалення інфраструктури загальносуспільного призначення; місцевий ринок товарів і послуг, що торгуються; перспективи створення та унормування діяльності спектру ВЕЗ, структур і об'єктів інноваційної інфраструктури.

Отже, підходи до локалізації інфраструктурних об'єктів і мереж у соціальних субкомплексах об'єднаних громад та соціальних комплексах регіонів конкретизуються згідно з їхнім призначенням для задоволення життєвих, суспільно необхідних і приватних потреб. Головним критерієм обов'язкової наявності окремих елементів інфраструктури в низовій системі розселення є створення умов для задоволення повсякденних потреб жителів, тоді як для задоволення потреб вищого рангу (періодичних, епізодичних) відповідні об'єкти створюються на певних рівнях адміністративного устрою та організації поселенської мережі, унормованих:

- гарантіями і стандартами соціальних зобов'язань (у рамках визначення структури і механізмів функціонування госпітальних, освітніх округів, базових мереж закладів культури місцевого і загальнодержавного значення, системи екстреної медичної допомоги, санаторно-курортних зон, мережі об'єктів природно-заповідного фонду, де законодавство дозволяє господарювання);
- платоспроможним попитом населення України, зарубіжних держав, у тому числі тих, з якими підтримуються тісні соціально-економічні стосунки в рамках окремих проектів транскордонної співпраці, а також функціонування ВЕЗ.

Мережа підприємств, закладів, споруд соціального призначення на території об'єднаних громад, міських і сільських систем розселення у їхніх межах формується як міжселищна з ієрархічною структурою центрів обслуговування. Соціальна інф-

раструктура, що задовольняє повсякденні потреби населення, складається з набору невзаємозамінних елементів за місцем проживання. Об'єкти, що задовольняють потреби, властиві частині жителів у окремі періоди життя або за ознакою їх соціальної приналежності:

- розподіляються по регіонах, зважаючи на поселенську мережу, віковий склад, чисельність відповідних категорій населення, його соціальну структуру;
- потребують коригування мережі (у тому числі на засадах диференціації загальнодержавних нормативів на регіональному і місцевому рівнях), зважаючи як на вказані вище фактори, так і на платоспроможний попит у межах комерційного споживання послуг.

Поряд з цим усталення процесів життєдіяльності, відтворення і реалізації соціального капіталу територіальних громад вимагає впровадження механізмів їх ефективного впливу на дотримання вектора інноваційності соціально-економічного розвитку у взаємодії підсистем відтворення і використання рентогенеруючого потенціалу суспільства, економічної діяльності у сфері освіти і наукового обслуговування, спеціалізації, організаційного і технологічного забезпечення господарства. Серед провідних напрямів роботи місцевого самоврядування у сфері стимулювання інноваційної економіки варто вказати:

- інноваційну модернізацію МТБ і методичного забезпечення процесів функціонування закладів освіти, професійної підготовки, наукового обслуговування і державного управління низових, об'єднаних громад і регіонів;
- становлення регіональної мережі ресурсних центрів у сферах профільної професійної освіти і прикладних НДДКР на базі місцевих закладів професійно-технічної, вищої освіти, наукового обслуговування, бібліотечної та архівної справи;
- обґрунтування і реалізацію пропозицій розвитку регіональної мережі інноваційної інфраструктури, зокрема, зорієнтованої на сприяння малому підприємству, започаткування високотехнологічних видів спеціалізації, а також спектру видів діяльності з обслуговування;
- підвищення рівня комплексування місцевого і регіонального господарства у напрямках їхньої диверсифікації, а також розширення представництва у кластерах основних і обслуговувальних видів діяльності, сформованих у загальнодержавному і зовнішньоекономічному масштабах.

Зважаючи на висвітлені закономірності, критерії та фактори оптимальної організації середовища життєдіяльності територіальних громад, а також вже набутий в Україні досвід децентралізації повноважень їх соціального забезпечення, до найбільш дискусійних питань цього процесу слід віднести:

- концептуальні основи та нормативне підґрунтя розподілу повноважень між органами влади і самоврядування різних рівнів з урахуванням доступного наповнення спектра місцевих бюджетів — від сільських і селищних до обласних (за компетенціями, насамперед, пов'язаними із організацією професійно-технічної освіти, вузькопрофільної медичної допомоги у амбулаторних і лікарняних закладах районного рівня, медико-соціальної допомоги, в тому числі паліативної);
- удосконалення механізму забезпечення захищеності субвенцій у сферах освіти й охорони здоров'я як статей видатків державного бюджету, а також міжбюджетних трансфертів між місцевими бюджетами (ст. 55, 97, 101 Бюджетного кодексу [14]);

- унормування часових вимірів доступності об'єктів у межах як соціального простору об'єднаних територіальних громад, так і їх систем та мереж регіонального рівня, представлених зокрема освітніми, госпітальними округами, регіональними системами екстреної медичної допомоги, відповідними мережами інфраструктури культури місцевого підпорядкування;
- розробку і затвердження кількісно-якісних параметрів надання соціально-культурних і матеріально-побутових послуг, віднесених до компетенції об'єднаних громад, у тому числі показників контролю ефективності такої діяльності у вимірах рівня її фінансування та задоволення потреб пересічного споживача;
- механізми представництва і реалізації потреб низових систем розселення у розвитку і забезпеченні належного функціонування соціальної інфраструктури на рівні об'єднаних територіальних громад;
- механізми співпраці місцевих органів влади з недержавними комерційними і неприбутковими структурами, що залучаються до матеріально-побутового і соціально-культурного обслуговування населення (в тому числі до надання супутніх послуг з обслуговування профільної діяльності ланок низової і регіональної соціальної інфраструктури в рамках партнерства держави і приватного сектору), а також нормативні основи, важелі впливу і параметри контролю діяльності цих структур, насамперед у сферах ЖКГ та громадського транспорту;
- збалансування зобов'язань, повноважень та ресурсів місцевих органів влади і самоврядування в сфері організації стаціонарної і виїзної торгівлі товарами першої необхідності (зокрема, торгівлі медикаментами і виробами медичного призначення в поселеннях, де функціонує ФАП або немає жодного закладу охорони здоров'я), а також зміцнення кадрового забезпечення відповідних об'єктів і видів економічної діяльності;
- повноваження місцевого самоврядування щодо розробки генеральних планів зонування і забудови підпорядкованих територій, профільного використання і зміни цільового призначення соціальних об'єктів комунальної власності, а також розпорядження об'єктами історико-культурної спадщини, природно-рекреаційними територіями, об'єктами природно-заповідного фонду;
- дотримання належної екологоорієнтованості процесів розбудови та експлуатації систем і мереж життєзабезпечення (інфраструктури житлово-комунальної, охорони здоров'я, громадського транспорту, бездротового зв'язку, у тому числі в сфері поводження з їх відходами та захисту житлової і громадської забудови систем розселення від інших негативних впливів такої генези).

Висновки. Взаємодія категорій макроекономіки, регіональної економіки, економіки соціальної сфери та сфери послуг визначає наукові засади децентралізації соціальних повноважень в Україні в умовах реформування її адміністративного устрою в напрямі утворення об'єднаних громад. Такий підхід, зокрема, окреслює основні напрями передачі зазначених функцій на рівень місцевого самоврядування з урахуванням життєвої та соціальної значущості задоволення відповідних потреб громад як провідного фактору усталення їх розвитку та оптимізації конкурентного потенціалу. Загальним критерієм визначення повноважень і зобов'язань органів місцевого самоврядування щодо утримання, відтворення, розвитку соціальної інфраструктури (як і затвердження ними суспільно-політичних, соціально-економічних, екологічних індикаторів якості середовища життєдіяльності) є роль об'єктів, мереж,

послуг у забезпеченні гідного існування населення, удосконаленні та капіталізації складових соціогуманітарного потенціалу спільнот. Критерієм щодо обсягів виділення цільових державних субвенцій має слугувати дотримання чинних стандартів споживання та якості життєдіяльності (передусім у вимірах забезпечення гарантій доступності для населення як самої інфраструктури, так і матеріально-побутових та соціально-культурних послуг прийнятної якості).

Отже, основні цілі та принципи оптимізації просторової організації, матеріально-технічної та економічної бази соціального забезпечення населення в процесі децентралізації відповідних владних повноважень актуалізують вироблення механізмів і шляхів ієрархічної побудови соціальної інфраструктури територіальних громад, обґрунтованих за критерієм збалансування галузевої і зовнішньої, економічної та соціальної ефективності її функціонування.

Механізми і рівень імплементації висвітлених у статті цілей, критеріїв та факторів, що визначають засади децентралізації соціальних повноважень в умовах вітчизняної територіальної реформи, потребують подальших досліджень, насамперед, за напрямками: стандартизації якості життєдіяльності та фінансової забезпеченості територіальних громад у спектрі соціальних і функціональних груп їх мешканців; виконання визначеної Конституцією України ролі інституцій соціальної сфери у формуванні соціокультурної ідентичності об'єднаних громад та регіонів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельничук Л.М. Теоретичні засади формування механізмів державного управління соціальним розвитком регіонів / Л.М. Мельничук // Інвестиції: практика та досвід. — 2015. — № 18. — С. 98–102.
2. Бавико О.Є. Регіональний менеджмент в умовах постіндустріальної трансформації територій / О.Є. Бавико // Економіка та держава. — 2015. — № 7. — С. 10–13.
3. Скриньковський Р.М. Соціально-економічна стратегія держави на засадах гарантування соціальної безпеки: механізм формування та проблеми реалізації [Електронний ресурс] / Р.М. Скриньковський // Ефективна економіка. — 2015. — № 3. — Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3896>.
4. Малиновська О.Я. Соціальні програми та проекти як інструменти здійснення державної соціальної політики в умовах програмно-цільового методу організації бюджету / О.Я. Малиновська, О.В. Демкович // Економіка та держава. — 2016. — № 3. — С. 61–64.
5. Петренко М.П. Економіка сучасного міста: комодифікація людини, простору, культури / М.П. Петренко // Інвестиції: практика та досвід. — 2015. — № 2. — С. 47–51.
6. Annen K. Social Capital, Inclusive Networks, and Economic Performance / Kurt Annen // Journal of Economic Behavior and Organization. — 2003. — 50, Is. 4. — P. 449–463.
7. Stolle D. Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective / Dietlind Stolle, Marc Hooghe. — New York : Palgrave Macmillan, 2003. — 288 p.
8. Coleman J.S. The Demand for Effective Norms. The Realization of Effective Norms / James S. Coleman // Coleman J.S. Foundations of Social Theory. — Cambridge, Mass. : The Belknap Press of Harvard University Press, 1998. — Ch. 10, 11. — P. 241–299.
9. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 societies / Ronald Inglehart — Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1997. — 440 p.
10. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>
11. Павліченко П.П. Соціологія / П.П. Павліченко, Д.А. Литвиненко. — К. : Лібра, 2002. — 254 с.
12. Сидорчук О. Особливості формування та перспективи відродження соціального капіталу / О. Сидорчук, І. Козак // Ефективність державного управління. — 2008. — Вип. 16/17. — С. 377–388.

13. Ореховский П. Фактор пространства в транзакционном анализе / П.А. Ореховский // Общество и экономика. — 2008. — № 6. — С. 12–27.
14. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI у редакції від 13.02.2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

REFERENCES

1. Mel'nychuk, L.M. (2015). Teoretychni zasady formuvannia mekhanizmiv derzhavnoho upravlinnia sotsial'nym rozvytkom rehioniv [Theoretical basis of formation of state management mechanisms of regional social development]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investment: Practice and Experience*, 18, 98–102 [in Ukrainian].
2. Bavyko, O.Ye. (2015). Rehional'nyj menedzhment v umovakh postindustrial'noi transformatsii terytorij [Regional management in conditions of post-industrial transformation of territories]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 7, 10–13 [in Ukrainian].
3. Skryn'kovs'kyj, R.M. (2015). Sotsial'no-ekonomichna stratehiia derzhavy na zasadakh harantuvannia sotsial'noi bezpeky: mekhanizm formuvannia ta problemy realizatsii [State socio-economic strategy on the basis of social security guaranteeing: the mechanism of formation and problems of implementation]. *Efektivna ekonomika - Effective economy*, 3. Retrieved from : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3896> [in Ukrainian].
4. Malinovs'ka, O.Ya. & Demkovych, O.V. (2016). Sotsial'ni prohramy ta proekty iak instrumenty zdijsnennia derzhavnoi sotsial'noi polityky v umovakh prohramno-tsil'ovoho metodu orhanizatsii biudzhetu [Social programs and projects as instruments of state social policy in conditions of program-target budgeting method]. *Ekonomika ta derzhava - Economy and State*, 3, 61–64 [in Ukrainian].
5. Petrenko, M.P. (2015). Ekonomika suchasnoho mista: komodyfikatsiia liudyny, prostoru, kul'tury [The economy of the modern city: commodification of person, space, and culture]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investment: Practice and Experience*, 2, 47–51 [in Ukrainian].
6. Annen, K. (2003). Social Capital, Inclusive Networks, and Economic Performance. *Journal of Economic Behavior and Organization*, Vol. 50, 4, 449–463 [in English].
7. Stolle, D. & Hooghe, M. (2003). *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York, NY : Palgrave Macmillan [in English].
8. Coleman, J.S. (1998). The Demand for Effective Norms. The Realization of Effective Norms. *Foundations of Social Theory*. J.S. Coleman. (Ch. 10, 11, 241–299). Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press [in English].
9. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 societies*. Princeton, N.J. : Princeton University Press [in English].
10. Kontseptsiiia reformuvannia mistsevoho samovriaduvannia ta terytorial'noi orhanizatsii vlady v Ukraini. From Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 № 333-r [The concept of reforming local government and territorial organization of power in Ukraine. From the Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine of 01.04.2014 N 333-r]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> [in Ukrainian].
11. Pavlichenko, P.P. & Lytvynenko, D.A. (2002). *Sotsiologhiia [Sociology]*. Kyiv : Libra [in Ukrainian].
12. Sydorchuk, O. & Kozak, I. (2008). Osoblyvosti formuvannia ta perspektyvy vidrozhennia sotsial'noho kapitalu [Features of formation and prospects of revival of social capital]. *Efektivnist' derzhavnoho upravlinnia - The effectiveness of state management*, 16/17, 377–388 [in Ukrainian].
13. Orehovskij, P.A. (2008). Faktor prostranstva v transakcionnom analize [Factor of the space in the transactional analysis]. *Obshchestvo i ekonomika - Society and Economy*, 6, 12–27 [in Russian].
14. Biudzhetnyj kodeks Ukrainy vid 08.07.2010 № 2456-VI u redaktsii vid 13.02.2016 [The Budget Code of Ukraine from 08.07.2010 N 2456-VI edited from 02.13.2016]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 18.05.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.115

УДК 316+331.52

JEL Classification: J080; J24

Л.М. ІЛЬЧ

канд. екон. наук, доцент, старш. наук. співроб.
Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Тараса Шевченка, 60
E-mail: ilyich_l@meta.ua

НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ В СФЕРІ ПРОГНОЗУВАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙ

В умовах трансформації структури зайнятості проблеми узгодження кваліфікацій робочої сили з потребами наявних, новостворених та перспективних робочих місць набувають першочергового значення. Стаття присвячена практичним аспектам побудови соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій. На прикладі дванадцяти країн-членів ЄС досліджено механізми взаємодії соціальних партнерів у напрямі прогнозування кваліфікованої робочої сили. Визначено проблеми узгодження кваліфікацій із потребами ринку праці в Україні. Запропоновано механізм соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій, що спрямований на реалізацію інтересів усіх суб'єктів, зацікавлених в узгодженні кваліфікацій з економічними потребами; підвищення якості моніторингу ринків праці та освіти, визначення поточних та перспективних потреб у кваліфікаціях; створення достовірного інформаційного забезпечення для прийняття рішень щодо перспективних інвестицій у людський капітал на всіх рівнях. Визначено очікувані позитивні ефекти від реалізації соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій для нано-, мікро-, макrorівнів.

Ключові слова: ринок праці, соціальний діалог, робоча сила, кваліфікація, пропозиція, попит, дисбаланс, прогнозування кваліфікацій.

Л.Н. Ильич

канд. экон. наук, доцент, старш. науч. сотрудн.
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бул. Тараса Шевченко, 60
E-mail: ilyich_l@meta.ua

НАПРАВЛЕНИЯ АКТИВИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОГО ДИАЛОГА В СФЕРЕ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ КВАЛИФИКАЦИЙ

В условиях трансформации структуры занятости проблемы согласования квалификаций рабочей силы с потребностями существующих, вновь созданных и перспективных рабочих мест в ЕС приобретают первостепенное значение. Статья посвящена практическим аспектам социального диалога в сфере прогнозирования квалификаций. На примере двенадцати стран-членов ЕС исследованы механизмы взаимодействия социальных партнеров в направлении прогнозирования квалифицированной рабочей силы. Определены проблемы согласования квалификаций с потребностями рынка труда в Украине. Предложен

© ІЛЬЧ Л.М., 2016

механізм соціального діалогу в сфері прогнозування кваліфікацій, направлений на реалізацію інтересів всіх суб'єктів, заінтересованих в узгодженні кваліфікацій з економічними потребами; підвищення якості моніторингу ринку праці та освіти, оцінку поточних і перспективних потреб в кваліфікаціях; створення достовірного інформаційного забезпечення для прийняття рішень про перспективні інвестиції в людський капітал. Визначені очікувані позитивні ефекти від реалізації соціального діалогу в сфері прогнозування кваліфікацій для нано-, мікро-, макроуровнів.

Ключові слова: ринок праці, соціальний діалог, робоча сила, кваліфікація, пропозиція, попит, дисбаланс, прогнозування компетенцій.

L. M. Ilich
PhD (Economics),
Associate Professor, Senior Researcher
Ptukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: ilyich_l@meta.ua

THE TRENDS OF SOCIAL DIALOGUE PROMOTION IN THE FIELD OF FORECASTING SKILLS

The level of economic development, competitiveness and productivity growth are closely related to workforce qualitative characteristics among which important position are occupied by qualification, capabilities for self-improvement and constant renewal of professional competencies. That is why the attention of academic communities all over the world is focused on the issues of their formation, matching jobs and labor market needs. Skills provide for employed employability, labor income, social protection and mobility, and for entrepreneurs – increased productivity, improving competitive advantage, create new jobs and ensure financial stability. Therefore the consolidation of efforts of all market players towards overcoming competencies disbalance is extremely important.

The paper studies the innovative European practice of building social dialogue for matching skills. The study revealed that one of the effective methods of social dialog in this area is forecasting skills. However, there are no single universal skills forecasting model that would satisfy requirements of all stakeholders. Every developed country has their own history of forecasting skills and original models, which satisfy the national needs. European practices of interaction between social partners in the field of forecasting skills are investigated in the work.

The author proposes a mechanism of social dialogue in the area of forecasting qualifications which is aimed at implementing interests of all stakeholders by matching skills and labor market needs; improving the quality of monitoring of labor and education markets; evaluating current and future needs of qualifications; creating reliable information support for making decisions of investments in human capital at all levels. The expected positive effects from realization of social dialogue in the forecasting of qualifications for the nano, micro, macro level are determined.

Key words: labor market, social dialogue, workforce, skills, supply, demand, imbalance, skills forecasting.

Постановка проблеми. Наприкінці минулого століття практично всі країни світу зіштовхнулися з серйозними системними проблемами невідповідності кваліфікацій потребам ринку праці, що було охарактеризовано як криза освітніх систем. Головною причиною цієї кризи стало загострення протиріч між якісними змінами, які відбулися в глобальному світі за рахунок збільшення попиту на знання та інтенсивності їх поширення, а також еволюційно-екстенсивного розвитку освіти в рамках її традиційних форм.

Проблема відповідності між освітою та життям інноваційної, освіченої спільноти, суспільства знань «набувала нових вимірів та значної актуальності у міру того, як економічні системи вимагали від претендентів на робочі місця постійного оновлення знань, озброєння новими компетенціями та опанування принципово нових професій, що дозволятимуть не лише успішно працевлаштовуватися, а й самостійно створювати нові робочі місця» [8, С. 8]. Україна сьогодні характеризується як країна

з відносно високим рівнем освіченості населення, значною кількістю контингенту в системі вищої освіти та водночас високими показниками молодіжного безробіття. Соціальні дослідження переконливо доводять, що існують суттєві розбіжності між попитом та пропозицією праці за освітньо-кваліфікаційними характеристиками, а компетенції робочої сили, яка поповнює ринок праці, лише частково відповідають сучасним потребам робочих місць. Більшість науковців та практиків погоджуються з тим, що вихід з освітньої кризи знаходиться у площині консолідації зусиль соціальних партнерів на проблемах узгодження попиту та пропозиції кваліфікованої робочої сили.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідність узгодження кваліфікацій та використання соціального діалогу як інструменту розв'язання цього питання постала в епіцентрі соціально-економічних досліджень, починаючи з середини 1970-х років. Розвиток ідей неспівпадіння кваліфікацій із потребами ринку праці та основні підходи до її оцінки і регулювання простежуються у роботах Р. Фрімена (Freeman), Г. Беккера (Becker), Дж. Хаскеля, К. Мартіна (Haskel, Martin) Г. Маасена ван ден Брінка, (Maasen van den Brink), П. Слоуна (Sloane), Ф. Бюхеля (Büchel), С. МакГінесса (McGuinness), У. Бартлетта (Bartlett), Р. Вілсона (Wilson) та ін. Серед вітчизняних науковців, які активно шукають шляхи побудови соціального діалогу у напрямі підвищення ефективності підготовки кадрів, варто відзначити О.А. Грішнову (О.А. Hrishnova), Т.А. Заяць (Т.А. Zayacz), А.М. Колота (А.М. Kolot), О.Ф. Новікову (О.Ф. Novikova) І.Л. Петрову (І.Л. Petrova), М.В. Семікіну (М.В. Semykina) та ін. Оцінкою відповідності кваліфікацій потребам ринку праці та їх прогнозуванням в Україні займаються Е.М. Лібанова (Е.М. Libanova), Л.С. Лісогор (L.S. Lisogor), В.Г. Саріогло (V.G. Sarioglo) та ін. Водночас попри широту спектра досліджень, присвячених вирішенню проблем узгодження кваліфікацій з потребами ринку праці, у науковій літературі недостатньо уваги приділено механізму соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій.

Метою статті є дослідження міжнародної практики взаємодії стейкхолдерів щодо прогнозування кваліфікацій та розробка механізму соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікованої робочої сили в Україні.

Виклад основного матеріалу. Активізація наукових розвідок у напрямі узгодження кваліфікацій із потребами ринку праці та визнання необхідності побудови соціального діалогу щодо розв'язання цієї проблеми посилилася після світової економічної кризи 2008–2009 рр. Зниження обсягів світового виробництва сприяло поступовому росту безробіття, а одночасні процеси скорочення старих робочих місць і створення нових, більш продуктивних, пришвидшували структурні зміни в економіці та зайнятості. Формування попиту на компетенції в часи економічного пожвавлення відбувалося здебільшого під впливом технологічних змін, глобалізації та торгівлі. Дедалі частіше підприємці нарікали на брак кваліфікованих кадрів та невідповідність кваліфікацій робочої сили вимогам наявних робочих місць.

З одного боку, робоча сила, яка володіла певними компетенціями, не могла працевлаштуватися через брак робочих місць, що відповідають їхній кваліфікації, а з іншого – роботодавці не могли заповнити вакантні посади через дефіцит претендентів з потрібними компетенціями. Дисбаланс попиту та пропозиції на компетенції проявлявся у надмірній (або недостатній) освіченості та кваліфікації, у старінні професійних навичок, у дефіциті (профіциті) кваліфікованих кадрів тощо [3, С. 7]. Цілком природно виникла необхідність у пошуках шляхів узгодження попиту та пропозиції кваліфікацій, які здатні скоротити дисбаланс, сприяти зростанню рівня зайнятості та зниженню обсягів дефіциту кваліфікованих кадрів.

Збалансування попиту та пропозиції на компетенції передбачає ухвалення низки рішень усіма зацікавленими сторонами на різних рівнях і в різних часових рамках: домогосподарства приймають рішення щодо вибору напряму професійної підготовки та обсягів інвестицій у людський капітал; навчальні заклади визначають напрями професійної підготовки, навчальні програми, плани і зміст курсів, які пропонуватимуть; представники Міністерства освіти та політики формують стратегію розвитку національної системи підготовки кадрів, можливості її раціональної трансформації та перерозподілу фінансування на користь напрямів підготовки фахівців, дефіцит яких відчуватиметься в майбутньому. Водночас роботодавці приймають рішення щодо забезпечення кадрових потреб підприємств на перспективу та досягнення кваліфікаційної відповідності робочої сили потребам робочих місць.

Враховуючи те, що структура робочих місць постійно трансформується, а зміст праці з часом змінюється, паралельно з цими процесами під впливом безперервного навчання та трудової діяльності постійно змінюється якість кваліфікацій робочої сили, що зумовлює динамічність процесів узгодження попиту і пропозиції на компетенції. Таким чином, досягнення ідеальної відповідності між попитом та пропозицією на компетенції не завжди досягне або необхідне [2, С. 13].

Збалансування попиту і пропозиції на компетенції практично недосяжне в умовах нестабільності економіки, швидкої мінливості ринкової кон'юнктури, і у такому збалансуванні нема необхідності, якщо більшість працездатного населення з різними наборами кваліфікацій має вільний доступ до якісних робочих місць. Однак переважна більшість розвинутих країн, які мають відносно стабільні темпи економічного зростання, вважають за необхідне прогнозувати попит на кваліфікації та їхню пропозицію, вимірювати обсяги дисбалансу на ринку праці та вживати попереджувальні заходи щодо його скорочення. З цією метою консоліднуються зусилля всіх гравців від профспілок, об'єднань роботодавців, керівників закладів вищої та професійної освіти, науковців, посередників у працевлаштуванні до профільних міністерств та відомств.

Варто зазначити, що тривалий час прогнозування кваліфікацій у Європі було непопулярною темою, оскільки вважалося, що в принципі оцінити відповідність кваліфікацій потребам робочих місць практично неможливо, а надто спрогнозувати їхній розвиток. Проте постійне перевищення молодіжного безробіття над загальним у середньому удвічі, а також вузькі можливості працевлаштування в силу низки суб'єктивних причин спонукали молодь або йти на роботу, яка значно нижча від їхнього освітньо-кваліфікаційного рівня, або повертатися до закладів професійної та вищої освіти з намірами набути необхідних на ринку праці кваліфікацій. Практика переконливо свідчила, що у більшості випадків система професійної та вищої освіти слабо пов'язана з ринком праці, напрями освітньої підготовки побіжно враховують кваліфікаційні потреби робочих місць, ринок освіти більш жорсткий і потребує тривалого часу пристосування до мінливої ринкової кон'юнктури.

Дослідження науковців у сфері зайнятості доводять, що робоча сила з вищою освітою більш затребувана економікою, мобільніша і може бути використана за ширшим спектром професій. Тоді як у системі професійно-технічної освіти формуються компетенції, які користуються попитом у значно вужчій сфері професійної діяльності, що вимагає пошуку постійного компромісу між продуктивністю та гнучкістю освітніх курсів професійно-технічних навчальних закладів [6]. Стало зрозуміло, що замість політики прямого втручання у освітню систему доцільніше обрати шлях узгоджен-

ня ринків праці та освіти, який ґрунтується на консолідації зусиль усіх соціальних партнерів у забезпеченні інформаційної прозорості обох ринків, створенні надійної інформаційної бази для прийняття управлінських рішень щодо регулювання обох ринків, а для створення цілісної картини потреб в освітньо-кваліфікаційному та професійному розрізах необхідно запроваджувати прогнозування кваліфікацій на коротку, середню та довгострокову перспективи.

Прогнозування кваліфікацій має на меті визначення перспективних потреб у навчачих як з боку попиту на них, так і з боку пропозиції в розрізі конкретних освітніх і професійних рівнів. Фактично результати прогнозування повинні дати відповідь на запитання: якої якості робочу силу потребуватиме ринок праці за кілька років (у першу чергу за освітнім та професійним рівнями)? Результати такого прогнозування мають бути достовірними і доступними для всіх гравців на ринку праці. Основними користувачами результатів такого прогнозування мають стати урядовці, політики, експерти з питань зайнятості та професійної підготовки, керівники вищих навчальних закладів, учні, студенти, їхні батьки тощо.

Результати дослідження досвіду країн-членів ЄС у напрямі збалансування кваліфікацій показують, що кожна розвинена країна має власну історію прогнозування потреб ринку праці, власні оригінальні моделі прогнозування та власні механізми соціального діалогу у цій сфері, які задовольняють національні запити. Найчастіше прогнозування кваліфікацій у Європі здійснюється незалежними науково-дослідними інститутами (таблиця) або місцевими організаціями, які займаються проблемами зайнятості (в Ірландії — Інститут соціальних та економічних досліджень; у Греції — Обсерваторія зайнятості; у Німеччині — Інститут прикладних та інформаційних технологій, Інститут вивчення проблем праці; у Нідерландах — Бюро аналізу економічної політики). Незалежні організації як правило виконують прогнозування кваліфікацій за рахунок прямого замовника, третіх осіб (міжнародних організацій) або за власний рахунок. Здебільшого фінансування таких прогнозів здійснюється у рамках укладених угод щодо обсягів робіт та термінів їх виконання.

Проте, існують практики, коли до прогнозування кваліфікацій залучають виключно представників одного або кількох міністерств (наприклад, Міністерство економіки та телекомунікації у Естонії; Міністерства праці та освіти у Франції, де створено спеціальні департаменти, що здійснюють прогнозування кваліфікацій у рамках їхньої повсякденної роботи). В окремих випадках робота з прогнозування може будуватися на базі консолідованих зусиль інших міністерств та відомств. Наприклад, у Норвегії чотири міністерства сформували консорціум і створили науково-дослідний проект довгострокового прогнозування кваліфікацій. У Польщі також було створено міжурядову цільову групу, до якої ввійшли представники Міністерств освіти, охорони здоров'я, економіки, інфраструктури, вчені кафедри просторової економетрики Лодзького Університету (на правах підрядників) і представники організацій роботодавців.

Фінансування прогнозування кваліфікацій у цих випадках повністю реалізується за рахунок держави і не передбачає доповнення додатковим фінансуванням, оскільки воно не розглядається як окремий проект, а є прямим обов'язком підрозділів названих міністерств. У випадках замовлення прогнозування потреб у кваліфікаціях для локальних рівнів витрати на роботу покриваються шляхом прямого фінансування місцевими органами влади.

Таблиця. Взаємодія стейкхолдерів у прогнозуванні кваліфікацій на прикладі окремих країн Європи

Країна	Виконавці прогнозу	Цільова група прогнозування	Замовники прогнозу	Імплементація
1	2	3	4	5
Австрія	І. Інститут підвищення кваліфікації (прогнозування кваліфікацій за освітньо-професійними рівнями). ІІ. Австрійський інститут економічних досліджень (прогноз кваліфікацій). ІІІ. Незалежний НДІ Майкла Вагнер-Пінта (всі етапи прогнозування кваліфікацій за винятком макроекономічних прогнозів та структури випуску за галузями)	І. Державна служба зайнятості Австрії, Австрійська палата праці, а також на освітні установи (зокрема, регіональні координатні інститути політехнічних університетів). ІІ. Верхня Палата праці Австрії. ІІІ. Державна служба зайнятості Австрії	І. Вцілому прогнозування кваліфікацій здійснюється за рахунок Інституту підвищення кваліфікацій. ІІ. Верхня Палата праці Австрії. ІІІ. Державна служба зайнятості Австрії	Верхня Палата праці Австрії, Державна служба зайнятості Австрії
Кіпр	Бюро планування Кіпру розробляє річні прогнози відсоткових змін доданої вартості в постійних цінах і продуктивності праці за видами економічної діяльності. Організація розвитку людських ресурсів Кіпру на базі макроекономічного прогнозування виконує прогнозування кваліфікацій для всіх видів економічної діяльності і професій та прогноз заміщення робочої сили в галузевому і професійному розрізі	Бюро планування Кіпру. Міністерство фінансів Кіпру, Міністерство освіти і культури Кіпру, Міністерство праці та соціального страхування Кіпру, Державна служба зайнятості та об'єднання роботодавців і професілки; освітня, громадська	Бюро планування та Організація розвитку людських ресурсів самостійно покривають усі необхідні витрати на реалізацію прогнозу кваліфікацій. Статистична служба Кіпру повністю здійснює інформаційну підтримку прогнозування на безоплатній основі	Бюро планування, Міністерство фінансів, Міністерство освіти і культури, Міністерство праці та соціального страхування, Державна служба зайнятості
Чеська Республіка	Міністерство освіти, молоді та спорту Чеської Республіки і Міністерство праці та соціальних справ Чеської Республіки, а також Національна академія наук, Центр освітньої політики, Карлов університет у Празі, Національна обсерваторія зайнятості та навчання, Національний фонд підготовки кадрів і Науково-дослідний інститут праці та соціальних справ	Результати прогнозування потреби в кваліфікаціях доступні широкому колу користувачів і публікуються на сайті www.CzechFutureSkills.eu	Міністерство освіти, молоді та спорту Чеської Республіки і Міністерство праці та соціальних справ Чеської Республіки	Уряд та соціальні партнери
Естонія	Аналітичний відділ Департаменту економічного розвитку Міністерства економіки та комунікацій Естонії	Міністерство освіти і науки Естонії та інші державні і недержавні структури	Прогнозування здійснюється за рахунок організацій, які його виконують із безоплатним інформаційним забезпеченням від держави	Уряд та соціальні партнери
Фінляндія	Прогнозування обсягів виробництва та кваліфікацій виконує Міністерство праці Фінляндії, а прогнозування потреби в кваліфікованій робочій силі працездатного віку – Національна рада з питань освіти	Уряд на рівні міністрів, органи регіонального управління, науково-дослідні інститути, представники міжнародних організацій, а також роботодавці та шукачі роботи	Переважно уряд	Уряд та соціальні партнери

2	3	4	5	
Франція	Департамент планування Міністерства праці Франції. Управління з прогнозування та оцінки Міністерства освіти Франції	Різні урядові підрозділи, політики й усі зацікавлені сторони у процесах збалансування попиту та пропозиції на компетенції	Уряд, Міністерство освіти	Уряд та соціальні партнери
Німеччина	Інститут прикладних та інформаційних технологій Фраунгофера та Інститут з вивчення проблем праці	Представники Федеральних Міністерства освіти і наукових досліджень Німеччини, а також всі, хто беруть участь у визначенні політики соціально-економічного розвитку	Федеральне Міністерство освіти і наукових досліджень Німеччини. Виконання прогнозів у кваліфікаційх здійснюється на базі укладених угод між виконавцем та замовником, у рамках якого замовники несуть відповідальність за достовірність прогнозів	Міністерство освіти та його управління на федеральних рівнях
Ірландія	Інститут соціальних та економічних досліджень спільно з фахівцями у сфері професійної підготовки та зайнятості	Департамент підприємництва, торгівлі та зайнятості, Департамент освіти і науки, Департамент промислового розвитку, Конфедерація роботодавців та Ірландський конгрес професіоналів	Прогнозування кваліфікацій виконується за рахунок замовників	Представники профільних міністерств, роботодавці, профспілки
Італія	Інститут розвитку професійної освіти, що підвітний Міністерству праці Італії та приватні установи: Інститут економіки та фінансів, Інститут соціальних досліджень	Державні установи, що здійснюють моніторинг соціально-економічної сфери та формують стратегії розвитку освіти та соціальну політику зайнятості населення, зокрема Національний інститут статистики, Міністерство праці Італії та Міністерство освіти Італії	Прогнозування кваліфікацій виконується за рахунок Міністерства праці Італії та за підтримки Європейського соціального фонду	Міністерства з залученням соціальних партнерів
Польща	Міжурядова цільова група, до якої ввійшли представники Міністерств освіти, охорони здоров'я, економіки, інфраструктури, вчені кафедри просторової економіки Лодзького Університету (на правах підприємців) і представники організацій роботодавців	Політики, топ-менеджери, керівники навчальних закладів професійної та вищої освіти різних типів, агенції з працевлаштування та побутові кар'єри	Прогнозування кваліфікацій повністю здійснюється за рахунок держави	Уряд та соціальні партнери

2	3	4	5	
Нідерланди	Прогнозування кваліфікацій виконує команда з десяти вчених Науково-дослідного центру з питань освіти і ринку праці. Крім цього, створено консультативний комітет професійних експертів на чолі з незалежним головою, до складу якого входять науковці та практики у сфері організації професійної освіти й забезпечення зайнятості	Політики, урядовці та фахівці з питань економічного й соціального розвитку держави, представники служб зайнятості та агентств з працевлаштування, організацій роботодавців, профспілок та освітніх організацій, менеджери з персоналу і фізичні особи	Бюджет ділиться на дві частини: базову і додаткову. Базова частина фінансується Міністерством освіти і Міністерством сільськогосподарства, Національним консультативним центром побутових кар'єри, Національною службою зайнятості, Рандстадом (тимчасовою агенцією зайнятості) тощо	Міністерства сільськогосподарства, праці та освіти, Національний консультативний центр побутових кар'єри, Національна служба зайнятості та інші соціальні партнери
Велика Британія	Виконавці прогнозу національних потреб у кваліфікаціях упродовж багатьох років обираються на конкурсній основі відкритого тендеру. Найбільший досвід у успішній реалізації цього проекту має Інститут досліджень зайнятості Британії	Політики, урядовці, роботодавці та їх об'єднання, Рада Великої Британії з навчання та кваліфікацій, керівники навчальних закладів різних рівнів, консалтингові компанії	Уряд фінансує роботу з прогнозування кваліфікацій. Як правило, фінансування розподіляється через Департамент з питань освіти та кваліфікацій. Упродовж останніх років фінансування спрямовується через Агенцію розвитку галузевих кваліфікацій та Раду Великої Британії з навчання й кваліфікацій	Політики, уряд та соціальні партнери

Джерело: складено автором за джерелами: [3, С. 18–24; 4, С. 48–49; 7, С. 8–11; 10, С. 43–154].

Залежно від того, хто є виконавцем прогнозу і для кого він виконується, визнається й доступ до статистичної інформації. Наприклад, якщо замовником є держава, найчастіше виконавці отримують усі необхідні статистичні дані від національних органів статистики на безоплатній основі, в інших випадках — мають оплачувати доступ до необхідної інформації.

У більшості досліджуваних випадків прогнозування кваліфікацій виконують на середньострокову перспективу — на 5 років (Чехія, Греція, Ірландія, Італія, Нідерланди, Польща). Середньострокові прогнози кваліфікацій в країнах ЄС вважають більш точними. Це насамперед, пов'язано з тим, що п'ятирічний горизонт прогнозування дає змогу максимально точно врахувати потреби в заміщенні робочої сили, транзит молоді від освіти до ринку праці, отже дозволяє приймати стратегічні рішення щодо перерозподілу інвестицій у людський капітал на користь більш вразливих напрямів підготовки. Поряд з цим визнається, що короткострокові прогнози можуть бути більш корисними, коли мова йде про ухвалення рішень щодо підбору персоналу, реалізації короткострокових навчальних та професійних курсів, організацію програм перепідготовки безробітного населення тощо.

Найбільш варіативним горизонт прогнозування є в Австрії, де розглядається перспектива від двох до чотирьох, п'яти і восьми років. В Естонії прогнозування попиту та пропозиції кваліфікацій виконують на період вісім років, а у Франції та на Кіпрі віддають перевагу довгостроковому прогнозуванню (десять років). Водночас, є винятки, де довгострокові прогнози робляться для періоду 10–15–20 років, зокрема у Німеччині й Великій Британії.

Повторюваність прогнозів, їхня перевірка у часі, усунення помилок та коригування дозволяє удосконалити модель прогнозування і обрати найбільш прийнятні методи прогнозування. У цьому контексті серед країн ЄС також спостерігаються певні відмінності. До прикладу, в Естонії, Греції, Ірландії, Італії, Нідерландах, Австрії, Фінляндії та Великій Британії прогнози виконують на постійній основі раз на рік або раз на два роки. У Франції прогнозування кваліфікацій повторюють через кожні три-чотири роки. У решті досліджуваних країн прогнозування кваліфікацій здійснюють не регулярно, що пов'язано насамперед із обмеженістю фінансових ресурсів.

Цільовою аудиторією користувачів прогнозування кваліфікацій здебільшого є урядовці й політики, які працюють над формуванням стратегій соціально-економічного розвитку, кадрового забезпечення держави та укладають освітню доктрину країни. Найчастіше основними користувачами результатів прогнозування кваліфікацій є міністерства, державні служби зайнятості, агенції з працевлаштування, консалтингові компанії щодо побудови кар'єри, представники сфери освіти тощо. У зв'язку з тим, що результати прогнозування кваліфікацій створюють цілісне уявлення про перспективні тенденції на ринку праці та зміну структури робочої сили, більшість досліджуваних країн використовують результати цих прогнозів для обґрунтування структурної, інноваційної, інвестиційної та соціальної політики держави. Крім того, результати прогнозування широко використовують у консалтинговій діяльності служб зайнятості та кадрових агенцій, які інформують людей щодо перспективних професійних чи освітніх потреб і можливостей у контексті зміни структури зайнятості (Нідерланди, Італія, Чехія, Велика Британія, Польща). У деяких країнах ЄС результати прогнозування кваліфікацій доступні фізичним особам та громадськості (Кіпр, Фінляндія, Чехія, Велика Британія), що створює підґрунтя для виховання відповідальності за власний вибір освітнього напрямку та професійної діяльності й раціональної споживчої поведінки інвестування в людський капітал.

Вивчення зарубіжного досвіду збалансування кваліфікацій на ринку праці переконливо свідчить, що в умовах динамічних та складних ринків праці узгодження кваліфікацій робочої сили з потребами наявних, новостворених та перспективних робочих місць набуває першочергового значення. Збалансування кваліфікацій на ринку праці в умовах швидких технологічних змін та посилення глобальної конкурентної боротьби є надзвичайно актуальним стратегічним завданням, розв'язання якого сприятиме забезпеченню продуктивної зайнятості населення, підвищення його соціальної мобільності й зростання доходів.

В Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, в період планової економіки статистичні дані про поточні й перспективні потреби у кадрах акумулювалися в кадрових управліннях та у навчальних закладах міністерств і відомств. Потім узагальнену інформацію надсилали спочатку до планових комітетів республіканського значення, а звідти до Державного планового комітету СРСР. Останній на підставі цієї інформації виконував прогнозування та планування розвитку кадрового забезпечення галузей і визначав обсяги підготовки кадрів професійно-технічними, середніми спеціальними і вищими навчальними закладами. Перехід до ринкових відносин сприяв докорінним змінам у всіх сферах економічного життя і перегляду та кардинальної перебудови системи формування державного замовлення на підготовку (перепідготовку) кадрів.

На сьогодні законодавчо передбачено, що державне замовлення на підготовку фахівців, педагогічних та робітничих кадрів, підвищення їхньої кваліфікації й перепідготовку має спиратися на результати середньострокового прогнозування потреб ринку праці. Відповідно до нормативних документів, замовником такого прогнозування є Уряд, а виконавцем — Міністерство економічного розвитку та торгівлі України за інформаційного супроводу Державної служби статистики України [11].

У 2014 р. на замовлення Міністерства економічного розвитку та торгівлі України й за сприяння Європейського фонду освіти розпочалася розробка моделі прогнозування потреб у кваліфікованій робочій силі. Розробником моделі на тендерних засадах став Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України [6, С. 169]. За результатами роботи у 2015 році громадськості й усім зацікавленим сторонам була презентована модель прогнозування кваліфікованої робочої сили.

Розробники та виконавці моделі відмітили, що середньострокове прогнозування робочої сили в Україні ускладнюється через: нестачу інформації щодо зайнятих у неформальному секторі економіки та їх освітньо-кваліфікаційного розподілу; відсутність точних прогнозів економічного розвитку України в середньостроковому та довгостроковому періодах; закритість доступу до адміністративних реєстрів, що містять інформацію макрорівнів стосовно професійно-кваліфікаційного складу найманих працівників; обмеженість можливості прогнозування за статевовіковими групами та професійно-кваліфікаційним складом робочої сили.

Крім того, узгодження попиту та пропозиції на кваліфікації в Україні ускладнюється внаслідок: нестабільності економіки, яка перебуває в стані стагнації та потребує реструктуризації й модернізації підприємств; невирішеності ситуації зі збройним конфліктом на Донбасі та окупацією Криму; слабкої взаємодії між представниками Міністерств економічного розвитку та торгівлі, соціальної політики, освіти і науки, головами галузевих рад, профспілками та роботодавцями, науковцями та керівниками навчальних закладів різних рівнів; відсутності належного фінансування проведення галузевих досліджень, удосконалення моніторингу ринку праці і запровадження на постійній основі прогнозування попиту на компетенції.

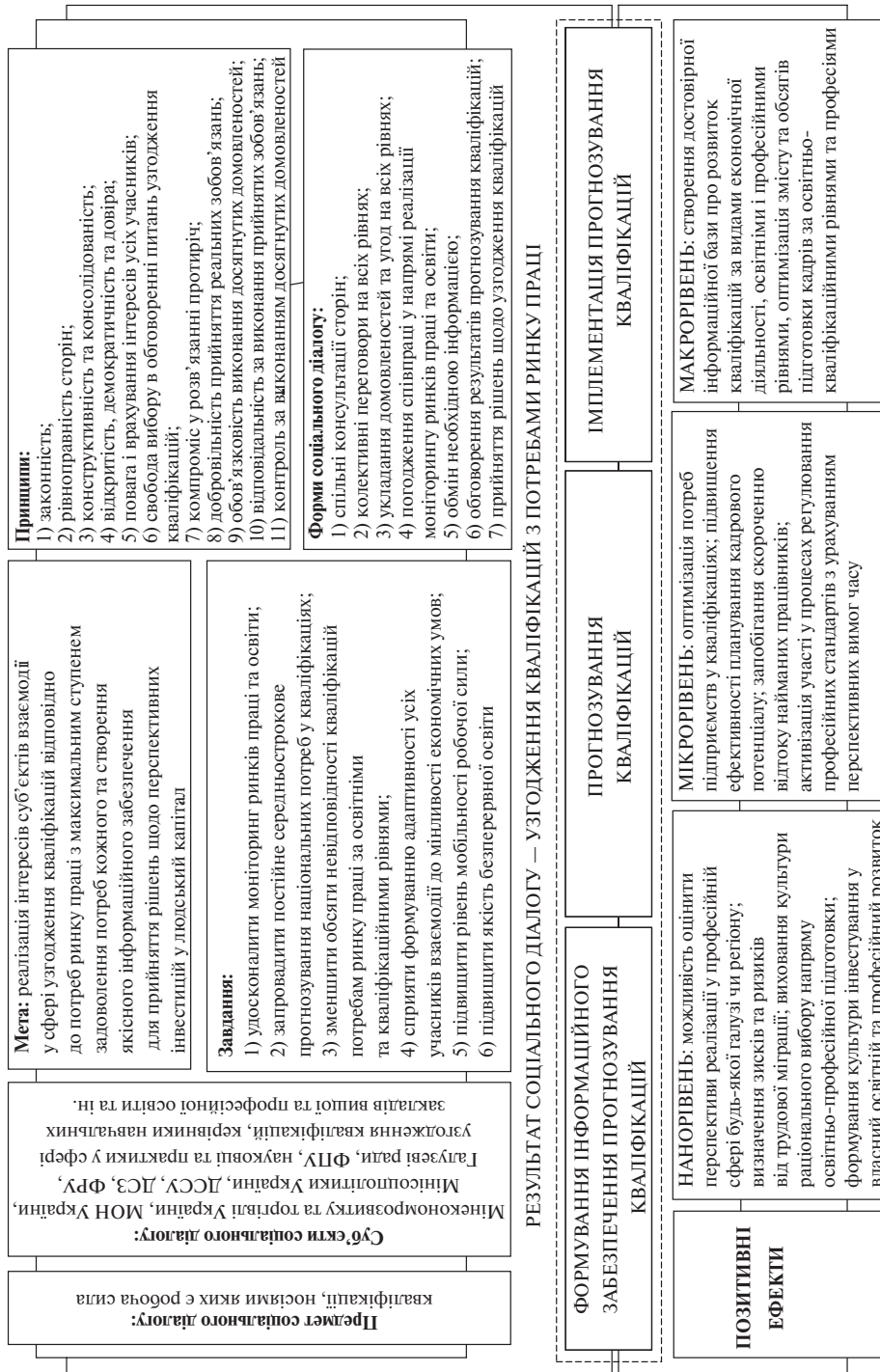

Рис. Механізм соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій

Джерело: складено автором.

Розв'язання означених проблем неможливе без побудови ефективного соціального діалогу у досліджуваній сфері. У цьому контексті виникає необхідність розробки та запровадження у практику механізму соціального діалогу щодо прогнозування кваліфікацій, який передбачає системну спрямовану діяльність всіх зацікавлених сторін у напрямі узгодження кваліфікацій із потребами економіки (рисунок). Метою механізму соціального діалогу щодо прогнозування кваліфікацій є реалізація інтересів усіх суб'єктів щодо узгодження кваліфікацій відповідно до потреб ринку праці з максимальним ступенем задоволення потреб кожного; підвищення якості моніторингу ринків праці та освіти, оцінка поточних та перспективних потреб у кваліфікаціях; створення достовірного інформаційного забезпечення для прийняття рішень щодо перспективних інвестицій у людський капітал на всіх рівнях. Суб'єктами соціального діалогу щодо прогнозування кваліфікацій є носії як первинного, так і делегованого права у сфері соціально-трудових та соціально-економічних відносин, зокрема: Міністерство економічного розвитку та торгівлі, Міністерство освіти і науки, Міністерство соціальної політики, Державна служба статистики України, Державна служба зайнятості України, Федерація роботодавців України, Галузеві ради, Федерація профспілок, науковці та практики у сфері прогнозування кваліфікацій, керівники навчальних закладів вищої та професійної освіти та ін.

Науковці та практики у сфері прогнозування кваліфікацій залучені до соціального діалогу як безпосередні розробники моделі прогнозування кваліфікацій та виконавці прогнозування. Їхня участь обов'язкова, оскільки саме в процесі напрацювання методології прогнозування та реалізації прогнозу найбільш унаочнюються недоліки в системі моніторингу ринків праці та освіти. Необхідність залучення до соціального діалогу представників вищої та професійної освіти зумовлена тим, що вони формують пропозицію освітніх послуг, беруть безпосередню участь у розробці професійних та освітніх стандартів, тож мають володіти інформацією про перспективні зміни кон'юнктури ринку та у межах власних повноважень сприяти забезпеченню гнучкості освітньої системи.

Соціальний діалог у системі прогнозування кваліфікацій реалізується у формах: проведення спільних консультацій сторін; реалізації колективних переговорів із послідовним укладанням домовленостей та угод; погодження співпраці у напрямі реалізації моніторингу ринків праці та освіти; забезпечення обов'язкового обміну необхідною інформацією серед усіх учасників; реалізація прогнозування кваліфікацій із послідовним оприлюдненням результатів та обговоренням шляхів удосконалення моделі прогнозування; прийняття рішень щодо узгодження кваліфікацій.

Основні завдання соціального діалогу у системі прогнозування кваліфікацій умовно можна класифікувати за трьома напрямками:

1. Формування інформаційного забезпечення прогнозування кваліфікацій, що вимагає безперервного моніторингу ринків праці та освіти і передбачає:

- 1) збирання та обробку статистичної інформації про рух населення, основні макроекономічні показники, освітні, професійні та кваліфікаційні характеристики населення і розвиток ринків праці та освіти;
- 2) виявлення основних тенденцій у змінах статевовікової структури населення, трансформації економіки та структури робочої сили;
- 3) статистичний аналіз показників економічної активності населення, зайнятості та безробіття;
- 4) вивчення основних принципів функціонування ринків праці та освіти;

5) статистичне вивчення пропозиції робочої сили, попиту на неї та кон'юнктури ринку;

- 6) статистичну оцінку неповної зайнятості та використання робочого часу;
- 7) дослідження зайнятості у неформальному секторі економіки;
- 8) статистичне вивчення вартості робочої сили на ринку праці та її динаміки;
- 9) вивчення продуктивності праці та її динаміки тощо.

II. *Прогнозування кваліфікацій*, що вимагає: 1) удосконалення прогностичної моделі для визначення потреб у кваліфікованій робочій силі; 2) прогнозування чисельності зайнятого населення за видами економічної діяльності; 3) прогнозування попиту на кваліфікації, зумовленого економічним розвитком; 4) прогнозування попиту на кваліфікації, зумовленого вибуттям робочої сили, за видами економічної діяльності, рівнями кваліфікації та професійними групами; 5) прогнозування пропозиції кваліфікацій за професійними групами для кожного прогностичного року; 6) статистичної оцінки дисбалансу попиту та пропозиції кваліфікацій.

III. *Імплементація результатів прогнозування кваліфікацій*, що передбачає сукупність цілеспрямованих організаційно-правових та інституційних заходів, які реалізуються соціальними партнерами і спрямовані на реалізацію взятих на себе зобов'язань щодо удосконалення системи узгодження кваліфікацій. Основними завданнями у цьому напрямі є:

- 1) забезпечення широкого доступу всіх зацікавлених сторін до результатів прогнозування;
- 2) розробка проектів щодо регулювання процесів кадрового забезпечення;
- 3) розробка програм розвитку трудового потенціалу;
- 4) коригування обсягів та змісту безперервної професійної освіти;
- 5) розробка стратегії розвитку професійної та вищої освіти;
- 6) обґрунтування політики зайнятості населення і прийняття рішень щодо інвестицій у людський капітал.

У результаті реалізації механізму соціального партнерства у сфері прогнозування кваліфікацій із потребами ринку праці споживачі освітніх послуг (на рівні пересічних громадян) отримають можливість: оцінити перспективи реалізації у професійній сфері будь-якої галузі чи регіону; визначити зиски та ризики від трудової міграції; раціоналізувати вибір напрямку освітньо-професійної підготовки. Позитивні ефекти на рівні підприємств та організацій полягатимуть у оптимізації потреб підприємств у кваліфікаціях; підвищенні ефективності планування кадрового потенціалу; запобіганні скороченню відтоку найманих працівників; активізації участі роботодавців у процесах регулювання професійних стандартів із урахуванням перспективних вимог часу. На рівні держави позитивними ефектами стануть створення достовірної інформаційної бази про розвиток кваліфікацій за видами економічної діяльності, освітніми і професійними рівнями, оптимізація змісту та обсягів підготовки кадрів за освітньо-кваліфікаційними рівнями та професіями.

Реалізація механізму соціального партнерства у системі прогнозування кваліфікацій можлива за умови дотримання п'яти послідовних етапів:

- усвідомлення представниками уряду проблеми дисбалансу кваліфікацій на ринку праці та необхідності її регулювання;
- створення необхідної інституційної та нормативно-правової бази розвитку соціального партнерства і закріплення взаємодії всіх зацікавлених в узгодженні кваліфікацій сторін регламентними документами (законами, концепціями, стратегіями);

- забезпечення координації і залучення до вирішення проблем регулювання попиту та пропозиції на кваліфікації керівників навчальних закладів професійної та вищої освіти, науковців та експертів у сфері оцінки і прогнозування кваліфікаційної відповідності, роботодавців та профспілок із послідовною розробкою та підписанням угод про співпрацю;
- сприяння реалізації соціального партнерства у системі узгодження кваліфікацій на державному та регіональному рівнях, що передбачає перегляд регіональної політики щодо підготовки кваліфікованих кадрів відповідно до потреб ринку праці. Цей етап надзвичайно відповідальний, оскільки передбачає використання множини технологій взаємодії усіх соціальних партнерів, коректність реалізації яких визначатиме ефективність консолідації зусиль;
- виконання моніторингу соціального партнерства та оцінки його ефективності, що передбачає не лише оцінку зворотних зв'язків щодо реалізації соціального партнерства, а й пошук нових технологій удосконалення взаємодії у напрямі збалансування попиту та пропозиції на компетенції та розробка відповідних рекомендацій із послідовним впровадженням у регламентні документи.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, скорочення кваліфікаційної невідповідності на ринку праці можна і необхідно подолати шляхом реалізації механізму соціального діалогу. Збалансованість інтересів усіх зацікавлених сторін у цьому напрямі сприятиме досягненню максимального ефекту щодо узгодження кваліфікацій із потребами ринку праці, оптимізації витрат на людський капітал та забезпечення стабільного розвитку економіки.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі будуть пов'язані з дослідженням позитивних зисків від соціального діалогу у сфері прогнозування кваліфікацій у країнах ЄС та розробки методології оцінки ефективності соціального діалогу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Employment guidelines 2005–2008. Office Journal of the European Union. – Council of the EU, 2005. – Vol. 48. – 31 p.
2. Feiler L. Skills Needs Identification and Anticipation Policies and Practices in the Eastern Partnership Region: Cross-country Report / Feiler L. – Brussels : European Communities, 2014. – 118 p.
3. Feiler L., et al. Anticipating and matching demand and supply of skills in ETF partner countries European / L. Feiler, A. Fetsi, T. Kuusela, G. Platon // Turin: Training Foundation, 2012. – 24 p.
4. Ilich L. The practical approaches to overcome skills mismatch: international practice and Ukraine experience / L. Ilich // Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky Kosice, ASMIBA. – 2015. – P. 46–52.
5. Labour market transitions of young women and men in Ukraine / [E. Libanova, A. Cymbal, L. Lisogor, I. Marchenko, O. Iarosh]. – Geneva (International Labour Office), 2014. – 105 c.
6. Lisogor L. European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine / L. Lisogor // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 1 (23). – P. 163–172. – doi: 10.15407/dse2015.01.163
7. New Skills for New Jobs – Anticipating and matching labour market and skill needs. – Brussels : European Communities, 2010. – 16 p.
8. Policy Paper for Change and Development in Higher Education. – Paris : UNESCO, 1995. – 44 p.
9. Skills supply and demand in Europe: Methodological framework. – Luxembourg : CEDEFOP, 2012. – 144 p.
10. Zukersteinova A., Strietska-Ilina O. Towards European skill needs forecasting / Zukersteinova A., Strietska-Ilina O. European Communities. – Luxembourg, 2007. – 182 p.

11. Закон України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів» // Урядовий кур'єр. — 2013. — № 1. — С. 9.

REFERENCES

1. Employment guidelines 2005-2008. (2005). *Office Journal of the European Union*, Vol. 48, 21-27. Council of the EU. [in English].
2. Feiler, L. (2014). Skills Needs Identification and Anticipation Policies and Practices in the Eastern Partnership Region. *Cross-country Report*. Brussels. European Commission. [in English].
3. Feiler, L. (2012). *Anticipating and matching demand and supply of skills in ETF partner countries*. Turin : European Training Foundation [in English].
4. Ilich, L. (2015). The practical approaches to overcome skills mismatch: international practice and Ukraine experience. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 46-52. [in English].
5. Libanova, E., Lisogor, L. & Cymbal, A. (2014). *Labour market transitions of young women and men in Ukraine*. Geneva : International Labour Office [in English].
6. Lisogor, L. (2015). European Experience of Skills Anticipation: Lessons for Ukraine. *Demography and Social Economy*, 1(23), 163-172. doi : 10.15407/dse2015.01.163 [in English].
7. *New Skills for New Jobs - Anticipating and matching labour market and skill needs*. (2010). Brussels : European Commission [in English].
8. Policy Paper for Change and Development in Higher Education. (1995). Paris : UNESCO [in English].
9. Skills supply and demand in Europe: Methodological framework. (2012). Luxembourg : CEDEFOP [in English].
10. Zukersteinova, A. & Strietska-Ilina, O. (2007). *Towards European skill needs forecasting*, Luxembourg : European Communities [in English].
11. Закон України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів» [On the formation placement of the state order for manpower development of professionals, scientific, scientific-pedagogical staff and workers, professional development and retraining personnel]. (2013). *Урядовий кур'єр - Governmental Courier*, 1, 9 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 28.04.2016

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

doi: 10.15407/dse2016.02.130

УДК: 369.014, 330.59(477)

JEL classification: I38, H53, C51, C52, C53

Л.М. ЧЕРЕНЬКО

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., зав. сектором
Институт демографии и социальных исследований
имени М.В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, Киев, бульв. Т. Шевченко, 60
E-mail: cherenko@ukr.net

СИСТЕМА СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ В УКРАИНЕ: НЕИЗБЕЖНОСТЬ РЕФОРМ И ОЦЕНКА ПЕРСПЕКТИВ

Низкая эффективность системы социальной поддержки в Украине на фоне кризисных явлений и невозможности увеличивать объемы социальных расходов неизбежно должны были привести к тотальному дефициту государственных финансов и необходимости проведения реформ. Представленные в статье модельные расчеты по гипотетическому сценарию доказывают, что в случае сохранения системы неизменной, до 2020 года она требовала бы существенного увеличения объемов финансирования, но при этом не гарантировала бы действенной поддержки наиболее нуждающихся и уменьшения масштабов бедности в стране. Результаты реформ, которые начались в 2014 году, оценивать рано, поскольку временной отрезок слишком мал для отслеживания влияния изменений, а трансформационные процессы еще продолжаются. Однако можно говорить об ожидаемых результатах, основываясь на уже принятых законодательных изменениях в сфере социальной поддержки и на прогнозах социально-экономического развития страны. Исследования доказывают, что реформы в системе социальной поддержки, происходящие в 2014–2016 гг., могут дать вполне ощутимые результаты уже к 2020 году, в частности, относительно повышения адресации средств наиболее нуждающимся слоям населения с одновременным снижением общей стоимости социальных программ относительно ВВП. Для достижения ожидаемых результатов реформ необходимым условием выступает соблюдение баланса между экономической и социальной эффективностью, что предусматривает, с одной стороны, эффективное использование государственных финансов, а с другой — максимальное следование принципу социальной справедливости в обществе.

Ключевые слова: государственная социальная поддержка, социальные программы, социальная справедливость, категориальная и адресная помощь, реформы.

Л.М. Черенько

канд. екон. наук, старш. науч. співроб., зав. сектором
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 60
E-mail: cherenko@ukr.net

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ В УКРАЇНІ: НЕМИНУЧІСТЬ РЕФОРМ ТА ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ

Низька ефективність системи соціальної підтримки в Україні на фоні кризових явищ в економіці та неспроможності збільшувати обсяги соціальних видатків неминуче мали призвести до тотального дефіциту державних фінансів та необхідності запровадження реформ. Представлені в статті модельні

© ЧЕРЕНЬКО Л.М., 2016

розрахунки гіпотетичного сценарію доводять, що у випадку збереження системи незмінною до 2020 року вона вимагала б суттєвого збільшення обсягів фінансування, але при цьому не гарантувала б дієвої підтримки найбільш нужденного населення та зменшення масштабів бідності країні. Наслідки реформ, які розпочалися у 2014 році, наразі оцінювати зарано, оскільки період є недостатнім для відстеження впливу змін, а трансформаційні процеси тривають донині. Проте можна говорити про очікувані результати, спираючись на вже прийняті законодавчі зміни у сфері соціальної підтримки та прогнози соціально-економічного розвитку країни. Дослідження доводить, що реформи у системі соціальної підтримки, які тривають упродовж 2014–2016 років, можуть дати цілком відчутні позитивні результати вже до 2020 року, зокрема, в напрямку підвищення адресації коштів найбільш нужденним верствам населення з одночасним зниженням загальної вартості соціальних програм по відношенню до ВВП. Для досягнення очікуваних результатів реформ необхідною умовою є дотримання балансу між економічною та соціальною ефективністю, що передбачає, з одного боку, ефективне використання державних коштів, а з іншого — максимальне дотримання принципу соціальної справедливості в суспільстві.

Ключові слова: державна соціальна підтримка, соціальні програми, соціальна справедливість, категоріальна та адресна допомога, реформи.

L. M. Cherenko
PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: cherenko@ukr.net

SOCIAL SUPPORT SYSTEM IN UKRAINE: INEVITABILITY OF REFORMS AND ASSESSMENT OF PROSPECTS

Low efficiency of social support in Ukraine together with the economic crisis and the impossibility of increasing the volume of social spending inevitably caused a total deficit of public finances and the necessity of making reforms. Model calculations of hypothetical scenario, which are presented in the article, prove that if the system were to remain unchanged, by 2020 it would require a substantial increasing of funding, but, at the same time, it would not guarantee efficient support to the poorest people and reduction of poverty in the country. The effects of reforms, which have begun in 2014, are too early to assess because the period is not sufficient to track the impact of change and transformation processes continue today. However, expected results might be discussed relying on the already made legislative changes in the social support sphere and forecasts of country's socio-economic development. Research proves that reforms in the system of social support for 2014–2016 can give quite substantial positive results by 2020, particularly for increasing of addressing funds for the poorest segments of the population with a simultaneous decreasing of the total cost of social programs comparatively with GDP. Necessary condition for achieving the expected results of reforms is maintaining balance between economic and social efficiency, which involves, on the one hand, the effective use of public funds and, on the other hand, the maximum respect for the principle of social justice in society.

Key words: state social support, social programs, social justice, categorical and target assistance, reforms.

Постановка проблеми. С начала 1990-х годов система социальной поддержки в Украине претерпевала много изменений, по сути, сохраняя основные черты постсоветской системы: преобладающая доля получателей социальной помощи и общего финансирования социальных программ приходилась на категориальные ¹ виды поддержки с низкой социальной эффективностью. Такая система может довольно успешно функционировать в условиях устойчивого экономического роста, поглощая все большую долю социальных расходов и при этом обеспечивая государственную

¹ Категориальные виды социальной поддержки предполагают предоставление льготы или выплаты на основании принадлежности к определенной категории и независимо от материального положения семьи, индивида.

поддержку значительной части населения страны. Однако в периоды стагнации, а особенно в периоды острых экономических кризисов, когда необходимо максимально оптимизировать бюджетные расходы и адресовать государственную поддержку наиболее нуждающимся слоям населения, система советского образца не может эффективно выполнять функцию социальной защиты ввиду чрезвычайно высокой затратности и низкой действенности.

Сформированные к началу 2014 года тенденции четко свидетельствовали об острой необходимости кардинальных изменений в программах социальной поддержки, поскольку в случае сохранения основных параметров действующей системы необходимо было бы постоянно увеличивать сумму социальных расходов, и при этом не иметь возможности сдерживать растущие масштабы бедности в стране.

Анализ последних публикаций. Исследования в области оценки системы социальной поддержки и отдельных программ социальной помощи широко распространены в международной практике. Прикладные исследования по данной тематике регулярно выполняются на уровне международных организаций и периодически активизируются в странах, которые осуществляют реформы и перестраивают национальную систему социальной защиты [1, 2]. В Украине это направление начало развиваться относительно недавно — с начала 2000-х годов, когда возникла необходимость обоснования принятия управленческих решений в процессе создания новых и реформирования действующих социальных программ. В научной среде исследования этого направления проводили Э.М. Либанова (E.M. Libanova), Е.В. Макарова (E.V. Makarova), В.Г. Саригло (V.G. Sarioglo), И.Ф. Щербина (I.F. Scherbina) и другие [3, 4, 5].

В последние годы система социальной поддержки в Украине подверглась принципиальному реформированию, оценить последствия которого сложно на основе уже апробированного методологического инструментария. В данной работе сделана попытка оценить первые результаты реформ и возможные последствия для системы социальной поддержки на ближайшие годы.

Цель статьи — обосновать необходимость реформирования системы социальной поддержки в Украине и дать оценку влияния изменений в социальных программах на ближайшую перспективу.

Для достижения целей статьи предполагается решить комплекс задач: проанализировать показатели функционирования программ социальной поддержки в период 2006—2013 годов; дать гипотетическую оценку развития ситуации в случае отсутствия тех реформ, которые фактически произошли в течение 2014—2016 годов; подвести первые итоги реформирования системы социальной поддержки; представить прогнозную оценку основных социальных программ до 2020 года.

Изложение основного материала. Несмотря на каскад экономических кризисов, которые успела испытать Украина с момента обретения независимости, система социальной поддержки отчетливо демонстрировала тенденцию к возрастанию общей стоимости. Особенно ощутимым этот процесс стал после 2005 года: за период 2006—2013 годов стоимость программ социальной поддержки выросла в три раза — с 0,8 до 2,4 % ВВП (рис. 1). Кроме того, из бюджета через субвенции финансировалась система социальных льгот (около 1 % ВВП в 2013 году), которая до середины 2015 года была основана исключительно на принципе принадлежности к определенной категории населения и не учитывала доходы семьи.

Категориальный принцип оказания социальной помощи имеет много недостатков, которые влекут за собой неэффективные государственные расходы и, соответственно, финансовые потери. Кроме того, они чреваты нарушением принципа социальной справедливости в системе социальной поддержки и снижением доверия населения к институту социальной защиты. В рамках отдельно взятой категориальной программы ключевой проблемой выступает низкая адресность и так называемые «ошибки включения и исключения»², когда помощь чаще оказывается у небедных семей. Система социальной поддержки, в целом основанная на категориальном подходе, демонстрирует негативный кумулятивный эффект, когда одна семья может получать средства сразу из нескольких социальных программ, поскольку имеет в своем составе представителей разных категорий населения; при этом большое число бедных семей может не попадать ни в одну программную категорию. Увеличение финансирования категориальных программ не гарантирует более действенную поддержку нуждающихся и снижение масштабов бедности в стране.

В 2006–2013 гг. самыми высокими темпами росли выплаты по категориальным программам, в первую очередь, помощи при рождении ребенка. Ее размер ежегодно возрастал в соответствии с повышением прожиточного минимума; особенно ощутимым был рост суммы выплат на третьего и последующих детей (примерно 100 минимальных зарплат или 120 прожиточных минимумов для ребенка в возрасте 0–6 лет). Таким образом, за восьмилетний период доля программы в ВВП возросла с 0,25 до 1,20 %, то есть почти в пять раз. Выплаты по уходу за детьми до трехлетнего возраста практически не играли заметной роли в бюджетах семей-получателей, поскольку составляли лишь 130 грн в месяц³, однако общая стоимость программы достигла к 2013 году 0,44 % ВВП или 6,6 млрд грн в год.

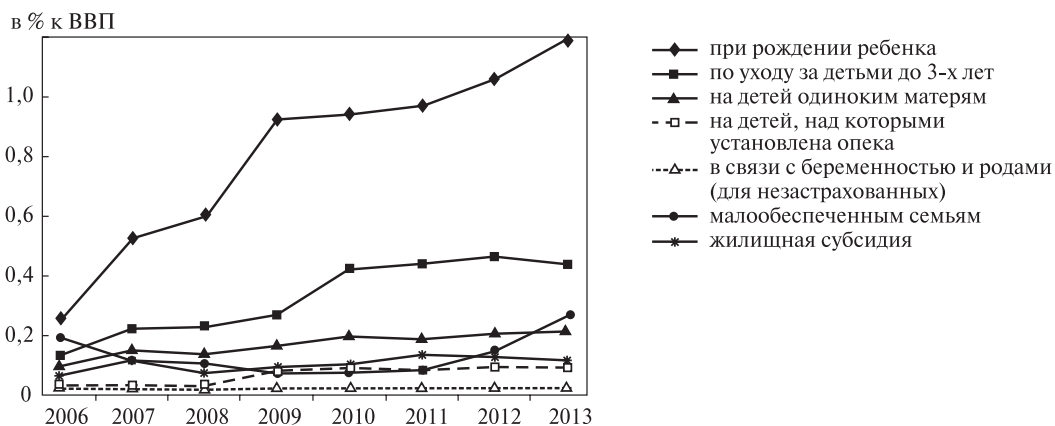

Рис. 1. Динамика финансирования основных программ социальной поддержки, в % к ВВП, 2006–2013 гг.

Источник: расчеты автора на основе: данных административной статистики Министерства социальной политики Украины о годовой стоимости социальных программ; Государственной службы статистики Украины о ВВП в фактических ценах (<http://ukrstat.gov.ua/>).

² Ошибка включения — попадание в социальную программу небедного населения, ошибка исключения — недоохват бедного населения социальными программами.

³ Минимальный размер помощи, который можно было получить без справки о доходах. Помощь в минимальном размере получало подавляющее большинство участников программы.

В последнее десятилетие стремительно возросла стоимость программы помощи на детей одиноким матерям ⁴. Численность контингента одиноких матерей искусственно увеличивалась, поскольку программа гарантировала ежемесячные выплаты до совершеннолетия ребенка, без необходимости сбора документов и полном отсутствии проверок. Поскольку размер помощи постоянно возрастал из-за привязки к прожиточному минимуму, на фоне постоянного роста численности одиноких матерей удельный вес программы в ВВП за период 2006–2013 гг. вырос с 0,10 до 0,22 %, то есть в два с лишним раза.

В тот же период для программ, основанных на адресном подходе (с проверкой доходов семьи-претендента), была характерна обратная тенденция. Государственная социальная помощь малообеспеченным семьям год от года утрачивала свой контингент и сумму финансирования, однако с 2011 г. произошло повышение стоимости программы вследствие поднятия порога выплат и введения доплат на каждого ребенка-участника программы. В результате удельный вес программы в ВВП в 2013 г. превысил уровень 2006 г. (0,27 против 0,19 %), однако численность участников составляла лишь 58 % от уровня 2006 года. То есть произошло существенное увеличение суммы выплат при незначительном увеличении контингента. Введение фиксированных доплат на каждого ребенка нарушило принцип доплатного механизма, и тем самым ухудшило показатели адресности наиболее эффективной с точки зрения поддержки бедных программы. Таким образом, за исследуемый период весомость программы в общей стоимости социальной поддержки сохранилась только благодаря изменениям в механизмах предоставления помощи.

Стоимость еще одной адресной программы — жилищных субсидий — не имела четкой тенденции, поскольку зависела от изменения тарифов. В целом финансирование адресных программ (малообеспеченным семьям и жилищных субсидий) возросло за период 2006–2013 гг. с 0,26 до 0,38 % ВВП, однако эти темпы были значительно ниже, чем по категориальным программам.

В 2013 году из 41 млрд грн стоимости социальных программ ⁵ меньше 6 млрд приходилось на адресные программы ⁶, которые предполагают проверку нуждаемости. Еще 10 млрд расходовалось на гибридные программы ⁷, по которым можно получить увеличенный размер помощи на основании справки о доходах. Остальные 25 млрд грн были потрачены на программы, основанные исключительно на категориальном подходе. Таким образом, только 14 % от общей суммы финансирования социальной помощи приходилось на адресные программы, а 61 % выплат распылялся по группам населения с разным уровнем дохода (рис. 2).

Сформированные тенденции свидетельствовали об острой необходимости изменений в принципах формирования системы социальной поддержки. В противном случае, при сохранении основных характеристик системы — неизменных правил ключевых программ и механизмов их реализации, необходимо было бы постоянно увеличивать сумму финансирования социальных расходов. В первую очередь, это касалось выплат при рождении и по уходу за детьми до 3-х лет. Во-первых, привязка к прожиточному минимуму требовала значительного увеличения расходов на эти

⁴ Гибридная программа — минимальный размер по категориальному принципу, максимальный — по справке о доходах.

⁵ Стоимость социальных программ, финансируемых из бюджета (за исключением программы социальных льгот).

⁶ Две адресные программы — малообеспеченным семьям и жилищные субсидии.

⁷ Две основные гибридные программы — по уходу за детьми до 3-х лет и одиноким матерям. В структуре назначений помощи основную часть составляют выплаты по минимальному размеру без проверки нуждаемости.

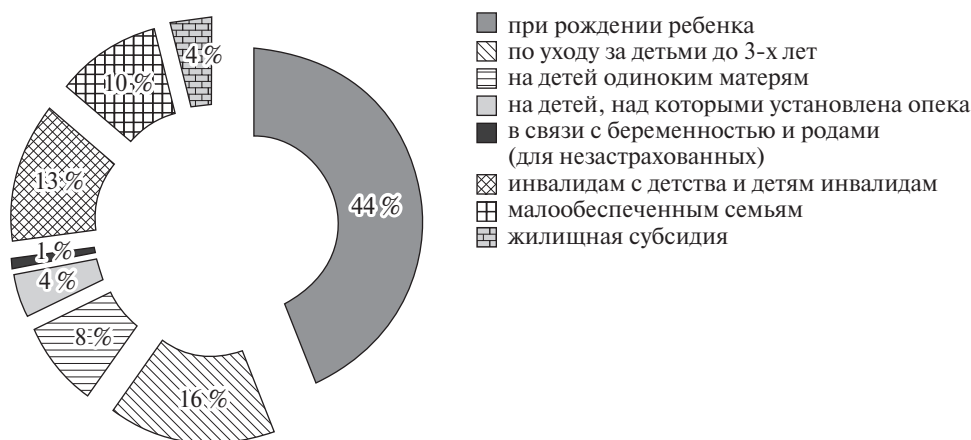

Рис. 2. Структура финансирования основных социальных программ (без учета социальных льгот) в 2013 году, в % к общему бюджету программ

Источник: расчеты автора на основе: данных административной статистики Министерства социальной политики Украины о годовой стоимости социальных программ.

программы. Во-вторых, для сохранения эффекта роста числа рождений⁸ требовалось периодически (по крайней мере, раз в 2–3 года) существенно поднимать размер помощи, даже по отношению к прожиточному минимуму. Растущее число женщин со статусом одинокой матери⁹ в комплексе с фактором повышения размера помощи¹⁰ привело бы к постоянному росту стоимости соответствующей программы.

При этом происходило бы постоянное сужение контингентов адресных программ. Для малообеспеченных семей порог вхождения в программу в 2014 году уже достиг верхней точки¹¹, за которой начинается риск снижения экономической активности населения и социальной эффективности программы. А по жилищным субсидиям затягивание с существенным повышением тарифов и естественное сужение классических контингентов¹² (так называемых «старых» пенсионеров с низким уровнем пенсий) означало бы постепенную самоликвидацию программы.

Таким образом, в случае отсутствия реформ следовало ожидать существенного возрастания общей стоимости программ социальной поддержки (без учета социальных льгот) — с 41 млрд грн в 2013 году до 57 млрд в 2020-м (в ценах 2013 года). Кроме того, происходило бы дальнейшее смещение программ к категориальным выплатам, с одновременным сужением программ адресной помощи. Так, потребность в финансировании категориальных программ могла возрасти к 2020 году в 1,4 раза, при этом стоимость адресных программ могла снизиться в 1,5 раза¹³ (рис. 3).

⁸ Увеличение размера помощи в течение анализируемого периода имело главной целью стимулирование роста рождаемости.

⁹ Получивших формальный статус на основе отсутствия записи об отце в свидетельстве о рождении.

¹⁰ Все категориальные выплаты были привязаны к ПМ, что означало их обязательное повышение после каждого раунда поднятия ПМ.

¹¹ Программа основана на доплатном принципе. Порог доплаты для пенсионеров и лиц с инвалидностью в 2014 году достиг 100 %, а для детей — 80 % прожиточного минимума соответствующей категории. При этом размер месячной выплаты на семью достиг рекордного размера — 1702 грн на начало года.

¹² Основной категорией участников были одинокие пенсионеры с низким уровнем пенсионной выплаты, т. е. вышедшие на пенсию до 2003 года.

¹³ Расчет сделан в сопоставимых ценах 2013 года.

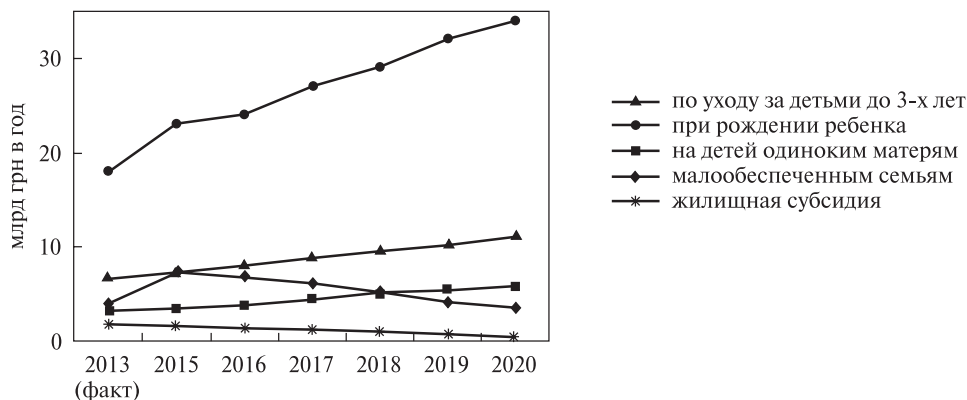

Рис. 3. Гипотетический прогноз стоимости основных программ социальной помощи до 2020 года в случае отсутствия реформ (стоимость программ в ценах 2013 года)

Источник: расчеты автора на основе: данных административной статистики Министерства социальной политики Украины; микроданных обследования условий жизни домохозяйств Украины Государственной службы статистики Украины за 2014 год.

Начатое в 2014 году реформирование системы социальной поддержки имело общую нацеленность на повышение адресности государственной помощи. При этом реформы не имели системного характера, и в целом отсутствовала схема поэтапных законодательных изменений и пересмотра базовых принципов предоставления государственной поддержки. Основные изменения коснулись Закона Украины «О помощи семьям с детьми», в рамках которого была полностью трансформирована помощь по уходу за детьми до 3-х лет, изменены отдельные условия получения помощи при рождении, помощь на детей одиноким матерям переведена полностью на адресные принципы предоставления с проверкой доходов. Серьезные изменения произошли в системе помощи в оплате жилищно-коммунальных услуг: это и попытка введения новой программы компенсации за повышение тарифов для малоимущих, которая не имела успеха, и максимальное упрощение участия населения в программе жилищных субсидий. Наиболее долгожданным шагом реформ стало начало поэтапного перевода системы социальных льгот на принципы адресности.

Несмотря на ошибки и отсутствие системности в процессе реформирования, за два прошедших года были достигнуты определенные позитивные результаты в направлении достижения более высокой адресности социальных программ:

1. *Постепенное уменьшение числа категориальных программ.* При этом одна категориальная программа (по уходу за детьми до 3-х лет) была ликвидирована, другая (на детей одиноким матерям) — полностью переведена на адресные принципы, а программа социальных льгот прошла первый этап реформирования, который предполагает отсеечение контингентов с более высокими доходами.

2. *Достижение большей социальной справедливости* в системе помощи на детей и лучшей защиты семей с первыми по порядку рождения детьми. Однако, в невыигрышном положении оказались семьи с высокими рисками бедности, где рождаются вторые, а особенно — третьи и последующие дети¹⁴. Сегодня эти семьи после достижения ребенком трехлетнего возраста могут обратиться только за адресной

помощью (малообеспеченным семьям), размер которой гарантированно будет возрастать в соответствии с повышением прожиточного минимума и поднятием порога помощи для детей.

3. Произошли положительные изменения в принципах работы социальных служб — они начинают сами искать потенциальных участников программ, что особенно важно для пассивных контингентов. Толчком для пересмотра принципов деятельности органов социальной защиты стала необходимость вовлечения в программы жилищных субсидий и компенсаций за повышение тарифов максимального числа семей, которые потенциально не смогут оплачивать коммунальные счета и имеют высокие риски накопления задолженности после очередного раунда повышения тарифов.

4. В сложных экономических условиях удалось достичь *общей экономии финансовых ресурсов социальных программ* за счет неэффективных и несправедливых выплат.

К началу 2016 г. в результате реформирования только три из основных программ социальной поддержки сохраняют исключительно категориальный принцип предоставления выплат: помощь при рождении, помощь по беременности и родам для незастрахованных и помощь на детей, над которыми установлена опека или попечительство (рис. 4).

В 2014 году велось много дискуссий о реформировании помощи одиноким матерям, поскольку возрастание стоимости программы в последние годы происходило преимущественно за счет контингента получателей минимального размера выплаты (без декларации о доходах). Перевод программы с начала 2016 года исключительно на адресные принципы позволит экономить значительные средства на неэффективных выплатах и направлять их наиболее нуждающимся. Контингент участников программы может сократиться в три раза, а ее стоимость в 2016 году ориентировочно составит около 2127 млн грн в ценах 2013 года (против 3277 млн грн в 2013 г.).

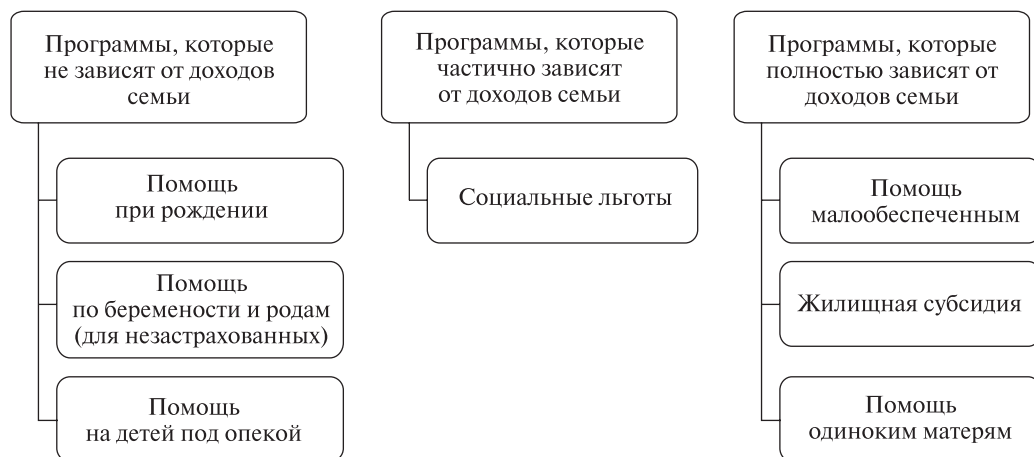

Рис. 4. Состояние реформирования системы социальной поддержки к началу 2016 года

Источник: составлено автором.

¹⁴ По старым правилам для второго ребенка ежемесячная выплата продлевалась с 2-х до 4-х лет, а на третьего и последующих детей — до 6-ти лет.

В программе жилищных субсидий произошло изменение порядка расчета обязательного процента платежа, что стало позитивным сигналом для лучшей адресации программы бедным. Изменения также коснулись снятия ограничений на вхождение программы из-за владения имуществом. В кризисный период, когда динамично происходит потеря традиционных источников существования (вследствие потери работы, уменьшения помощи от родственников и т. д.), подобные ограничения сдерживают эффективное продвижение программы и своевременную помощь населению в оплате жилья. В целом новые правила программы жилищных субсидий на фоне многократного повышения тарифов позволили заметно увеличить охват семей программой и предупредить прогнозируемое возрастание задолженности населения поставщикам услуг. В случае дальнейшего поднятия тарифов в 2016 году ожидается возрастание потенциальных контингентов участников программы жилищных субсидий до 60 % населения страны. За первые три месяца этого года из бюджета уже было потрачено 20 млрд грн на жилищные субсидии, а до конца года программа может стать самой дорогой в системе социальной поддержки, превысив тем самым стоимость детских пособий.

Система помощи семьям при рождении ребенка и до достижения трехлетнего возраста с 2015 года стоит бюджету значительно меньше. В первую очередь, благодаря отмене с 1 июля 2014 года помощи по уходу за детьми до 3-х лет, которая имела преимущественно символический характер из-за низкого размера ежемесячных выплат, однако в масштабе страны ее стоимость к 2013 году достигла 6,63 млрд грн.

Стоимость помощи при рождении будет уменьшаться постепенно, по мере выбытия контингентов, вовлеченных в программу по старым правилам¹⁵. Прогноз стоимости программы построен на основе демографического прогноза (табл. 1), расчет предполагает изменение контингента участников, с одной стороны, в соответствии с прогнозом рождаемости и детской смертности, а с другой — в соответствии с перетеканием контингентов, рожденных до 1 июля 2014 года, в контингенты, рожденные после изменения правил программы. Такой подход дает возможность рассчитать численность детей по возрастным категориям и потребность в средствах на выплату пособий всем рожденным детям. Однако фактически не все рожденные дети участвуют в программе¹⁶, поэтому на втором этапе осуществляется корректировка потребности в соответствии с административными данными о получателях помощи.

Так, к 2020 году стоимость программы помощи при рождении, которая будет выплачиваться частями до достижения ребенком трехлетнего возраста, и не будет зависеть от порядка рождения ребенка, составит меньше 70 % от значения 2014 года. Будет происходить процесс постепенного снижения стоимости программы, его интенсивность возрастет с 2018 года, когда из программы полностью выйдут дети, рожденные вторыми. А к 2020 году из программы полностью выйдут все контингенты, которые вошли в нее по старым правилам.

Прогноз до 2020 года учитывает использование среднего сценария реформ, т. е. предполагается, что будут реализованы те изменения, которые уже заявлены правительством или включены в проект реформирования на ближайшие годы. Кроме того, предполагается, что с 2016 года начнут возрастать реальные доходы населения.

¹⁵ Правила, которые действовали до 1 июля 2014 года, предполагали увеличение размера помощи и периода выплаты в зависимости от порядка рождения ребенка (для вторых детей и для третьих и последующих детей).

¹⁶ В программе не участвуют те семьи, которые не подавали документы в органы социальной защиты. Также не участвуют дети, которые воспитываются в государственных учреждениях.

Таблица 1. Прогноз стоимости реформированной программы помощи при рождении ребенка до 2020 г., тысяч грн в год в ценах 2014 года

Прогнозируемые показатели	2016	2017	2018	2019	2020
Потребность в финансировании на основе демографического прогноза	27 216 638	26 034 812	22 712 748	20 831 339	19 630 861
Прогноз стоимости программы, тысяч грн в год	20 595 688	19 701 363	17 187 453	15 763 731	14 855 291
Темп изменения стоимости к базовому (2014) году, %	96,88	92,67	80,84	74,15	69,87

Источник: расчеты автора на основе: демографического прогноза Института демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи НАН Украины; данных административной статистики Министерства социальной политики Украины о годовой стоимости социальных программ.

Прогноз помощи малообеспеченным семьям основан на выборе среднего варианта макропрогноза¹⁷. Таким образом, если не произойдет изменений в самой программе, то ее стоимость будет постепенно уменьшаться после 2015 года (в ценах 2014 г.). Наиболее существенное снижение стоимости произойдет после 2018 года, когда доходы населения начнут расти быстрее (табл. 2). Заметный рост стоимости помощи малообеспеченным семьям в 2014 году был связан с повышением порога вхождения в программу для пенсионеров и детей, а также размера фиксированных доплат на детей. А в 2015 году рост стоимости был обусловлен действием других факторов: увеличением контингента участников программы вследствие общего снижения доходов и роста масштабов крайней бедности в стране, а также введением доплат на детей в возрасте 0–3 года. Расширение программы и соответственно повышение ее стоимости возможно только за счет реформирования всей системы, когда контингенты из старых категориальных программ будут получать адресные выплаты на основе проверки нуждаемости.

После введения полноценного механизма адресности для помощи одиноким матерям и обеспечения доплаты на каждого ребенка до 100 % прожиточного минимума (соответствующей возрастной категории), контингент получателей будет очень сильно пересекаться с контингентом программы помощи малообеспеченным семьям. Потенциальные получатели будут выбирать для себя наиболее выгодный вариант. Таким образом, вполне логичным будет объединение двух программ на следующем этапе реформирования.

Если не учитывать связь между адресными программами, то контингент получателей помощи на детей одиноким матерям будет довольно стабильным — с небольшими изменениями вследствие динамики доходов и с постепенным уменьшением за счет меньшего числа новых контингентов¹⁸. Соответственно стоимость программы до 2020 года может уменьшиться почти вдвое в ценах 2014 года.

¹⁷ Выбран средний вариант макропрогноза — спад в 2015 году, постепенное повышение в 2016–2018 гг. и ускорение роста в 2019–2020 гг. Порог помощи в процентах к прожиточному минимуму не изменится до 2020 года (100 % для пенсионеров, 85 % для детей и 21 % для работоспособных). Доплаты на детей будут только индексироваться на инфляцию, то есть в ценах 2014 года останутся неизменными (250 и 500 грн соответственно на детей 3–6 и 6–18 лет). С 2015 года введена доплата на детей в возрасте 0–3 года в размере 250 грн.

¹⁸ Если раньше происходило активное получение формального статуса одинокой матери ради получения пособия, то через пару лет этот поток схлынет вследствие изменения условий программы помощи.

Таблица 2. Прогноз стоимости программы помощи малообеспеченным семьям и реформированной программы помощи одиноким матерям до 2020 г., тысяч грн в год в ценах 2014 года

Название государственной социальной программы	2016	2017	2018	2019	2020
Помощь на детей одиноким матерям	2043 244	1863 030	1713 987	1456 889	1165 511
Помощь малообеспеченным семьям	7517 230	6567 165	5548 288	4322 090	3122 994

Источник: расчеты автора на основе: данных административной статистики Министерства социальной политики Украины; микроданных обследования условий жизни домохозяйств Украины Государственной службы статистики Украины за 2014 год.

В случае объединения двух программ — помощи малообеспеченным семьям и помощи на детей одиноким матерям — общие тенденции в формировании контингентов и стоимости программы не изменят, поскольку будут зависеть исключительно от динамики доходов населения и масштабов бедности в стране.

Слабо прогнозируемой выглядит стоимость программ, связанных с оплатой жилья. Если предположить, что после раундов повышений тарифов в 2014–2016 годах, в последующем до 2020 года повышения будут незначительными и растянутыми во времени, то можно ожидать после 2017 года сужения контингента участников программы жилищных субсидий, и соответственно, постепенного уменьшения стоимости программы.

Таким образом, до 2020 года предполагается относительное снижение стоимости всех основных программ социальной поддержки (в сопоставимых ценах 2014 года), за исключением программ помощи в оплате жилья, которые в значительной степени зависят от изменения тарифов. Тенденция к увеличению стоимости возможна только для программы социальных льгот, если она не будет подвергнута дальнейшему реформированию.

Помощь при рождении станет дешевле на 27 % по сравнению с 2015 годом, поскольку к 2020 г. произойдет полная замена контингентов по старым правилам на контингенты по новым правилам. Благодаря реформированию помощи одиноким матерям ее стоимость может уменьшиться на 44 % по сравнению с 2015 годом (в ценах 2014 г.). Помощь малообеспеченным семьям достигла своего пика уже в 2015 году благодаря действию нескольких факторов. В дальнейшем, если не произойдет кардинальных изменений в программе, ее контингент начнет постепенно сокращаться по мере возрастания реальных доходов населения. Стоимость жилищных субсидий достигнет пика в 2016 году вследствие существенного повышения тарифов, однако в последующие годы контингент участников программы также будет постепенно уменьшаться.

Дальнейшее реформирование должно базироваться на выработке четкой стратегии действий, согласованности изменений между разными социальными программами и с реформами в других сферах, а также с учетом сценариев развития событий на коротко- и среднесрочный периоды.

Соблюдение баланса между экономической и социальной эффективностью сейчас является основным требованием реформы системы социальной поддержки. С одной стороны, речь должна идти о финансовой состоятельности системы и эффективном использовании ресурсов, а с другой — об утверждении принципа социальной справедливости при распределении средств программ социальной поддержки.

К базовым принципам дальнейшего реформирования системы социальной поддержки можно отнести:

- максимальное усиление адресности каждой программы и системы в целом;
- уменьшение общего числа программ постепенное приближение к одной универсальной программе;
- повышение социальных эффектов программ в рамках действующего финансирования;
- упрощение всех сопроводительных процедур и процедур администрирования за счет создания сквозных реестров.

Выводы. Сформированные к 2014 году тенденции свидетельствовали об острой необходимости кардинальных изменений в системе социальной поддержки. В случае сохранения неизменных правил программ и механизмов их реализации система социальной помощи постоянно требовала бы увеличения суммы расходов за счет категориальных выплат.

Реформы, которые начались в 2014 году, не имели комплексного характера и не решили основных проблем всей системы социальной поддержки, однако привели к некоторым позитивным изменениям. Основными результатами реформы социальных программ можно считать, с одной стороны, достижение большей социальной справедливости благодаря постепенному уменьшению числа категориальных программ и переходу на адресные принципы предоставления помощи, а с другой стороны — экономию финансовых ресурсов социальных программ за счет неэффективных и несправедливых выплат.

Прогноз до 2020 года предполагает снижение общей стоимости системы социальной поддержки в сопоставимых ценах 2014 года. Эта тенденция коснется всех основных программ; исключением может быть только программа социальных льгот, если она не будет подвергнута дальнейшему реформированию. Таким образом, реформы в системе социальной поддержки дадут заметные результаты уже к 2020 году. Повышение адресности системы социальной поддержки и изменения в категориальных программах свидетельствуют о более высокой социальной эффективности и лучшем соблюдении принципа социальной справедливости. Однако, реформирование социальной поддержки сегодня носит половинчатый характер и не приводит к принципиальным изменениям в системе. Кроме того, решения относительно реформ не учитывают возможных сценариев развития событий, и часто не согласуются в разрезе разных программ во времени. Отдельной проблемой выступает игнорирование оценивания баланса между экономической и социальной эффективностью, что должно стать основным условием реформы системы социальной поддержки.

Успешность дальнейших реформ будет зависеть от нацеленности на достижение баланса между экономической и социальной эффективностью, и безусловно, от стратегической составляющей, основанной на соблюдении базовых принципов совершенствования системы социальной поддержки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мониторинг и оценка: некоторые инструменты, методы и подходы / Всемирный банк. — Вашингтон, 2004. — 28 с.
2. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий / Всемирный банк; Группа стратегии сокращения бедности и Департамент социального развития. — Вашингтон, 2003. — 114 с.

3. Методологія та практика оцінки впливу соціальної політики та окремих програм соціальної допомоги на показники бідності в Україні / Лібанова Е.М., Макарова О.В., Черенько Л.М. — К., 2011. — 203 с
4. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти оцінювання : монографія / за ред. Е.М. Лібанової; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — Умань, 2012. — 312 с.
5. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : монографія / Макарова О.В., Саприглю В.Г., Терещенко Г.І. та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. — 248 с.

REFERENCE

1. Monitoring i ostenka: nekotorye instrumenty, metody i podhody [Monitoring and Evaluation: Some Tools, Methods and Approaches]. (2004). Washington : The World Bank [in English].
2. Metodicheskie ukazaniya po analizu bednosti i social'nykh posledstviy [Guide to Poverty and Social Impact Analysis]. (2003). Washington : The World Bank. Group of Poverty Reduction Strategy and the Department of Social Development [in English].
3. Libanova, E.M., Makarova, O.V. & Cherenko, L.M. (2011). *Metodolohiia ta praktyka otsinky vplyvu sotsialnoi polityky ta okremykh prohram sotsialnoi dopomohy na pokaznyky bidnosti v Ukraini* [Methodology and practice of assessing the impact of social policy and some social assistance programs on poverty rates in Ukraine]. Kyiv [in Ukraine].
4. Libanova, E.M. (Eds.). (2012). *Sotsialni rezultaty derzhavnykh prohram: teoretyko-metodolohichni ta prykladni aspekty otsiniuvannia* [Social results of government programs: theoretical, methodological and applied aspects of evaluation]. Uman : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V.Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
5. Libanova, E.M. (Eds.). (2010). *Yakist informatsiinoho zabezpechennia sotsialnoi polityky* [The quality of information provision of social policy]. Kyiv : Duh I Litera [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.05.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.143

УДК 364.45 (477)

JEL Classification: I38

О.О. ДАВИДЮК

канд. соціол. наук, старш. наук. співроб.

Зав. від. з проблем соціальних послуг

Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення

Міністерства соціальної політики України та

Національної академії наук України

01030, України, Київ-32, вул. Івана Франка, 15-б

E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

ДЕІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

Розглянуто проблему пошуку ефективних форм соціального обслуговування осіб похилого віку в контексті тенденції збільшення тривалості життя і зростання чисельності людей похилого віку. Поряд із завданням оптимізації витрат на догляд за особами похилого віку на порядок денний поставлено завдання забезпечення гуманістичного ставлення до осіб, які потребують довготривалого догляду. Зокрема, мова йде про скорочення стаціонарного догляду в структурі соціального обслуговування осіб похилого віку – деінституціалізацію. Висвітлено чинники переходу від стаціонарного догляду для осіб похилого віку до організації догляду за місцем проживання, на рівні громади. Описано деінституціоналізацію соціального обслуговування як перспективний напрям реформування, проаналізовано зарубіжні тенденції, підходи, досвід. Розглянуто аргументи щодо переходу від інституційної системи догляду до системи послуг на рівні громади, сімейного типу. Виділено основні сімейні форми влаштування для осіб похилого віку як альтернативу стаціонарному догляду. На основі здійсненого аналізу запропоновано алгоритм деінституціоналізації соціального обслуговування осіб похилого віку в Україні. Виділено підготовчий етап та етап впровадження. Перший складається з таких кроків, як оцінка системи та ресурсів; розробка нормативних документів; організація пілотних опитувань. Другий – створення єдиної електронної бази даних суб'єктів; підготовка спеціалістів, підтримка надавачів послуг сімейного типу та клієнтів; організація контролю та моніторингу забезпечення потреб осіб похилого віку. Надано рекомендації щодо впровадження альтернативних форм догляду в сучасних українських реаліях.

Ключові слова: особи похилого віку, деінституціоналізація, стаціонарні заклади, соціальне обслуговування, соціальні послуги, сімейні форми влаштування.

Е.А. Давидюк

канд. социол. наук., старш. науч. сотруд.

Зав. отд. по проблемам социальных услуг

Научно-исследовательский институт

труда и занятости населения

Министерства социальной политики Украины и

Национальной академии наук Украины

01030, Украина, Киев-32, ул. Ивана Франка, 15-б

E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

© ДАВИДЮК О.О., 2016

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2016, № 2 (27): 143–155

ДЕИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ В УКРАИНЕ

Рассмотрена проблема поиска эффективных форм социального обслуживания пожилых людей в контексте тенденции увеличения продолжительности жизни и роста численности пожилых людей. Наряду с задачей оптимизации затрат на уход за лицами преклонного возраста на повестку дня поставлена задача обеспечения гуманистического отношения к лицам, которые нуждаются в длительном уходе. В частности, речь идет о сокращении стационарного ухода в структуре социального обслуживания пожилых людей — деинституционализации. Выделены факторы перехода от стационарного ухода для пожилых людей к организации ухода по месту жительства, на уровне общины. Описана деинституционализация социального обслуживания как перспективное направление реформирования, проанализированы зарубежные тенденции, подходы, опыт. Рассмотрены аргументы относительно перехода от институциональной системы ухода к системе услуг на уровне общины, семейного типа. Выделены основные семейные формы устройства для пожилых людей как альтернатива стационарному уходу. На основе проведенного анализа предложен алгоритм деинституционализации социального обслуживания пожилых людей в Украине. Выделены подготовительный этап и этап внедрения. Первый состоит из таких шагов, как: оценка системы и ресурсов; разработка нормативных документов; организация пилотных опросов. Второй — создание единой электронной базы данных субъектов; подготовка специалистов, поддержка поставщиков услуг семейного типа и клиентов; организация контроля и мониторинга обеспечения потребностей пожилых людей. Даны рекомендации по внедрению альтернативных форм ухода в современных украинских реалиях.

Ключевые слова: пожилые люди, деинституционализация, стационарные учреждения, социальное обслуживание, социальные услуги, семейные формы устройства.

O.O. Davydyuk
PhD (Sociology), senior researcher
Head of Department of Social Services
Institute of Labor and Employment Ministry of Social
Policy and National Academy of Sciences of Ukraine
01030, Ukraine, Kiev-32, Ivan Franko St., 15-b
E-mail: olena.davydyuk@gmail.com

DEINSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL SERVICE FOR ELDERLY IN UKRAINE

This article is about problem of finding effective forms of social services for the elderly in the context of increasing trends that life expectancy and the growth of the elderly. With the task of optimizing spending on care for the elderly we have the task of ensuring the humane treatment of persons which need long term care. Its mean the reduction in residential care in the structure of social care of the elderly — deinstitutionalisation. This article analyzes factors of transition from institutional care for the elderly to the care at the community level. Described deinstitutionalisation of social services as a perspective area of reform, analyzes the foreign trends, approaches and experiences. Provided arguments about transition from institutional care system to system services at the community level, family type. Distinguished the main forms of family-based care for the elderly as an alternative to institutional care. The analysis allowed to develop the algorithm of deinstitutionalisation of social service for elderly in Ukraine. It includes the preparatory phase and the implementation phase. The first phase consists — assessment of systems and resources; development of regulatory documents; organization of pilot surveys. The second — creating an electronic database of subjects; training of specialists, support providers and customers; control and monitor the needs of the elderly. Recommended alternative forms of care in the current Ukrainian realities.

Key words: elderly, deinstitutionalization, stationary institutions, social services, family-based care.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть людство зіткнулося з тенденцією значного збільшення тривалості життя і постійним зростанням чисельності людей похилого віку. Демографічна ситуація в Україні аналогічна світовим тенденціям і

характеризується стійким процесом старіння населення. З урахуванням поточних демографічних процесів і прогнозів їх розвитку підвищується роль і змінюється статус літніх людей у державі і суспільстві, що вимагає створення умов для підвищення рівня життя осіб старшого віку, посилення соціальної підтримки, забезпечення доступності та підвищення якості соціальних послуг. Літніх людей фахівці відносять до найбільш вразливих верств населення, по-перше, через соціально-економічні чинники, по-друге, через специфічний фізичний стан, оскільки потреба в постійному догляді для більшості осіб похилого віку — довготривалий, а не тимчасовий чи перехідний стан.

Актуальність дослідження. Надзвичайно важкий етап, який наразі проходить українське суспільство, погіршує і без того скрутне становище осіб похилого віку. Пошук шляхів оптимізації підтримки зазначеної категорії населення поставив одним із завдань реформи системи соціальних послуг деінституціоналізацію¹ процесу надання соціальних послуг та наближення можливості отримувати соціальні послуги до місця проживання отримувача, отже, виникає необхідність розробки та застосування альтернативних форм і методів соціального обслуговування осіб похилого віку [1]. Також у контексті євроінтеграційного вектора розвитку України актуалізується опрацювання та впровадження європейських стандартів, способів організації, принципів, форм надання, механізмів управління в сфері соціального обслуговування населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам старіння українського суспільства та відповідним викликам, що постають перед системою соціального захисту, присвячені роботи Е.М. Лібанової (Е.М. Libanova) та І.О. Курило (І.А. Kurylo) [2], необхідно також відзначити наукові напрацювання О.М. Палій (О.М. Paliy), В.А. Скуратівського (V.A. Skurativskyj), О.П. Крентовської (О.Р. Krentovska). Різні аспекти організації соціального обслуговування осіб похилого віку, інноваційні форми та методи досліджено у роботах Н.В. Кабаченко (N.V. Kabachenko) [3].

Питання функціонування закладів соціального обслуговування, зокрема, для осіб похилого віку, ґрунтовно проаналізовано в роботах Л.О. Нікілевої (L.O. Nikileva) [4]. Особливу увагу доцільно звернути на монографію Л.О. Нікілевої та О.В. Березіна (O.V. Berezin) «Механізми формування та методологія розвитку закладів і підприємств соціального обслуговування», в якій здійснено всебічний аналіз механізмів формування та методології розвитку закладів і підприємств соціального обслуговування населення, розглянуто сучасні підходи до організації соціального забезпечення та захисту населення, узагальнено світовий досвід організації соціального забезпечення та функціонування закладів і підприємств соціального обслуговування [5].

Деякі питання організації соціального обслуговування на рівні громади розглянуто в роботах О.В. Безпалько (O.V. Bezpalko) [6] та Т.В. Семигіної (T.V. Semyhina) [7].

Наразі в практиці державного регулювання соціального обслуговування фактично не досліджено питання деінституціоналізації, тому, в контексті перспективи деінституціоналізації соціального обслуговування в Україні, є гостра необхідність у всебічному теоретико-методологічному аналізі соціальних, економічних, правових аспектів даного процесу для опрацювання альтернативних та адекватних форм соціального обслуговування осіб похилого віку.

¹ Деінституціоналізація — тенденція до скорочення стаціонарного догляду в інтернатних установах за рахунок подальшого розвитку альтернативних форм надання соціальних послуг підопічним за місцем проживання, на рівні місцевих громад.

Мета статті — визначити сутність деінституціоналізації соціального обслуговування осіб похилого віку для розробки алгоритму її реалізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Лібералізація концепції соціальної політики в останні десятиліття веде до поступового відходу від багатьох звичних для населення сфер соціальної діяльності і перегляду більшості традиційних соціальних зобов'язань практично в усіх розвинених державах. Основною причиною змін є старіння населення, але думки про необхідні зміни соціальної політики розходяться. Західні дослідники стверджують, що необхідно модифікувати низку інститутів, щоб задовольнити потреби зміненої вікової структури суспільства: підвищити податки на працюючих, щоб зберегти досягнутий рівень життя літніх осіб, або підняти вік виходу на пенсію до 67, а в перспективі — до 69 років (у більшості розвинених країн світу вік виходу на пенсію — 65 років).

Світові економічні кризи призвели до значного зниження витрат на соціальні потреби і поставили на порядок денний три питання:

- оптимізація використання ресурсів, виробництво більшої кількості послуг на одиницю витрат;
- використання ресурсів тільки для забезпечення життєво необхідних потреб людей похилого віку;
- перерозподіл ресурсів між групами населення та різними напрямками соціальної політики.

Актуалізується серйозна дискусія про те, як зробити соціальне обслуговування літніх осіб ефективним, оскільки критерії ефективності в багатьох випадках дійсно складні. Наприклад, поступове зниження здатності до самообслуговування, що є фактично неминучим. Або при хронічних хворобах, коли є лікування, але немає виліковування, а лише підвищення життєвого комфорту за рахунок можливості жити вдома, а не в стаціонарному закладі. Також стоять питання: про ступінь відповідальності фахівців / соціальних працівників за використані суспільні ресурси в подібних випадках; у яких випадках професійні ресурси можуть бути замінені ресурсами громад або волонтерів, як організувати їх взаємодію; як підтримати розвиток сімейного чи сусідського догляду, допомогти родичам літніх людей, які його забезпечують тощо.

Нові підходи до ефективності, пов'язані з якісним менеджментом і контролем за виробництвом соціальних послуг, розвивалися для інших цілей, ніж обслуговування літніх людей, і наразі повинні бути адаптовані до специфіки соціальної роботи. Якщо критерії будуть визначатися тільки економічною раціональністю, гуманні вимоги до професійних стандартів діяльності будуть поховані під пресом фінансових розрахунків. Менеджмент ресурсів і результатів може бути цілком раціональним і добре організованим, але як до нього додати інтереси людини? Таких питань, нових як для світової, так і для вітчизняної соціальної політики, багато.

На даному етапі сучасна світова практика в галузі соціального обслуговування осіб похилого віку характеризується впровадженням активних стратегій домашнього догляду, сучасних реабілітаційних методів та форм, спрямованих на максимально можливе перебування особи в звичному соціальному середовищі. У зв'язку з цим відмічається інтенсивний розвиток нестационарних технологій, які є серйозною альтернативою стаціонарному інтернатному обслуговуванню. Серед альтернативних форм роботи відзначаються — прийомна сім'я для осіб похилого віку, догляд на дому, будинки сімейного типу тощо. Ідея використання таких форм роботи виникла в результаті пошуку шляхів зниження черги в будинки-інтернати для осіб похилого віку.

За даними Європейської економічної комісії Організації Об'єднаних Націй (ЄЕК ООН), частка людей старше 65 років, які отримують послуги догляду в стаціонарних установах в Європейському Союзі, становить 3,3 % [8]. За цим показником лідирує Ісландія з найбільшим співвідношенням 9,3 % людей старше 65 років, які отримують догляд в інтернатних установах. Північноєвропейські країни надають допомогу максимально більшій частці «слабких літніх людей» на основі державних послуг з догляду на дому. У Норвегії, Фінляндії, Швеції та Швейцарії кількість громадян, які отримують послуги догляду в стаціонарних установах, коливається між 5 і 7 відсотками. В усіх країнах, щодо яких у ЄЕК ООН є дані, частка тих, хто отримує послуги догляду в інтернатних установах на довгострокових умовах, значно нижче частки тих, хто отримує догляд на дому.

Виходячи з того, що в програмних документах європейських країн, якими визначений вектор розвитку соціальної політики, догляд на дому, послуги сімейного типу є пріоритетнішими за інституційний догляд, актуалізуються ініціативи щодо необхідного збільшення державних витрат на інтегрований догляд на рівні громади, на підвищення координації між медичними та соціальними послугами і на подальше скорочення стаціонарного догляду за літніми людьми [9].

Найпоказовішим прикладом вважається досвід Данії, де будівництво будинків-інтернатів було заборонено законом ще наприкінці 1980-х років. Однак і досі всі країни-члени ЄС, окрім Данії, витрачають основну частину своїх бюджетів довгострокового догляду на догляд в установах інтернатного типу. Хоча багато вже зроблено, щоб заклади інтернатного типу стали більш орієнтованими на користувача, шляхом адаптації догляду і підтримки конкретного клієнта, врахування його індивідуальних потреб, але деякі країни все ще будують великі установи на більш ніж 250 мешканців. Перетворення структури забезпечення послуг догляду може зайняти кілька десятиліть.

Аргументи за перехід від інституційної системи догляду до системи послуг на рівні громади, сімейного типу охоплюють права людини, цінності, політичні зобов'язання, наукові та економічні дані. Деінституціоналізація є перспективним вектором соціальної політики, дотримання якого може забезпечити якісно нові позитивні результати як для зацікавлених осіб, так і для суспільства в цілому. Люди в стаціонарних установах більш вразливі до фізичного, психологічного та інших форм насильства, яке може викликати довготривалі наслідки. Інституційне середовище само по собі призводить до додаткових порушень, які можуть супроводжувати клієнта до кінця життя. Обмеженість особистого життя, брак самостійності і відсутність поваги до недоторканності особи можуть негативно вплинути на емоційне та фізичне самопочуття. Інституціоналізація може призвести до виникнення ряду порушень психічного здоров'я, в тому числі агресивності та депресії. З іншого боку, проживання в сім'ї, в соціумі може призвести до підвищення рівня самостійності та особистісного благополуччя. У ряді досліджень процесу деінституціоналізації оцінювалися зміни в адаптивній поведінці, пов'язані з переходом від стаціонарного догляду до системи послуг сімейного типу, догляду в громаді. Результати показали, що адаптивна поведінка практично завжди поліпшувалася, а рівень агресії, невдоволення знижувався. З переходом до системи послуг сімейного типу значно поліпшувалися навички догляду за собою, в меншій мірі, але також поліпшувалися навички спілкування, соціальні навички, самопочуття [10].

У західних країнах альтернативні форми догляду вже зарекомендували себе з позитивного боку — сімейні форми влаштування дозволяють підвищити якість та

рівень життя осіб похилого віку. Для України впровадження даного виду соціального обслуговування є також економічно доцільним — адже, з одного боку, відбувається зростання чисельності категорій населення, що потребують від держави соціальної підтримки, а з іншого — «заморожується» або знижується фінансування системи стаціонарних інтернатних закладів, спричинене важкими соціально-економічними умовами. За останніми даними Державної служби статистики України, кількість будинків-інтернатів для дорослих в Україні становить 241, у них на кінець 2014 року обслуговувались 41 269 осіб [11, С. 88–89].

Огляд змін в управлінні соціальним обслуговуванням у західних країнах показує, що перехід від універсальної системи надання соціальних послуг державою до селективної, адресної системи, заснованої на різних формах взаємодопомоги та обслуговування на місцевому рівні, вельми складний. Він вимагає опори на загально-значущі цінності, а уявлення про них поки що дуже різне в Україні і на Заході.

З формально-правової точки зору вітчизняні закони не поступаються аналогічним західним законам. У них підкреслюється необхідність забезпечення рівних можливостей в отриманні соціальних послуг для літніх людей, орієнтація обслуговування на індивідуальні потреби і пріоритет заходів щодо соціальної адаптації зазначеної категорії населення. Але на практиці фактично не втілюється принцип безбар'єрного середовища, рівень матеріального забезпечення переважної більшості осіб, які досягли пенсійного віку, не забезпечує навіть фізіологічного виживання.

Питання переходу від надання послуг стаціонарного догляду до сімейних форм влаштування може вирішуватися тільки в рамках законодавства України. При цьому необхідно правовими методами забезпечити створення і застосування загальноукраїнських стандартів якості життя літніх людей у професійних (прийомних) сім'ях, будинках сімейного типу по всій території країни, а також єдиного механізму контролю прав і законних інтересів громадян, які проживатимуть у сім'ях, виходячи з принципу рівності прав громадян, незалежно від території перебування.

До речі, стосовно розвитку догляду у формі опіки зазначимо, що предметом договору довічного утримання є майно (нерухоме та рухоме), яке переходить у власність набувача, проте розпоряджатися таким майном набувач за життя відчужувача не зможе. По-перше, ця форма створює певну загрозу життю клієнта. По-друге, в структурі цільових категорій громадян лише незначний відсоток клієнтів володіють одноособовим правом власності на майно, і, відповідно, можуть розраховувати на таку форму влаштування. По-третє, дана форма суттєво ускладнює можливості в разі потреби змінити надавача послуг догляду.

У реалізації реформ ключова роль належить кадровому забезпеченню. Для підвищення професійних знань і навичок персоналу, для забезпечення їх належної підтримки, основними заходами є підготовка і контроль. Однак найбільш важким випробуванням є зміна культури системи, необхідна для трансформації усталеного сприйняття отримувачів послуг. Треба зазначити, що велика кількість персоналу отримує низьку оплату і не має підготовки. Надання послуг у закладах, де співвідношення персоналу і отримувачів є недостатнім, часто призводить до того, що персонал виконує тільки мінімальні обов'язки з фізичного догляду за клієнтами.

Впровадження реформи має супроводжуватися діяльністю з підвищення поінформованості. Часто негативне ставлення та стереотипи щодо певних соціальних груп можуть перешкоджати розвитку системи соціальних послуг сімейного типу, тому своєчасно потрібно вжити підготовчих заходів. Разом з цим, дуже важливо планувати

діяльність із підвищення обізнаності про підтримку, що доступна в суспільстві для людей, які є отримувачами (або потенційними отримувачами) послуг.

Необхідно створити єдиний інформаційний простір, адже реалізація принципу доступності послуг сімейного типу неможлива без інформаційного забезпечення. Інформування населення про нову форму роботи дозволить по-перше, виявити охочих взяти в сім'ю літню людину, по-друге, потенційних клієнтів — і вже на основі одержаних даних необхідно сформувати єдину електронну базу потенційних надавачів послуг сімейного типу та отримувачів. Вважається, що літні люди насилу сприймають соціальні та культурні зміни і опиняються в числі вразливих груп населення. У багатьох випадках літні люди навіть не знають, куди звертатися з приводу своїх проблем, що говорить не стільки про їхні ретроградні установки, скільки про погану роботу соціальних служб з інформування населення про можливості обслуговування.

Отже, основні ризики, що виникають у процесі деінституціоналізації, умовно можна поділити на дві групи:

- перша група — системні: правова недосконалість, недостатнє фінансування, рівень підготовки кадрів, їх кваліфікація, матеріальна база для будинків сімейного типу тощо;
- друга група — особистісні: бажання / небажання осіб похилого віку долучитись до процесу, безпека життя клієнтів (наприклад, якщо вони передають майно прийомній сім'ї), рівень мотивації серед населення долучитись до процесу тощо.

На основі здійсненого аналізу запропоновано алгоритм деінституціоналізації соціального обслуговування осіб похилого віку, який наведено на рис. 1. Алгоритм складається з двох етапів — підготовчого та впровадження.

• *I етап — підготовчий*, передбачає такі кроки:

- 1 — оцінка системи та ресурсів;
- 2 — розробка нормативних документів щодо деінституціоналізації;
- 3 — організація пілотних опитувань.

• *II етап — впровадження*, включає наступні кроки:

- 4 — створення єдиної електронної бази даних суб'єктів;
- 5 — підготовка спеціалістів, підтримка надавачів послуг сімейного типу та клієнтів;
- 6 — організація контролю та моніторингу забезпечення потреб осіб похилого віку.

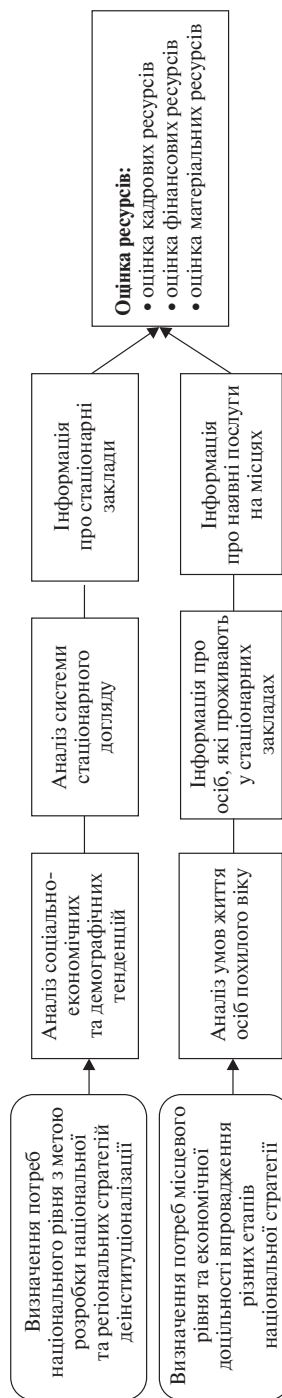
Важливим завданням є проведення фінансових розрахунків, необхідних для реалізації стратегії: які кошти вже доступні, які стануть доступні після закриття установ, які додаткові кошти будуть надані і якими є їхні джерела. Ключовим фактором успіху реформи є гарантія того, що кошти, спрямовані на даний момент для підтримки стаціонарних закладів, будуть захищені та переведені на розвиток нової системи послуг на рівні місцевої громади. Вкрай необхідно також забезпечити стале фінансування після реалізації реформи. Для багатьох європейських країн вагомим джерелом фінансування в процесі деінституціоналізації стали Структурні фонди ЄС [12].

Упровадження реформи потребує низки пілотних проектів. Такі проекти потрібні, щоб показати, як працює новий підхід на практиці; вони є центрами навчання. В контексті деінституціоналізації центри навчання можуть бути використані для набуття досвіду з розвитку та впровадження інноваційних послуг, для оптимізації управління широкомасштабними програмами реформ.

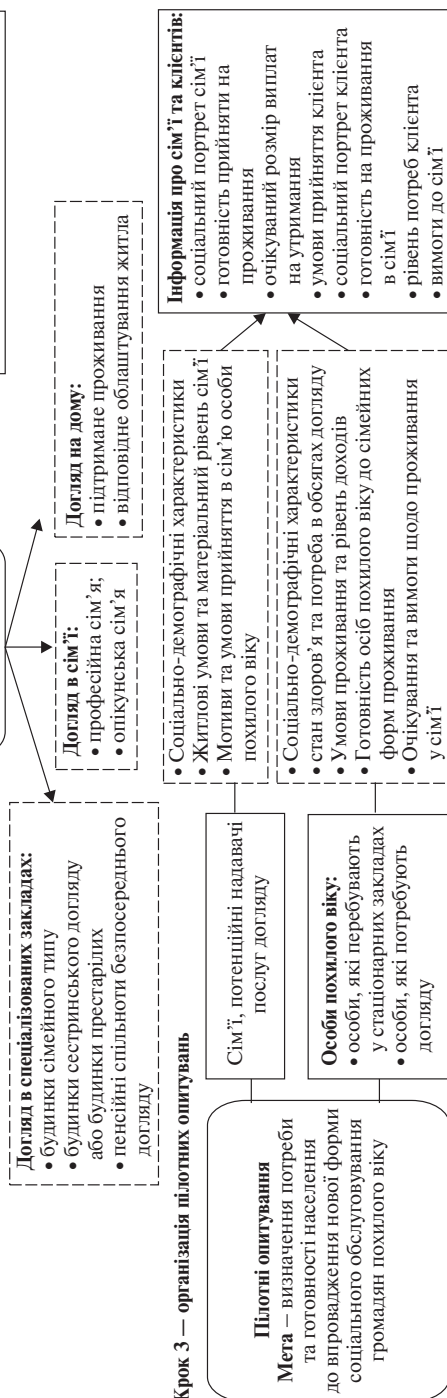
Алгоритм деінституціоналізації соціального обслуговування осіб похилого віку (схема)

ЕТАП I — ПІДГОТОВЧИЙ

Крок 1 — оцінка системи та ресурсів

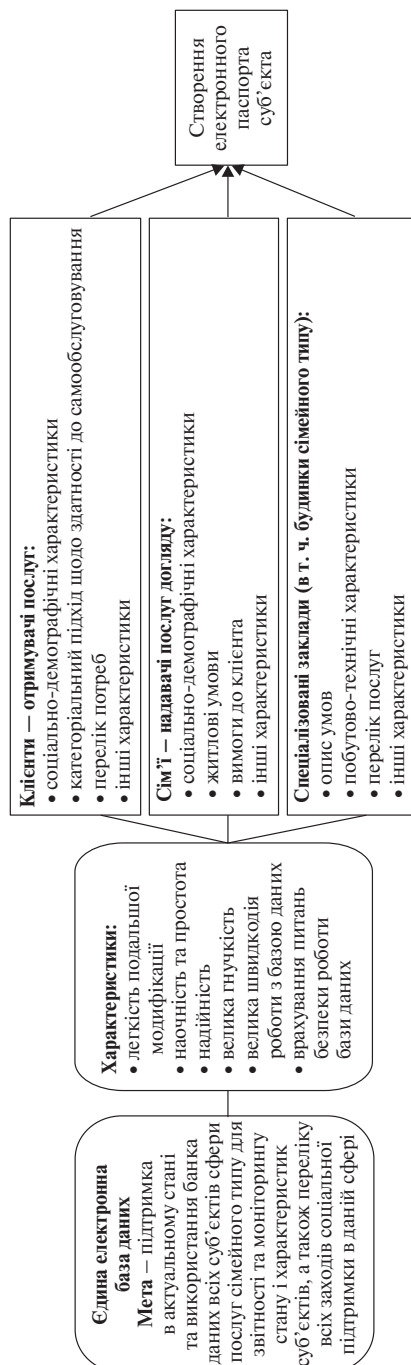
Крок 2 — розробка нормативних документів щодо деінституціоналізації

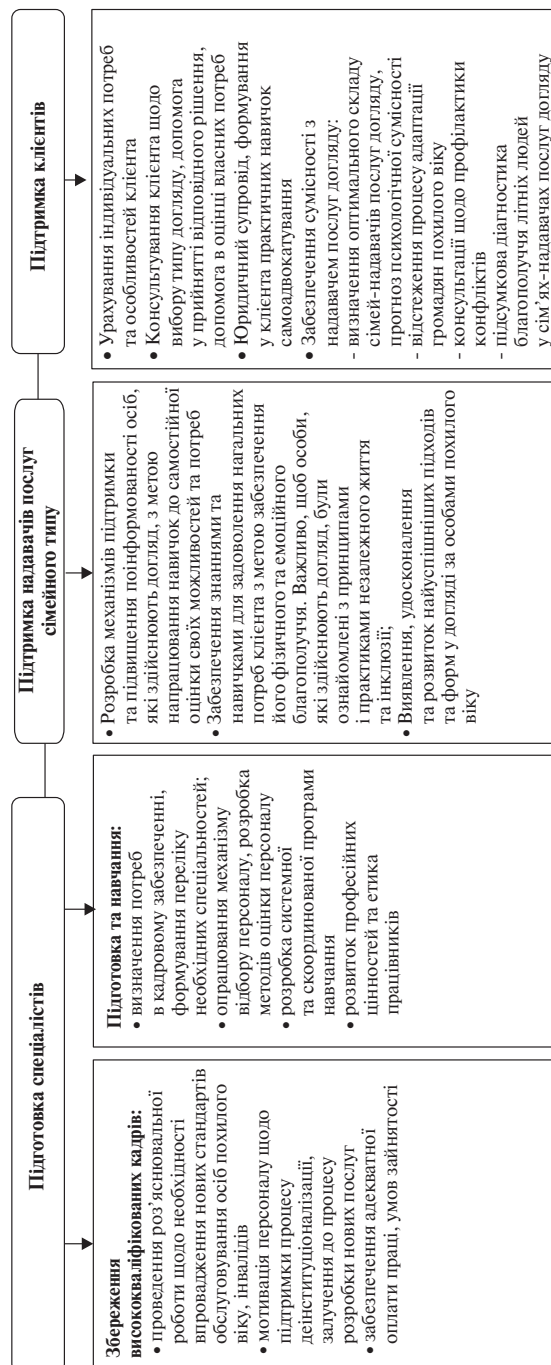
Джерело: розроблено автором.

ЕТАП II — ВПРОВАДЖЕННЯ

Крок 4 — створення єдиної електронної бази даних суб'єктів

Крок 5 — підготовка спеціалістів, підтримка надавачів послуг сімейного типу та клієнтів

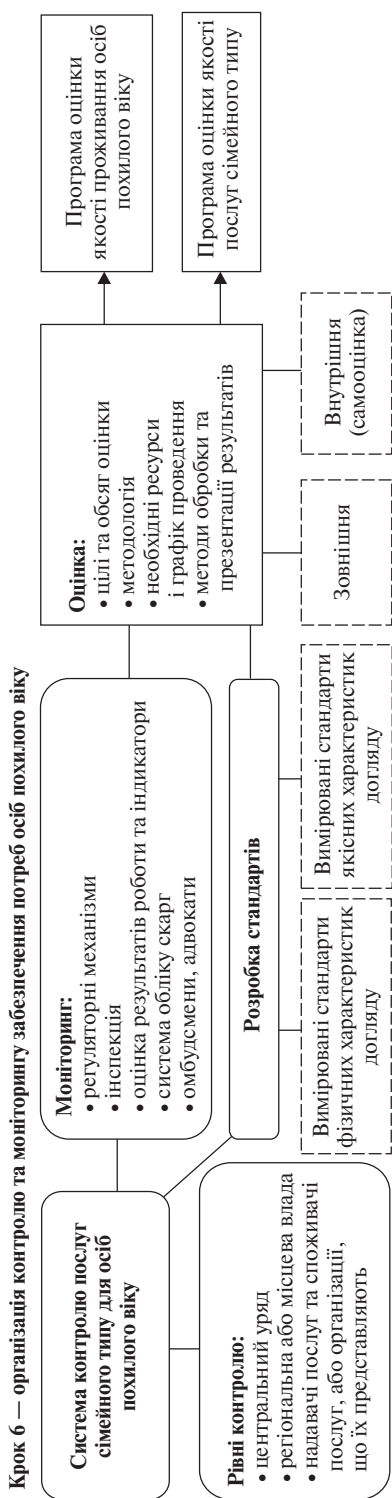

Рис. 1. Алгоритм деінституціоналізації соціального обслуговування осіб похилого віку в Україні

Джерело: побудовано автором.

Висновки. Одним із першочергових завдань, що стоїть перед системою соціального обслуговування осіб похилого віку, є пошук новітніх технологій та форм соціального обслуговування, механізмів їх впровадження, для того, щоб адекватно реагувати на сучасні соціально-економічні виклики та оперативно забезпечувати необхідною соціальною підтримкою усе більшу кількість осіб похилого віку.

Узагальнюючи досвід розвинених країн щодо деінституціоналізації догляду, можна визначити три основні компоненти цього процесу:

- по-перше, в розвинених країнах є чітка орієнтація на превентивні заходи, тобто необхідно зробити все можливе на рівні громади, щоб не допустити потрапляння клієнта в стаціонарний заклад. Отже, максимально розширюється перелік послуг сімейного типу, по догляду на дому;
- по-друге, інтенсивно розвиваються мережі будинків сімейного типу, розбудова яких базується на спеціально розроблених проектах, які враховують фізичні особливості клієнтів і, відповідно, є максимально пристосованими для комфортного проживання та сприяють підтриманню навичок самообслуговування;
- по-третє, впроваджується соціальна технологія професійної (прийомної) сім'ї для осіб похилого віку – практика влаштування літніх людей у сім'ї з умовою оплати державою послуг, що надаються.

Доцільно зауважити, що в розвинених країнах найбільш затребуваною формою влаштування є спеціалізовані поселення і будинки – ця форма потребує значних фінансових ресурсів, але рівень доходів, заощаджень, соціального страхування клієнтів цілком дозволяє їм і формувати попит, і оплачувати широкий спектр послуг. Клієнт є активним учасником ринку соціальних послуг. Крім того, у фінансуванні такої форми догляду значна частка належить приватному капіталу. Можна сказати, що влаштування клієнтів до професійних сімей – це для бідних, тих, хто не в змозі оплатити проживання в спеціалізованих будинках.

Тому для України, на сучасному етапі, розвиток такої форми догляду (спеціалізовані поселення і будинки) вбачається ускладненим через фінансову компоненту. Поки що є сенс зосередитись на покращенні умов проживання в тих стаціонарних закладах, що функціонують, на приведенні їх у відповідність до вимог підвищеної комфортності, а також пропонуємо приділити особливу увагу такій формі, як професійна сім'я. Для заохочення надання послуг за цією формою необхідно визначити розмір виплати надавачу догляду, доцільно також запровадити врахування періоду догляду за клієнтом у трудовий стаж надавача. Виплати по догляду за клієнтом можливо здійснювати на основі диференційованого підходу в залежності від стану здоров'я клієнта. Така форма дозволяє змінити надавача послуг догляду за бажанням клієнта.

Треба враховувати, що цільовою групою є особи, які зберегли хоча б мінімальну здатність до самообслуговування і контролю над власною життєвою ситуацією.

В умовах економічної кризи в Україні та стрімкого зниження рівня доходів населення, впровадження професійної сім'ї для осіб похилого віку та інвалідів матиме подвійний ефект: по-перше, це підвищить якість життя клієнтів, а по-друге, виплати надавачам послуг сприятимуть частковому поліпшенню їх матеріального стану.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі передбачають теоретичні та практичні напрацювання для кожного етапу запропонованого алгоритму, його потрібно «наповнити» процедурами, заходами, методами відповідно до визначених завдань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія реформування системи надання соціальних послуг : [Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.08.2012 р. №556-р] — [Електронний ресурс] / Верховна Рада України (офіц. веб-сайт). — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80>
2. Населення України : Імперативи демографічного старіння / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К. : АДЕФ-Україна, 2014. — 288 с.
3. Інноваційні моделі соціальних послуг. Проекти Українського фонду соціальних інвестицій. Том 3 [Авт. кол.: Бондарчук Л.В., Дума Л.П., Кабаченко Н.В. та ін.; За ред. Шкуратової Н.М.] — К. : ЛДЛ, — 2007. — 320 с.
4. Нікілева Л.О. Особливості функціонування територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян як елементу інфраструктури ринку соціальних послуг / Л.О. Нікілева // Вісник національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. — Харків : НТУ «ХПІ». — 2010. — № 63. — С. 85–90.
5. Механізми формування та методологія розвитку закладів і підприємств соціального обслуговування / О.В. Березін, М.Г. Безпарточний, Л.О. Нікілева. — Полтава : ІнтерГрафіка, 2013. — 210 с.
6. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді / О. В. Безпалько. — К. : Навчальна книга, 2005. — 176 с.
7. Семигіна Т.В. Організація надання соціальних послуг на рівні громади як загальна тенденція розвитку соціальної роботи / Т.В. Семигіна // Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: як Україні досягти європейського рівня якості послуг? : Зб. тез конференції. — К. : Сфера, 2007. — С. 35–38.
8. ICPD Beyond 2014: The UNECE Region's Perspective / UNECE Regional Report. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.unecce.org/fileadmin/DAM/pau/icpd/Conference/Other_documents/Report_ICPD_beyond_2014.pdf
9. European Charter of the Rights and Responsibilities of Older People in Need of Long-term Care and Assistance. Accompanying guide [Європейська хартія про права та обов'язки літніх людей, які потребують довгострокового догляду і допомоги]. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.age-platform.eu/en/age-policy-work/quality-care-standards-and-elder-abuse/1007-good-practices>
10. Общеввропейское руководство по переходу от институциональной системы ухода к системе ухода на уровне громады [Европейская экспертная группа по переходу от институциональной системы ухода к системе ухода на уровне громады, 2012]. — Донецк : Финфорт Принт, 2013. — 191 с.
11. Соціальний захист населення України: стат. збірник / Державна служба статистики України, 2015. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzhahist_u.htm
12. Пособие по использованию Европейских Фондов для перехода от системы институционального ухода к системе ухода на уровне громады [Европейская экспертная группа по переходу от институциональной системы ухода к системе ухода на уровне громады, 2012]. — Донецк : Финфорт Принт, 2013. — 61 с.

REFERENCES

1. *Stratehiya reformuvannya systemy nadannya sotsial'nykh posluh [The strategy of reforming the system of social services: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine №556-p].* (2012). Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80> [in Ukrainian].
2. *Naselennya Ukrayiny: Imperatyvy demohrafichnoho starinnya. (2014). [The population of Ukraine: the imperatives of demographic aging].* Kyiv: Ptukha Institute for Demography and Social Studies [in Ukrainian].
3. Bondarchuk, L.V., Duma, L.P. & Kabachenko, N.V. (2007). *Innovatsiyni modeli sotsial'nykh posluh. Proekty Ukrainiskoho fondu sotsial'nykh investytsiy [Innovative models of social services. Projects Ukrainian Social Investment Fund].* N.M. Shkuratova (Ed.). (Vol.3). Kyiv: LDL Studies [in Ukrainian].

4. Nikileva, L.O. (2010). Osoblyvosti funktsionuvannya terytorialnykh tsentriv sotsial'noho obsluhovuvannya pensioneriv ta odynokyykh nepratsezdatsnykh hromadyan yak elementu infrastruktury rynku sotsial'nykh posluh [Features of functioning of territorial centers of social service pensioners and lonely disabled people as part of infrastructure of social services]. *Visnyk natsionalnoho tekhnichnoho universytetu «Kharkivskyy politekhnichnyy instytut»*. – *Bulletin of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»*, 63, 85-90 [in Ukrainian].
5. Berezin, O.V., Bezpartochniy, M.G. & Nikileva, L.O. (2013). *Mekhanizmy formuvannya ta metodolohiya rozvytku zakladiv i pidpryemstv sotsial'noho obsluhovuvannya* [The mechanisms of formation and methodology development institutions and enterprises of social services]. Poltava: InterGrafic [in Ukrainian].
6. Bezpal'ko, O.V. (2005). *Sotsial'na robota v hromadi* [Social work in the community]. Kyiv: Navchalna Kniga [in Ukrainian].
7. Semyhina, T.V. (2007). Orhanizatsiya nadannya sotsial'nykh posluh na rivni hromady yak zahal'na tendentsiya rozvytku sotsial'noyi roboty [The organization of social services at the community level as a general trend of social work]. *Sotsial'na polityka, sotsial'na robota y okhorona zdorov'ya: yak Ukrayini dosyagty yevropeys'koho rivnya yakosti posluh? – Social policy, social work and health, as Ukraine reach the European level of service quality?*, 35-38. Kyiv : Sphera [in Ukrainian].
8. ICPD Beyond 2014 : The UNECE Region's Perspective. (2014). UNECE Regional Report. Retrieved from: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/icpd/Conference/Other_documents/Report_ICPD_beyond_2014.pdf [in English].
9. Yevropeiska khartiia pro prava ta obov'iazky litnikh liudei, yaki potrebuut dovhostrokovoho dohliadu i dopomohy [European Charter of the Rights and Responsibilities of Older People in Need of Long-term Care and Assistance. Accompanying guide]. (n.d.). *age-platform.eu*. Retrieved from: <http://www.age-platform.eu/en/age-policy-work/quality-care-standards-and-elder-abuse/1007-good-practices> [in English].
10. *Obshcheyevropeyskoye rukovodstvo po perekhodu ot institutsional'noy sistemy ukhoda k sisteme ukhoda na urovne gromady* [Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care]. (2013). Donetsk: FinfortPrint [in Russian].
11. *Sotsial'nyy zakhyst naseleennya Ukrayiny* [Social protection in Ukraine, stat. digest]. (2015). State Statistics Office of Ukraine. ukrstat.org. Retrieved from: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publzh-ist_u.htm [in Ukrainian].
12. *Posobiye po ispol'zovaniyu Yevropeyskikh Fondov dlya perekhoda ot sistemy institutsional'nogo ukhoda k sisteme ukhoda na urovne gromady* [Toolkit on the Use of European Union Funds for the Transition from Institutional to Community-based Care]. (2013). Donetsk: FinfortPrint [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.04.2016

doi: 10.15407/dse2016.02.156

УДК 339.926:330.59(100)

JEL Classification: E24, E62, H10, H21, H70, O18, O20

Ю.Л. КОГАТЬКО

канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

ПОЛІТИКА ПОДОЛАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ДИСПРОПОРЦІЙ У РІВНІ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ: ДОСВІД ДЕЯКИХ КРАЇН

Протягом всієї історії людства існували значні диспропорції в рівні та якості життя населення. За останні століття в житті людей відбулись великі зміни, що загалом посприяли покращенню в житті одних країн чи регіонів і погіршенню в інших. Іншою проблемою стало наростання поселенських диспропорцій в рівні та якості життя, що частково спричиняє зменшення людності сіл та містечок і неконтрольоване зростання міст.

Особливо гострим питання подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя постало у країнах, великих за площею, та таких, де значна частина території держави характеризується складними рельєфними чи кліматичними умовами, а також в урбанізованих країнах, де спостерігається значний розрив між сучасними містами і депресивною за умовами життя провінцією.

Аналізуючи міжнародний досвід з подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення можна виділити основні інструменти, які для цього використовують держави: федеральні субсидії та трансферти, податкові преференції, платежі вирівнювання, делегування вирішення найважливіших соціальних проблем на місця, створення спеціальних торгових зон, створення спеціалізованих фондів та інститутів розвитку відсталих регіонів, розвиток інфраструктурних проєктів, створення державних підприємств та державні інвестиції.

Ключові слова: міжнародний досвід, територіальні диспропорції, рівень та якість життя населення, регіональні трансферти, державні інвестиції.

Ю.Л. Когатько

канд. геогр. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kogatko@gmail.com

ПОЛИТИКА ПРЕОДОЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ДИСПРОПОРЦИЙ В УРОВНЕ И КАЧЕСТВЕ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ: ОПЫТ НЕКОТОРЫХ СТРАН

На протяжении всей истории человечества существовали значительные диспропорции в уровне и качестве жизни населения. За последние столетия произошли большие изменения в жизни людей, которые способствовали улучшению в жизни одних стран или регионов и ухудшению в других. Иной

© КОГАТЬКО Ю.Л., 2016

проблемой стало нарастание поселенческих диспропорций в уровне и качестве жизни, значительно способствующее уменьшению населения сел и поселков и неконтролируемому росту городов.

Особенно остро вопрос преодоления территориальных диспропорций в уровне и качестве жизни стоит в странах, больших по площади, и тех, где значительная часть территории государства характеризуется сложными рельефными или климатическими условиями, а также в урбанизированных странах, где наблюдается значительный разрыв между современными городами и депрессивной по условиям жизни провинции.

Анализируя международный опыт преодоления территориальных диспропорций в уровне и качестве жизни населения можно выделить основные инструменты, которые для этого используют государства: федеральные субсидии и трансферты, налоговые преференции, платежи выравнивания, делегирование решений важнейших социальных проблем на места, создание специальных торговых зон, создание специализированных фондов и институтов развития отсталых регионов, развитие инфраструктурных проектов, создание государственных предприятий и государственные инвестиции.

Ключевые слова: международный опыт, территориальные диспропорции, уровень и качество жизни населения, региональные трансферты, государственные инвестиции.

Yu. Kogatko
PhD (Geography), Senior Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: kogatko@gmail.com

POLICY FOR OVERCOMING REGIONAL DISPARITIES IN THE LEVEL AND QUALITY OF LIFE OF POPULATION: EXPERIENCES OF SOME COUNTRIES

Throughout the known history of mankind there were significant disparities in the level and quality of life. Over the past century, major changes took place in people's lives, and these changes have contributed to the improvement in the lives of some countries or regions and no change or deterioration in others. The growth of settlement disparities in the level and quality of life has become another problem, and it is partially responsible for the decreasing populations of villages and towns and uncontrolled growth of cities.

Particularly acute is the question of overcoming territorial disparities in the level and quality of life in countries with a large area, in states with territories within complex relief or climatic conditions, as well as urbanized countries where there is a significant development gap between the modern cities and the depressed province in terms of living conditions.

By analyzing international experience in overcoming regional imbalances in the level and quality of life, we can highlight the main tools used by states for this purpose: federal subsidies and transfers; tax preferences; payments alignment; delegating the solution of critical social problems to regions; creation of special trade areas; creation of specialized funds and institutions for the development of depressed regions; development of infrastructure projects; creation of state enterprises; public investments.

Key words: international experience territorial disproportions, the level and quality of life, regional transfers, public investment.

Вступ. Виникнення явища територіальної диспропорційності як надмірної диференціації у розвитку окремих територій у різних країнах почало загрожувати гальмуванням будь-якого прогресивного руху, нерівномірністю розвитку окремих елементів соціально-економічної системи, і врешті-решт, порушенням соціальної стабільності та суспільної безпеки. Це явище відбувається по-своєму як в різних державах, так і в частинах світу, і навіть регіонах однієї країни. Зі зростанням населення в слаборозвинених країнах проблеми глобальних територіальних диспропорцій вийшли на новий рівень і спричинили низку протиріч: від міграцій до війн за ресурси. Іншою проблемою стало наростання поселенських диспропорцій у рівні та якості життя – територіальних диспропорцій між містами та сільською

місцевістю, що суттєво сприяє зменшенню людності сіл та містечок і неконтрольованому зростанню міст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом як українськими вченими, так і дослідниками з інших країн було зроблено чимало для дослідження рівня й умов життя населення, а також територіальних диспропорцій. При цьому роботи були присвячені дослідженню рівня та якості життя в цілому, а також регіональним і поселенським аспектам. Основні методологічні підходи до дослідження рівня та якості життя населення представлені в роботах Е. Лібанової (Е. Libanova) та Л. Черенко (L. Cheren'ko). Проблеми поселенських диспропорцій висвітлені в дослідженнях І. Гнибіденка (І. Hnybidenko). Щодо зарубіжних дослідників, то Г. Мюрдаль (G. Murgdal) доводив залежність між розвитком бізнесу регіону, обсягами доходів підприємств і населення, місцевими бюджетами і регіональною інфраструктурою, а В. Кристаллер (W. Christaller) показав вплив економічних центрів на рівень життя населення всього регіону. Також загалом рівень життя населення і окремі аспекти регіональних диспропорцій досліджували М. Баранський (М. Baranskiy), Н. Бункіна (N. Bunkina), З. Варналій (Z. Varnalii), З. Герасимчук (Z. Herasymchuk), М. Долішній (M. Dolishnii), К. Павлов (K. Pavlov), Я. Столярчук (Ya. Stoliarchuk), В. Геєць (V. Heiets), Я. Жаліло (Ya. Zhalilo), Д. Лук'яненко (D. Luk'ianenko), Б. Губський (B. Hubskiy) та інші вчені. Попри значну кількість праць залишається чимало невирішених проблем у даній галузі, серед яких дослідження і систематизація міжнародного досвіду у подоланні територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення.

Постановка завдання. Метою написання цієї статті є спроба систематизації досвіду різних країн у формуванні політики подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення, а також виділення основних механізмів здійснення даної політики.

Виклад основного матеріалу. Мірою загострення проблем відмінності в рівні та якості життя населення в окремих регіонах країн, уряди почали формувати коротко-, середньо- і довгострокові завдання з метою боротьби з надмірними територіальними диспропорціями, визначали порядок рішень і органи, відповідальні за виконання цих рішень, виділяли необхідні кошти і встановлювали порядок фінансування. Особливо гострим питання подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя стоїть у країнах, великих за площею, та таких, де значна частина території держави має складні рельєфні чи кліматичні умови, а також у високоурбанізованих країнах, де спостерігається значний розрив між сучасними містами і депресивною за умовами життя провінцією.

Перші спроби втручання держав у регіональний розвиток були спричинені світовою економічною кризою 1929–1933 років, яка викрила регіональні диспропорції в різних країнах. Активне державне втручання в процес економічного розвитку з метою згладжування регіональних контрастів інтенсивніше спостерігалось уже в повоєнний період.

Заходи регіональної політики здійснювались у США, Великій Британії, Німеччині, Франції, Італії, Японії та низці інших країн. Але більш-менш систематизовану підтримку в аналізованих країнах започатковано в 1960-х роках: у Канаді, зокрема, це пов'язано із затвердженням бюджету 1960 р., у США – затвердженням Акту комунальних робіт та економічного розвитку 1965 р.

Так, у Німеччині «політика вирівнювання» виходить із норми середньодушових податкових надходжень до бюджетів земель. Землі, у яких дохід вищий від цієї норми, перераховують певні суми землям з доходами, нижчими від норми. Даний перерозпо-

діл здійснюється безпосередньо між землями, минаючи федеральний бюджет. Якщо цього вирівнювання недостатньо, використовують федеральні субсидії.

У Франції проблеми регіональних диспропорцій вимагали реалізації спеціальної політики «територіальної перебудови», що мала всебічний характер і проводилась всіма державними та регіональними органами від міністерств до муніципалітетів і місцевих комітетів. Найбільш депресивним районам складали плани економічного і соціального розвитку, затверджувані урядом і координовані відповідно до національних планів. Для стимулювання розвитку промисловості в районах і зонах, визначеного планами, використовують різні заходи регулювання. Підприємці отримують від держави пільгові позики, премії, компенсації на перебазування підприємств, кошти на підготовку кадрів, землю за зниженими цінами, дотації на оплату електроенергії тощо. Держава створює об'єкти виробничої та соціальної інфраструктури, видає рекламні проспекти, регіональні довідники і т. ін. з метою децентралізації промисловості, обмеження її потенціалу в столичному регіоні і форсування індустріалізації аграрних районів.

В Австралії велика частина податків (80 % усіх податкових доходів країни) надходить у федеральний бюджет. За такого обсягу централізованих податкових надходжень штатам не вистачає власних доходів для фінансування закріплених за ними витрат. Тому федеральна влада широко застосовує систему субсидій штатам зі свого бюджету, одночасно здійснюючи «політику вирівнювання». Розмір субсидій визначається на основі жорсткого федерального контролю за витратами штатів. Тільки після визнання їх витратних вимог обґрунтованими може бути ухвалено рішення про виділення субсидій, розмір яких визначається різницею між визнаними обґрунтованими витратами і очікуваними доходами. Зі зростанням доходів розмір субсидій коригується.

У Швейцарії довгий час політика вирівнювання практично не була впроваджена через особливості податкової системи вузькості, податкової бази федерального рівня (головним чином митні збори і деякі види акцизів). Практично всі види податків збирають кантони, які і несуть усю відповідальність за проведення внутрішньої політики. Вирівнювання здійснювалося стихійно переважно за рахунок міграції населення з бідних районів до багатих. В останній час з'явилася практика вирівнювання шляхом надання субсидій із федерального бюджету [1].

Велика Британія стикнулася із проблемами депресивних регіонів після закриття шахт: колишні добувні регіони отримали тисячі безробітних і значне падіння рівня життя населення. М. Тетчер та її команда, розуміючи, що звільнення тисяч гірників — це серйозна соціальна проблема, спробували навчити колишніх шахтарів новим професіям. Для цього було створено Національне вугільне підприємство, яке інвестувало гроші в різні проекти, пов'язані з перекваліфікацією гірників, а також вкладало кошти у створення нових робочих місць. Так, підприємцям, які хотіли відкрити свою справу в шахтарських районах, давалися позички до 250 тис. фунтів [2].

Потрібно сказати, що очікуваного ефекту ці заходи все ж не дали. За підсумками приватизаційних процесів вугільних шахт Британський уряд змушений був визнати, що досі в колишніх шахтарських регіонах країни безробіття становить близько 20 %, а ті, хто все ж зміг опанувати нову професію, стали заробляти менше, ніж тоді, коли опускалися під землю.

Однією з країн, де питання територіальних диспропорцій стоїть особливо гостро, є Російська Федерація. За часів СРСР віддалені регіони добре фінансувались, було багато різноманітних пільг і дотацій, тому населення, наприклад, полярних широт

жило в негірших умовах за решту країни. Більше того, створені умови поживлявали трудові міграції у регіони з несприятливими кліматичними умовами. Також відбувалось стимулювання заселення віддалених провінцій, таких як Далекий Схід, де населення жило в одних із найкращих умов. Проте від середини 1990-х років Далекий Схід втратив колишню привабливість і в рівні життя, і в перспективах розвитку регіону загалом. Зрівнялася заробітна плата, погіршилась якість життя, зникли державні програми розвитку. І з цього часу почався відтік населення.

Сьогодні в Російській Федерації роблять спроби підняти рівень життя депресивних регіонів. Так, наприклад, запропоновано надати території Далекого Сходу і Байкальського регіону особливого статусу з пільговим оподаткуванням і спеціальними митними режимами. З'явилась ідея створення інфраструктурного каркаса, який зробить Далекий Схід доступним для населення та бізнесу. Для реалізації таких масштабних інфраструктурних проектів у рамках комплексного розвитку регіону уряду необхідно наповнити Інвестиційний фонд реальними фінансовими ресурсами для їх надання на довгостроковий період із низькою процентною ставкою, використовуючи для цього державні інфраструктурні облігації, у тому числі за рахунок коштів Пенсійного фонду або під державні гарантії [3]. Для соціального благополуччя програма розвитку Далекого Сходу пропонує встановити заробітні плати не нижче прожиткового мінімуму, зі збільшенням його на районний коефіцієнт і надбавку за стаж роботи в несприятливих кліматичних умовах.

Подібна до російської ситуація і в Канаді, де значні території також характеризуються складними кліматичними умовами, а населення віддалених містечок перебуває в набагато гірших умовах, ніж люди помірного поясу країни. Уряд Канади в своїй політиці щодо забезпечення сталого розвитку провінцій (регіонів) використовує на федеральному рівні весь комплекс характерних для ринкової економіки механізмів підтримки регіональних влад і бізнес-співтовариств провінцій. Головним бюджетно-фінансовим механізмом, що використовує Уряд Канади для стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів (провінцій і територій), а також для підтримки рівня їхнього добробуту, є система федеральних бюджетних трансфертів, які урядами провінцій після отримання використовуються самостійно, як правило, на фінансування інфраструктурних та соціальних проектів, здійснюваних на тендерній основі.

Система федеральних трансфертів складається з трьох основних груп:

- прямі трансферти громадянам, у т. ч. пенсії, допомога по безробіттю, державні страхові виплати, гранти на освіту;
- вирівнювальні платежі, за допомогою яких федеральний Уряд перерозподіляє загальнодержавні кошти між «багатими» і «бідними» регіонами;
- обумовлені (цільові) трансферти, спрямовані в канадські провінції на різні інфраструктурні та соціальні програми [4].

Що стосується забезпечення фінансування програм будівництва і подальшого оперативного управління різноманітних інфраструктурних об'єктів у регіонах, то в останні десятиліття переважною формою їх реалізації стало партнерство федерального Уряду Канади з приватними компаніями або їхніми консорціумами. При цьому низку таких об'єктів реалізовано на основі принципу «побудувати – використовувати – передати». У 1987 р. задля розвитку економіки західних територій Канади, прилеглих до тихоокеанського узбережжя країни, які досить схожі з територією Далекого Сходу і Східного Сибіру Російської Федерації, на федеральному рівні прийнято закон щодо економічної диверсифікації західних провінцій Канади. На підставі цього закону

Уряд Канади створив Агентство з економічної диверсифікації західних провінцій. Мета Агентства полягає у забезпеченні комплексного розвитку чотирьох провінцій тихоокеанського узбережжя Канади (Британська Колумбія, Альберта, Саскачеван і Манітоба), а саме у створенні на їхній території нових конкурентоспроможних підприємств і різних видів бізнесу, залученні зарубіжних інвесторів, а також здійснення заходів щодо оздоровлення економіки провінцій.

Основним завданням у рамках своєї діяльності Агентство вважає підтримку інноваційної діяльності в різних областях промисловості, надання фінансової підтримки підприємствам, які розробляють нові продукти і технології, мають значний потенціал зростання, напрацювання життєздатної стратегії та формування кваліфікованої управлінської команди. При цьому Агентством розроблено цілий ряд конкретних програм, спрямованих на стимулювання та розвиток економіки регіонів тихоокеанського узбережжя:

1. Програма з інновацій;
2. Програма розвитку малого та середнього бізнесу;
3. Програма розвитку бізнесу агропромислового сектора західних провінцій [4].

Аналізуючи спроби підвищення рівня та якості життя в Китаї, варто зазначити, що в даній країні східні провінції перебувають на значно вищому рівні розвитку, що позначається на умовах життя населення. В той же час напівпустельні північно-західні, гірські західні та південно-західні провінції внаслідок складних природних умов перебувають у набагато гіршій ситуації. Хоча в останні 10–15 років керівництво КНР після досягнення стабільного економічного розвитку країни реалізує плани зміцнення могутності за рахунок використання багатих природних ресурсів малоосвоєних північно-західних районів. Найбільш значущим і успішно реалізованим проектом китайської регіональної політики є державна програма прискореного розвитку західних районів Китаю, затверджена Держрадою КНР у грудні 2000 року терміном на 10 років. У керівництві економікою вводиться комплексний і планомірний підхід для забезпечення збалансованого розвитку всіх регіонів, що зменшить тенденції економічного сепаратизму розвинених провінцій [5].

У рамках реалізації вищезгаданої програми уряд Китаю також надав західним регіонам податкові преференції. Зокрема, ставка прибуткового податку для всіх підприємств стратегічного значення була знижена з 25 % до 15 %. З новостворених підприємств у сфері транспортних послуг, електро- і водопостачання, поштових послуг, радіо і телебачення прибутковий податок не стягувався протягом перших двох років, а в наступні три роки — за пільговою ставкою. Підприємства сфери будівництва швидкісних автомагістралей були звільнені від сплати земельного податку. Крім того, були знижені ставки імпортних мит і акцизів на ввезення високотехнологічного обладнання. За даними Державного управління податків, протягом 2001–2008 рр. у західному регіоні КНР податкові преференції отримали 43,5 тис. підприємств на загальну суму 189 трлн 269 млрд юанів [4].

Натепер основними елементами стратегії розвитку Китаю є: розвиток інфраструктури (транспорт, енергетика, телекомунікації тощо), залучення іноземних інвестицій, посилення екологічної безпеки (лісовідновлення), поліпшення освіти і запобігання відтоку мізків. Станом на 2006 рік на розвиток інфраструктури західних провінцій було витрачено понад 1 трлн юанів.

У той же час у Китаї з 2003 року реалізується стратегія Відродження районів Північного Сходу Китаю [7]. Це три провінції: Хейлунцзян, Цзілінь і Ляонін, в яких розташовані «старі промислові бази» країни, створені у 1950-ті роки переважно за до-

помогою СРСР. У період індустріалізації північно-східні підприємства КНР зробили значний внесок у розвиток економіки країни.

За роки реформ економічна значимість північно-східних провінцій знизилася через наявність великої питомої ваги підприємств державної форми власності, а рівень та якість життя населення значно погіршилися, особливо у порівнянні з передовими приморськими провінціями. Значна частина підприємств належить до важкої та добувної промисловості, регулювання якої перебуває під державним контролем.

На координацію ключових аспектів регіонального розвитку та проведення ефективної політики, у т. ч. конкретних заходів, спрямованих на прискорення процесу відродження економіки, орієнтована Програма відродження Північного Сходу Китаю, вперше оприлюднена в 2007 році. Основними завданнями програми є поглиблення реформи, стимулювання інновацій для відродження старих промислових баз, вирішення економічних і соціальних проблем у проблемних містах, підвищення рівня життя, збалансований розвиток міста і села, стимулювання сталого розвитку [7].

План розвитку економіки Північного Сходу Китаю, що також має на меті підняття рівня життя населення, передбачає ряд заходів і проектів, що реалізуються за участю і за рахунок коштів центрального уряду:

1. Звільнення від стягнення окремих несплачених до теперішнього часу податків відповідно з певними умовами і на підставі спеціальних рішень Держради КНР, а також поетапне розширення переліку продукції для зниження ставок ПДВ;

2. Щорічне визначення ключових проектів, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів центрального державного бюджету;

3. Програма розвитку енергетики Північного Сходу Китаю до 2020 року передбачає збільшення інвестицій із центрального бюджету в розширення генерувальних потужностей з виробництва електроенергії;

4. Надання допомоги підприємствам центрального підпорядкування (в основному оборонного призначення) у вирішенні соціальних проблем, пов'язаних, у першу чергу, з забезпеченням вторинного працевлаштування та пенсійним забезпеченням працівників, які вивільняються в процесі конверсії та перепрофілювання виробництва [4].

Для усунення територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення в різних регіонах Японія пішла шляхом передавання на місцевий рівень найважливіших соціальних функцій, наприклад, велике коло економічних функцій і прав. Це – регламентація землекористування, підтримка місцевого підприємництва, регулювання трудових відносин та зайнятості, сільськогосподарська політика, будівництво та експлуатація різноманітних об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури (у японській термінології – «суспільного капіталу»), де діють муніципальні підприємства. У віданні місцевого самоврядування знаходиться надзвичайно важлива соціальна сфера: страхова медицина, соціальне забезпечення, культура, спорт. Місцева влада вкрай зацікавлена у розвитку підприємництва у своєму регіоні, і тому політика його підтримки займає помітне місце в її діяльності. Органи місцевого самоврядування (ОМС) відіграють усе більш помітну роль у реалізації загальнонаціональної регіональної економічної політики, в тому числі в рамках програм з покращення рівня життя регіонів, переводу виробництва з центральних у віддалені райони та ін.

Бюджетна система Японії побудована таким чином, що місцева влада збирає трохи більше третини від загальних податкових надходжень у країні. Зрозуміло, що обмеженість власної фінансової бази ОМС вступає в протиріччя з великим обсягом покладених на неї функцій. У зв'язку з цим в ході бюджетного процесу виконується

балансування доходів і витрат центрального і місцевих бюджетів, коли місцеві влади отримують суттєві трансферти з центру по каналах перерозподілу податків, державних субсидій і дотацій. У результаті кінцеві податкові надходження до місцевих бюджетів збільшуються більш ніж до 1/2 загальних податкових надходжень у країні, залежно від рівня розвитку регіону.

При розподілі трансфертів уряд виходить із того, що громадянин, який проживає в будь-якій префектурі або місті, є одночасно громадянином Японії та вже тому він повинен отримати певний набір суспільних послуг незалежно від того, яким є фінансове становище місцевого органу влади. Мова, звичайно, не йде про «зрівнялівки» у будь-якій формі. Трансферти розподіляються між префектурами та муніципалітетами нерівно. У середньому вони становлять близько 40 % дохідної частини бюджетів префектур і 30 % – муніципалітетів, але за цими середніми показниками стоїть значний розкид по окремих регіонах. Перерозподіл податків здійснюється за принципом повного або часткового збалансування різниці між основними фінансовими потребами та основними фінансовими надходженнями [8].

Водночас у японської політики боротьби з територіальними диспропорціями є яскраві приклади, як позитивні, так і негативні. В якості протилежностей можна навести міста Куттян і Юбарі. Місто Куттян з населенням 16 тис. жителів зуміло розвинути власний бренд і гірськолижний туризм, у результаті чого ціни на землю в межах міста виросли в 2007–2008 рр. на 40,9 %. Місто також є одним із регіональних лідерів за кількістю міжнародних туристів (з Китаю та Гонконгу). Місто Юбарі з населенням 13 тис. осіб також розвивалося як гірськолижний курорт, проте через віддаленість від Саппоро та аеропорту Сін-Тітосе, особливо гостру проблему старіння населення (40 % жителів старше 65 років) та інші фактори, місту не вдалося успішно розвиватися. У 2007 р. муніципалітет Юбарі оголосив про банкрутство, були закриті всі муніципальні установи – госпіталь, міський музей, парк розваг, тощо. Юбарі став широко відомим в Японії прикладом невдачі сучасної політики влади щодо регіонів і муніципалітетів [9].

Однією з особливостей життя Бразилії є різкі відмінності у регіональному розвитку, особливо між північним сходом і півднем. Північний схід зосереджує понад 70 % обробної промисловості. Один штат Сан-Паулу дає 59 % всього промислового виробництва. На початку 1990-х років рівень оплати праці на північному сході був удвічі нижчим, ніж на півдні, тривалість життя на 10 років коротша, кількість неписьменних удвічі вища. У цьому районі проживає 30 % населення країни, але в ньому виробляється 15 % ВВП.

Економічне зростання і розвиток господарства в Бразилії не скоротили нерівності в розподілі особистих доходів. Незважаючи на загальне підвищення доходів, відмінності в їх рівнях практично збільшилися [10].

Бразилія реалізує масштабну політику, спрямовану на підвищення рівня економічного розвитку півночі та заходу країни. Однак, на жаль, поки ця політика не має особливого успіху. Причини цього полягають у наступному:

- такі інструменти, як фінансова підтримка реалізованих у регіоні проєктів, спрямованих на стрімкий економічний розвиток, а також стимулювання приватних осіб щодо інвестицій у розвиток економіки, безсумнівно, могли б бути досить ефективними, але вони є фрагментарними – їх загальне число невелике, проте навіть фінансова підтримка, спрямована на стимулювання розвитку економіки в регіоні, не завжди доходить до адресата – рівень корумпованості чиновників у Бразилії один з найвищих у світі;

- політика національної економічної інтеграції розвивається переважно стосовно найбільш економічно розвинених регіонів, при цьому регіони Півночі та Заходу в ній практично не беруть участі;
- державні інвестиції в розвитку більш передових регіонів збільшують відмінності в економічному розвитку півночі і півдня країни; найбільші й найістотніші інвестиції здійснюються в добувну промисловість, що мало позначається на рівні та якості життя населення.

У США питанням розвитку неосвоєних, віддалених і депресивних (слабо-розвинених в економічному сенсі) регіонів і територій традиційно приділяється серйозна увага на федеральному рівні. Основний акцент зроблений на формуванні сприятливого зовнішнього середовища (насамперед інфраструктурної його складової) для розвитку підприємництва (особливо малого та середнього бізнесу) для того, щоб закласти довготривалі стимули для залучення інвестицій на основі природної динаміки ринку.

Істотним компонентом виходу з депресивного стану є реалізація великих інфраструктурних проєктів (дорожнє будівництво, спорудження водосховищ, дамб, гідроелектростанцій і ін.). В якості інституціональної основи для вирішення завдань економічного розвитку згаданих регіонів і територій Уряд США використовує великомасштабні і довгострокові цільові програми регіонального економічного розвитку, що адмініструються спеціально створюваними державними корпораціями (наприклад, Адміністрація басейну ріки Теннессі) або автономними федерально-штатними агентствами розвитку (наприклад, Апалачська регіональна комісія) [4].

Найсильніший поштовх регулюванню територіальних диспропорцій в економічному розвитку і рівні та якості життя в США дала «велика депресія» 1930-х років. Федеральний уряд ухвалив низку законодавчо-нормативних актів щодо підтримки депресивних регіонів, охоплених масовим безробіттям (Південний Схід та ін.). Здійснення проєкту підйому відсталого району особливо результативно проявилось на прикладі комплексного освоєння басейну річки Теннессі на базі енергетики (під керівництвом спеціальної державної корпорації). Протягом трьох десятиліть цей район мав найвищі темпи економічного зростання і перетворився на високорозвинений виробничо-територіальний комплекс. Під час Другої світової війни величезні державні капіталовкладення були зроблені в економіку тихоокеанських штатів.

З 1960-х років у США діє закон про розвиток депресивних районів, активізувалася розробка регіональних програм. Головним робочим органом управління ними є Федеральна рада регіонального розвитку. У безпосередньому управлінні беруть участь федеральні міністерства, відомства, агентства, місцеві органи адміністрації. Основний важіль регулювання – федеральні субсидії, що надаються за умови часткової участі коштів регіонів. Для залучення приватного капіталу федеральними властями широко використовуються податкові пільги, особливо пільгові кредити, державні замовлення тощо [11].

Інші обов'язки покладено на Апалачську регіональну комісію. Робота комісії з реалізації програми будується відповідно до середньострокового стратегічного плану на період 2011–2016 рр., затвердженого в листопаді 2010 року. В рамках цього плану поставлені чотири основних завдання з економічного розвитку регіону:

1. Збільшення рівня зайнятості населення та підвищення середньодушових доходів;
2. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіону і його людських ресурсів;

3. Подальший розвиток інфраструктури регіону (систем централізованого водопостачання та водовідведення, каналізації, систем сучасних засобів телекомунікацій, а також інфраструктури для обробки і перевалки вантажів);

4. Подальший розвиток регіональних (шосейних) і місцевих автодоріг для зниження транспортної ізольованості підвідомчих територій.

На відміну від адміністрації комісія не є активним інвестором на підвідомчій території (за винятком проєктів автодорожнього будівництва). Вона зосереджує свої зусилля на формуванні сприятливого середовища (насамперед інформаційного та кадрового) для залучення інвестицій у регіон і розвитку наявного бізнесу, а також на наданні консультаційної підтримки і допомоги представникам регіональної бізнес-спільноти [4].

Прикладом успішної боротьби з поселенськими диспропорціями є Польща. У 1990-х роках, напередодні підписання угоди про асоціацію з ЄС, ситуація в Польщі була дуже подібна до нинішньої української. А саме, в польських великих містах уже тоді жилося більш-менш нормально, тоді як ситуація в селах стала гіршою, ніж за часів попереднього режиму. Проте здійснення подальших заходів наблизило рівень життя сільського населення Польщі до рівня в містах.

По-перше, польських селян практично звільнено від податків. Загального прибуткового податку (19 % від доходів фізосіб) вони не платять, натомість сплачуючи спеціальний сільськогосподарський податок, який є суто символічним — еквівалент 300–1000 грн на рік (звичайний житель міста з порівнянними доходами платить на місяць більшу суму).

По-друге, польські селяни мають окрему, дуже вигідну систему пенсійного забезпечення під назвою KRUS. Місячний пенсійний збір із особи становить десь 20–50 злотих, тоді як у загальній пенсійній системі ZUS — це приблизно 20 % від місячного доходу, у середньому кількості і більше злотих.

Селяни мають безпроблемний доступ до державної системи охорони здоров'я, причому також із лише символічними внесками до Державного медичного фонду, яких вистачає на покриття тільки 5–10 % потреб. А тому за пенсійне, соціальне та медичне забезпечення польських селян мусить доплачувати, за рахунок інших категорій громадян, державний бюджет. Тож міське населення платить двічі: за своє пенсійне забезпечення та ще, через податки, за своїх сільських співгромадян. Найбільшою мірою ці обов'язки покладено на дрібних підприємців, і саме тому податкове навантаження на дрібний бізнес у Польщі одне із найвищих у ЄС.

Польське село змінилося також завдяки щедрим інвестиціям із фондів ЄС, за які тут побудували каналізацію, місцеві дороги, будинки культури, спортивні майданчики тощо [12].

Аналізуючи міжнародний досвід подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення можна виділити основні інструменти, які використовують держави для цього:

1. Федеральні субсидії та трансферти, податкові преференції, вирівнювальні платежі характерні більше для великих за площею високорозвинених держав, якими є, наприклад, США, Канада, Австралія. Такі інструменти в цих країнах слугують для підвищення рівня життя в регіонах зі складними природними умовами або для підйому старих промислових територій.

2. Делегування вирішення найважливіших соціальних проблем на місця найбільш яскраво представлено в Японії, де на місця передано регламентацію землекористування, підтримку місцевого підприємництва, регулювання трудових відносин

та зайнятості, сільськогосподарську політику, будівництво та експлуатацію різноманітних об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, а також медицину.

3. Створення спеціальних торгових зон, де найяскравішим прикладом є розвиток Далекого Сходу в Російській Федерації, якому було надано можливість користування особливим статусом із пільговим оподаткуванням і спеціальними митними режимами.

4. Створення спеціалізованих фондів та інститутів розвитку відсталих регіонів, що характерно знову ж таки для великих країн зі складними природними умовами та територіями, що були зайняті старими галузями промисловості.

5. Розвиток інфраструктурних проектів для подальшої економічної привабливості регіону також характерний для більшості великих за площею країн світу для залучення ресурсів у віддалені частини держав.

6. Створення державних підприємств та державні інвестиції найбільш представлені в Китаї, де особливості економіки дозволяють робити великі фінансові вливання держави в енергосектор та важку промисловість, що в свою чергу дає змогу залучити значну кількість населення в промисловість.

Треба зазначити, що боротьба з територіальними диспропорціями в рівні та якості життя в різних країнах мала як позитивні приклади, так і негативні. Яскравим прикладом невдалої регіональної політики є муніципалітет Юбарі в Японії, де різні чинники визначили банкрутство, незважаючи на непогані стартові умови розвитку гірськолижного курорту.

Висновки. Таким чином, територіальні диспропорції регіонів у рівні та якості життя населення притаманні майже всім країнам, їхній прояв залежить тільки від рівня економічного і соціального розвитку країни. Враховуючи це держави намагаються здійснювати регіональну політику для мінімізації негативних наслідків цього явища. Водночас існує різниця у інструментах реалізації даної політики, що залежить від економічних можливостей країни, а також суспільно-політичного устрою й інституційної організації.

Загалом міжнародний досвід подолання територіальних диспропорцій у рівні та якості життя населення представлений такими інструментами: федеральні субсидії та трансферти, податкові преференції, вирівнювальні платежі; делегування вирішення найважливіших соціальних проблем на місця; створення спеціальних торгових зон; створення спеціалізованих фондів та інститутів розвитку відсталих регіонів; розвиток інфраструктурних проектів для подальшої економічної привабливості регіону; створення державних підприємств та державні інвестиції.

Існує значна кількість прикладів як успішного використання одного і того ж інструменту регіональної політики для подолання диспропорцій у рівні та якості життя, так і такого, що провалилось. Одним із таких провальних фактів є різний вплив передачі на місцевий рівень найважливіших соціальних функцій у подібних японських містах, де одне місто розвинулось в перспективний курорт, а інше оголошило банкрутство із закриттям більшості об'єктів соціальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Государственная региональная политика [Электронный ресурс] // Библиотека «Полка букиниста». — 2006. — Режим доступа : http://society.polbu.ru/nesterova_gosreg/ch09_iii.html
2. Александрова Т. Вспоминая Тэтчер. Как «железная леди» реструктуризировала углепром Великобритании [Электронный ресурс] / Таисия Александрова // Остров. — 2013. — Режим доступа : <http://www.ostro.org/general/world/articles/417776/>

3. Дальний Восток — особая зона России [Электронный ресурс] // Парламентская газета на Дальнем Востоке. — 2013. — Режим доступа : <http://www.parldv.ru/1301>
4. Политика развития регионов в разных странах мира [Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=goss04>
5. Освоение западных районов КНР [Электронный ресурс] // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2001. — Режим доступа : <http://evolutio.info/content/view/412/52/>
6. План возрождения Северо-Восточного Китая / перевод с англ. В.Е. Кучерявенко // Пространственная экономика. — 2009. — № 1. — С. 62–102.
7. О координации правовых основ регулирования социально-экономического развития восточных регионов России и провинций северо-востока Китая [Электронный ресурс] // Байкальский институт природопользования СО РАН — Режим доступа : <http://www.uzluga.ru/potr/Российско-монгольские+приграничные+взаимодействия/part-11.html>
8. Региональная экономическая политика Японии на рубеже веков [Электронный ресурс]. — 2004. — Режим доступа : <http://www.km.ru/8845A6DDC9D54CF4A3A2105B6D978C4E>
9. Takahara K. Yubari tries downsizing to solve fiscal crisis [Электронный ресурс] The Japan Times. — 2007. Режим доступа : <http://www.japantimes.co.jp/text/nn20070301f1.html>
10. Ломакин В.К. Мировая экономика / В.К. Ломакин., 3-е изд., стереотип. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 672 с.
11. Кистанов В.В. Региональная экономика России [Электронный ресурс] / В.В. Кистанов, Н.В. Копылов // Учебники онлайн. — Режим доступа : http://uchebnik-online.com/soderzhanie/text-book_278.html
12. Логінов Я. Польське село: історія відновлення [Електронний ресурс] / Я. Логінов. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/foreign_economics/polske-selo-istoriya-vidnovlennya-_htm
13. Васильєв О.А. Методологічні засади дослідження розшарування населення за умовами життя // Міжнародна науково-практична конференція «Наукова весна 2013: економіка, суспільство, техніка» (29–30 квітня 2013 р.). — Дніпропетровськ, 2013.
14. Заяць В.С. Результативність соціальних програм: методи та індикатори оцінки // Економіка і регіон. — 2013. — С. 95–100.
15. Когатько Ю.Л. Розвиток поселенської диференціації за рівнем життя населення України // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22). — С. 208–218 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dse.org.ua/arhiv/22/19.pdf>. — doi : 10.15407/dse2014.02.208
16. Полякова С.В. Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22) — С. 198–207 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://dse.org.ua/arhiv/22/18.pdf>. — doi: 10.1540-71/dse2014.02.198
17. Шишкін В.С. Оцінка змін рівня життя населення у короткостроковій перспективі // Стратегія розвитку України: Економічний та гуманітарний виміри : Матеріали першої наук.-практ. конф. — К. : Бізнес Медіа Консалтинг, 2014. — С. 49–50.

REFERENCES

1. Hosudarstvennaya rehional'naya politika [State-owned the regional politics]. (2006). *Byblyoteka «Polka bukinista» - Library «Shelf Worm»*. *society.polbu.ru* Retrieved from http://society.polbu.ru/nesterova_gosreg/ch09_iii.html [in Russian].
2. Aleksandrova, T. (2013). Vspomynaya Tetcher. Kak «zheleznaya ledi» restrukturyzirovala uhleprom Velikobrytanii [As Iron Lady restructured UK coal industry]. *Ostro. — Acutely*. Retrieved from <http://www.ostro.org/general/world/articles/417776/>. [in Russian].
3. Dal'niy Vostok - osobaya zona Rossii [Russian Far East - a special Russian area]. (2013). *Parlamentskaya hazeta na Dal'nem Vostoke - Parliamentary newspaper in the Far East*. Retrieved from <http://www.parldv.ru/1301>. [in Russian].
4. Polytyka razvytiya rehionov v raznykh stranakh mira [Regional Development Policy in different countries]. (2005). (n.d.). *ecfor.ru*. Retrieved from <http://www.ecfor.ru/pdf.php?id=goss04>. [in Russian].
5. Osvoenye zapadnykh rayonov KNR [The development of China's western regions]. (2001).. *Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava y mezhdunarodnykh otnosheniy - Belarusian Journal of International Law*

- and International Relations. *evolutio.info*. Retrieved from <http://evolutio.info/content/view/412/52/>. [in Russian].
6. Kucheryavenko, V.E. (2009). Plan vrozozhdenyia Severo-Vostochnoho Kytaya [Revival Plan of North-east China]. *Prostranstvennaya ekonomika - Spatial economics*, 1, 62-102 [in Russian].
 7. O koordynatsy pravovykh osnov rehulyrovaniya sotsyal'no-ekonomycheskoho razvytyia vostochnykh rehionov Rossii i provyntsii severo-vostoka Kytaya [On Coordination of the legal framework of regulation of social and economic development of Russia's eastern regions and provinces of northeastern China]. (2009). *Baykal'skiy institut pryrodopol'zovaniya SO RAN - Baikal Institute of Nature SO RAN*. Retrieved from <http://www.uzluga.ru/potr/Российско-монгольские+приграничные+взаимодействия/part-11.html> [in Russian]
 8. Rehional'naya ekonomycheskaya politika Yaponii na rubezhe vekov [Regional economic policy of Japan at the turn of the centuries]. (2004). (n.d.). *km.ru*. Retrieved from <http://www.km.ru/8845A6DDC9-D54CF4A3A2105B6D978C4E>.
 9. Takahara, K. (2007). Yubari tries downsizing to solve fiscal crisis. The Japan Times. (n.d.). *japantimes.co.jp* Retrieved from <http://www.japantimes.co.jp/text/nn20070301f1.html> [in English]
 10. Lomakin, V.K. (2007). *Myrovaya ekonomika [World economy]*. M. : YuNYTY-DANA [in Russian].
 11. Kystanov, V.V. & Kopylov, N.V. (2009). Rehional'naya ekonomika Rossii [Regional economy of Russia]. *Uchebnyky onlayn - Textbooks online. uchebnik-online.com*. Retrieved from http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_278.html [in Russian].
 12. Lohinov, Ya. (2015). Pol's'ke selo: istoriya vidnovlennya [Polish village: the story of his recovery]. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina - Mirror of the week. Ukraine. gazeta.dt.ua*. Retrieved from http://gazeta.dt.ua/foreign_economics/polske-selo-istoriya-vidnovlennya-_htm [in Ukrainian].
 13. Vasylyev, O.A. (2013). Metodolohichni zasady doslidzhennya rozsharuvannya naselennya za umovamy zhyttya [Methodological principles of study population stratification on conditions of life]. *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Naukova vesna 2013: ekonomika, suspil'stvo, tekhnika» - International scientific conference «Science Spring 2013: economy, society, technology»* [in Ukrainian].
 14. Zayats', V.S. (2013). Rezul'tatyvnist' sotsial'nykh prohram: metody ta indykatory otsinky [The impact of social programs, methods and indicators for assessing]. *Ekonomika i rehion - Economics and Region*, 95-100 [in Ukrainian].
 15. Kogatko, Y.L. (2014). Rozvytok poselens'koyi dyferentsiatsiyi za rivnem zhyttya naselennya Ukrayiny [Development of settlement differentiation by the level of living standards of Ukraine]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2(22), 208-218 doi: 10.15407/dse2014.02.208 [in Ukrainian].
 16. Polyakova, S.V. (2014). Terytorial'na dysproportsiynist' rivnya zhyttya naselennya: teoretychni aspekty doslidzhennya [Territorial disparity in living standards: theoretical aspects of research]. *Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika - Demography and Social Economy*, 2(22), 198-207 doi: 10.15407/dse2014.02.198 [in Ukrainian].
 17. Shyshkin, V.S. (2014). Otsinka zmin rivnya zhyttya naselennya u korotkostrokoviy perspektyvi [Evaluation of changes in living standards in the short term]. *Stratehiya rozvytku Ukrayiny: Ekonomichnyy ta humanitarnyy vymiry - The development strategy of Ukraine: economic and humanitarian dimensions*, 49-50 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 29.03.2016

doi :10.15407/dse2016.02.169

УДК 314.174 (477)

JEL Classification: O15

О.В. ПОЗНЯК

канд. екон. наук, зав. сектору
Інститут демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60
e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ОЦІНЮВАННЯ НАСЛІДКІВ ЗОВНІШНЬОЇ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена оцінці сучасних тенденцій зовнішніх трудових міграцій населення України та їх впливу на довгостроковий соціально-економічний розвиток. Зовнішня трудова міграція розглядається як сукупність трьох типів (разовий виїзд з поверненням; циркулярна міграція; довгострокова міграція, що переходить у постійну), які є взаємозв'язаними і можуть трансформуватися один в інший. Визначено основні наслідки зовнішніх трудових міграцій, показано існування взаємозв'язків між позитивними та негативними наслідками процесу. Здійснено оцінювання кількісних параметрів довгострокового впливу сучасних тенденцій трудових міграцій на демографічну ситуацію та розвиток ринку праці. Виявлено, що можливий перехід зовнішньої трудової міграції у постійну форму суттєво не впливатиме на прогнозну динаміку чисельності та складу населення, але додаткове зменшення чисельності економічно активного населення, спричинене трудовою міграцією, на 3–4 роки прискорить настання ситуації дефіциту робочої сили в Україні. Класифіковано напрями використання грошових переказів залежно від ступеня корисності для економічного розвитку, визначено вплив грошових переказів на територіальну диференціацію доходів населення України. Показано, що грошові перекази від зовнішніх трудових мігрантів нівелюють шосту частину наявної територіальної диференціації доходів населення України. На основі аналітичних розробок, створених у процесі дослідження, сформовані рекомендації щодо вдосконалення державної міграційної політики в сучасних умовах.

Ключові слова: зовнішня трудова міграція, довгострокові наслідки, оцінювання довгострокових наслідків, грошові перекази, регулювання трудових міграцій.

А.В. Позняк

канд. екон. наук, зав. сектором
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ-32, бул. Тараса Шевченка, 60
e-mail: olex_poznyak@ukr.net

ОЦЕНИВАНИЕ ПОСЛЕДСТВИЙ ВНЕШНЕЙ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УКРАИНЕ

Статья посвящена оценке современных тенденций внешних трудовых миграций населения Украины и их влияния на долгосрочное социально-экономическое развитие. Внешняя трудовая миграция рассматривается как совокупность трех типов (разовый выезд с возвращением; циркулярная

© ПОЗНЯК О.В., 2016

миграция; долгосрочная миграция, переходящая в постоянную), они взаимосвязаны и могут трансформироваться друг в друга. Определены основные последствия внешних трудовых миграций, показано существование взаимосвязей между положительными и отрицательными последствиями процесса. Осуществлено оценивание количественных параметров долгосрочного влияния современных тенденций трудовых миграций на демографическую ситуацию и развитие рынка труда. Выявлено, что возможный переход внешней трудовой миграции в постоянную форму существенно не влияет на прогнозную динамику численности и состава населения, но дополнительное уменьшение численности экономически активного населения, вызванное трудовой миграцией, на 3–4 года ускорит наступление ситуации дефицита рабочей силы в Украине. Классифицированы направления использования денежных переводов в зависимости от степени полезности для экономического развития, определено влияние денежных переводов на территориальную дифференциацию доходов населения Украины. Показано, что денежные переводы от внешних трудовых мигрантов нивелируют шестую часть существующей территориальной дифференциации доходов населения Украины. На основе аналитических разработок, созданных в процессе исследования, сформированы рекомендации по совершенствованию государственной миграционной политики в современных условиях.

Ключевые слова: внешняя трудовая миграция, долгосрочные последствия, оценка долгосрочных последствий, денежные переводы, регулирование трудовых миграций.

O. V. Pozniak

PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: olex_poznyak@ukr.net

EVALUATION OF CONSEQUENCES OF EXTERNAL LABOUR MIGRATION IN UKRAINE

The article deals with evaluation of the modern trends of external labor migration of the population of Ukraine and their influence on long-term social-economic development. External labor migration is considered as a complex of three interrelated kinds of migration (a single departure with a return; circular migration; long-term migration that changes into permanent resettlement) that can transform into each other. The main consequences of external labor migration have been identified; the interconnections between positive and negative consequences of the process have been illustrated. An evaluation of quantitative variables of long-term influence of the modern trends of labor migration on demographic situation and labor market development has been made. It was estimated that possible transition of external labor migration into a permanent form will not have a significant effect on predictive dynamics of population size and structure, but additional decrease of economically active population, that is a result of labor migration, will speed up occurrence of labor shortage in Ukraine for 3–4 years. A classification of directions of remittances' application according to a standard of benefit for economic development has been made; influence of remittances on territorial differentiation of incomes of population of Ukraine has been estimated. It has been illustrated that remittances from labor migrants mitigate a sixth part of current territorial differentiation of incomes of population of Ukraine. Recommendations for improving the state migration policy in the current situation have been formulated on the basis of analytical framework developed while the conducting research.

Key words: external labor migration, long-term consequences, evaluation of long-term consequences, remittances, labor migration regulation.

Постановка проблеми. Протягом не менш як двох десятиліть зовнішня трудова міграція була наймасштабнішим серед міграційних потоків в Україні. Лише з початку 2014 р. у результаті анексії Криму та подій на Донбасі сформувався новий для України тип міграцій населення – рух внутрішньо переміщених осіб (ВПО), який досяг обсягів, співставних, а, можливо, навіть більших за обсяги зовнішньої трудової міграції.

Трудові міграції є складним комплексним та масштабним феноменом, який впливає на розвиток соціально-економічної системи України, ринок праці, чисельність та структуру населення. Тому визначення майбутнього шляху розвитку

України, можливостей реформування економіки та соціальної сфери країни не може відбуватися без урахування сучасного перебігу трудових міграцій та оцінювання їх наслідків. Таке оцінювання є необхідним для формування виваженої політики зовнішніх трудових міграцій.

Аналіз останніх досліджень. Інтерес до трудових міграцій у вітчизняній науковій літературі стабільно високий. Це пояснюється як масштабами процесу, так і роллю міграцій у демографічному та соціально-економічному розвитку. В Україні виконано багато досліджень тенденцій трудових міграцій, соціально-демографічних характеристик мігрантів, їх положення на ринках праці зарубіжних країн, серед яких у першу чергу варто згадати два загальнонаціональних опитування з питань трудової міграції 2008 та 2012 рр. [1, 2]. Дослідженню трудових міграцій присвячені праці О. Іванкової-Стецюк (О. Ivankova-Stetsiuk), О. Купець (О. Kupets), Е. Лібанової (Е. Libanova), І. Майданік (І. Maidanik), О. Малиновської (О. Malynovska), І. Маркова (І. Markov), І. Прибиткової (І. Prybytkova), М. Романиюка (М. Romaniuk), Г. Селешука (Н. Sel-es-chuk), М. Шульги (М. Shulha) та ін. Зокрема, українськими вченими детально досліджені тенденції зовнішніх трудових міграцій [3–6], зроблено декілька спроб оцінити роль грошових переказів мігрантів у розвитку [7, 8], досліджено життєві стратегії мігрантів, оцінено наслідки трудових міграцій для мігрантів та їхніх сімей [9, 10]. Водночас питання впливу трудових міграцій на соціально-економічний розвиток залишаються малодослідженими, що ж до оцінки довгострокових наслідків трудових міграцій для розвитку ринку праці та соціальної системи країни, то дослідники переважно обмежуються узагальненими висновками без визначення конкретних кількісних показників.

Метою роботи є оцінювання впливу сучасних тенденцій зовнішніх трудових міграцій на довгостроковий соціально-економічний розвиток України, зокрема кількісна оцінка окремих наслідків процесу.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні Україна залишається однією з країн, що є найбільшими постачальниками робочої сили в Європі. Згідно з даними першого загальнонаціонального опитування з питань трудових міграцій, виконаного Державним комітетом статистики України (нині – Державна служба статистики, Держстат) спільно з фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) у середині 2008 р., протягом 2005 та першої половини 2008 рр. за кордоном працювали 1,5 млн мешканців України, тобто 5,1 % населення України працездатного віку [1]. За результатами другого загальнонаціонального обстеження з питань трудової міграції, проведеного Держстатом спільно з ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за замовленням МОП у квітні–червні 2012 р., кількість громадян віком 15–70 років, які з 1 січня 2010 р. до 17 червня 2012 р. працювали або шукали роботу за кордоном, складала 1,2 млн осіб, тобто 3,4 % населення відповідного віку [2]. При цьому обидва обстеження не охопили членів домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там вже протягом багатьох років, а також осіб, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (під час обстеження 2008 р.) або 2010 р. (під час обстеження 2012 р.) і з тих пір не поверталися в Україну. Тобто реальні масштаби українського заробітчанства є більшими. У 2008 р. автор оцінив їх у 2,1 млн осіб [11].

Після 2012 р. загальнонаціональних обстежень із питань трудових міграцій в Україні не проводили, тому про зміни перебігу процесу ми можемо судити лише з даних соціологічних опитувань, які виконують різні установи, та експертних оцінок.

Вони свідчать про певне підвищення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій порівняно з 2012 р. Зокрема, в ході дослідження «Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення», проведеного О. Малиновською за замовленням МОП [12], виявлено зростання інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні в останні роки.

Згідно з підсумками опитування «Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України», проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка (УІСД) на замовлення Федерації роботодавців України в серпні 2015 р., протягом останніх 12 місяців перед опитуванням за кордоном працювали впродовж 30 днів або більше 4,3 % економічно активного населення України. І майже втричі більше осіб (12,4 % опитаних) повідомили, що за кордоном працює або працювали протягом відповідного періоду члени їх сімей. При цьому міжрегіональні відмінності показника особистої участі у зовнішній трудовій міграції є значно меншими, ніж відмінності рівня залучення до зовнішньої трудової міграції членів сімей опитаних. Найвищий показник особистої участі спостерігається в Києві (Західний регіон посідає друге місце). Вочевидь відповіді на питання про роботу за кордоном членів сімей відображають усталену, зазвичай довгострокову або циркулярну зовнішню трудову міграцію: члени сімей респондентів, котрі працюють за кордоном протягом багатьох років, теоретично не могли потрапити до вибіркової сукупності аналізованого опитування, а вірогідність охоплення опитуванням осіб, які виїжджають на роботу за кордон на короткі періоди, але часто, апіорі є невеликою. Імовірно, що ті, хто особисто працював за кордоном і потрапив у вибірку сукупності, переважно здійснив разову нетривалу поїздку, що характерно передусім для початкової стадії залучення до зовнішніх трудових міграцій. Тобто можна зробити висновок, що в Україні нині відбувається поживлення інтенсивності зовнішньої трудової міграції, яка все частіше охоплює осіб, що мешкають за межами Західного регіону, передовсім городян і, зокрема, столичних жителів. Активізація трудових поїздок за кордон киян є безпосереднім наслідком економічної кризи, яка охопила Україну: зайнятість у Києві для багатьох його мешканців більше не гарантує пристойний рівень життя, до якого кияни звикли на рубежі першого та другого десятиліть ХХІ ст., і чи не єдиним джерелом його забезпечення стає робота за кордоном.

Зовнішня трудова міграція розглядається як єдність трьох взаємозв'язаних типів, якими є: разовий виїзд із поверненням; циркулярна міграція; довгострокова міграція, що переходить у постійну. Між різними типами міграції немає чіткої межі, вони можуть трансформуватися один у інший. Зокрема, мігрант, виїжджаючи за кордон з метою разової нетривалої поїздки, може в процесі міграції вирішити залишитися на постійне проживання, або ж здійснити після повернення не плановану раніше другу поїздку. Відповідно разовий виїзд із поверненням трансформується у постійну або циркулярну міграцію. З іншого боку, мігрант, який залишився за кордоном на постійне проживання, може з тих чи інших причин передумати і повернутися з подальшою відмовою від міграції або з переходом до здійснення циркулярних поїздок. Взаємозв'язок різних типів міграції представлений на рис. 1.

Основними складовими процесу трудової міграції, як видно з рис. 1, є виїзд та повернення, ще одним важливим елементом процесу є грошові перекази мігрантів. Відповідні елементи трудових міграцій по різному позначаються на коротко- та довгостроковому соціально-економічному розвитку.

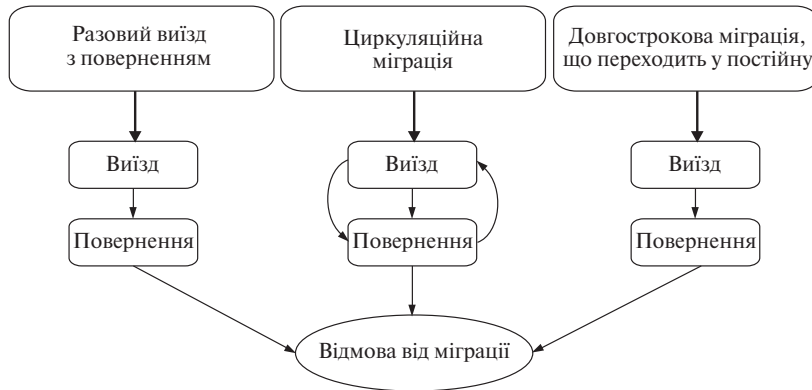

Рис. 1. Процес трудової міграції як єдність різних її типів

Джерело: авторська розробка.

Вплив елементів процесу зовнішньої трудової міграції на соціально-економічний розвиток є різноплановим, він охоплює прямий вплив, який викликає безпосередні зміни параметрів соціально-економічних процесів, і непрямий (опосередкований) вплив, наслідки якого проявляються лише у довгостроковій перспективі. Основні наслідки прямого і непрямого впливу виїзду, повернення та грошових переказів трудових мігрантів на соціально-економічний розвиток представлені на рис. 2.

Рис. 2. Позитивні (+) і негативні (-) наслідки прямого і непрямого впливу трудових міграцій на соціально-економічний розвиток

Джерело: авторська розробка.

Отже, існують взаємозв'язки між позитивними та негативними наслідками. Так, прямий вплив повернення мігрантів на соціально-економічний розвиток є переважно негативним, однак опосередковані наслідки повернення зазвичай позитивні (рис. 2).

Оцінювання кількісних параметрів впливу трудових міграцій на довгостроковий соціально-економічний розвиток здійснюється шляхом порівняння майбутніх параметрів демографічних та соціально-економічних показників, які будуть досягнуті за умов очікуваних трансформацій процесів трудової міграції, та параметрів тих же показників, вірогідних, якщо відповідні трансформації не відбудуться. Показники трудової міграції, прийняті для кількісних розрахунків, наведені в табл. 1. При цьому оцінка параметрів 2008 р. була здійснена в ході попередніх досліджень [11]. Враховуючи співвідношення показників, отриманих у результаті обстежень 2008 та 2012 рр., можна припустити, що зменшення обсягів циркулярної міграції за цей період частково відбулося за рахунок переходу її у постійну форму, частково – за рахунок припинення участі у трудових поїздках за кордон низки мігрантів.

Ураховуючи зміни ситуації в Україні після весни 2014 р., логічно припустити відновлення участі у трудових поїздках за кордон особами, які раніше припинили такі поїздки, та посилення переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму. Крім того, до зовнішньої трудової міграції залучають нові контингенти, про що свідчать, зокрема, результати згаданого опитування «Громадська думка щодо соціально-економічних орієнтацій економічно активного населення України». Наслідком закріплення частини українських трудових мігрантів на нових місцях проживання в інших країнах стане зменшення частки осіб, які пересилають або привозять зароблені кошти в Україну, серед трудових мігрантів.

Оцінка впливу зовнішньої трудової міграції на довгостроковий демографічний розвиток здійснена у двох варіантах. Перший (варіант «трудова міграція 1») враховує вже здійснений перехід зовнішньої трудової міграції у постійну форму у кількості (за оцінкою) 700 тис. осіб, що разом із членами сімей трудових мігрантів становить майже 885 тис. осіб. Цей контингент вважається таким, що фактично не перебуває у складі постійного населення України станом на 01.01.2015 р. Другий варіант (варіант «трудова міграція 2») враховує вихід зі складу постійного населення країни протягом

Таблиця 1. Параметри розвитку зовнішніх трудових міграцій, прийняті для розрахунків (млн осіб)

Міграційні показники	2008 р. (результати попередніх досліджень)	2012 р. (оцінка з урахуванням даних обстеження)	2016 р. (прогнозна оцінка)
Загальні обсяги, у т. ч.	2,10	1,95	2,25
• разова з поверненням	0,21	—	0,10
• циркулярна	1,36	1,25	1,25
• довгострокова, що переходить у постійну	0,53	0,70	0,90
Кількість мігрантів, які надсилають перекази (у т. ч. неофіційними каналами)	1,30	1,20	1,10

Джерело: авторська розробка.

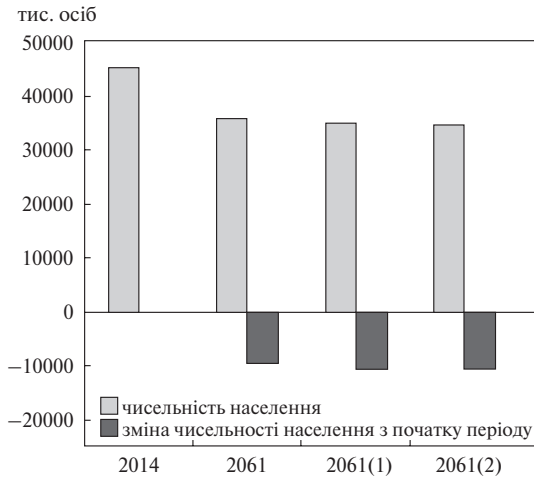

Рис. 3. Вплив переходу трудової міграції у постійну на динаміку чисельності населення України

Джерело: 2014 р. — дані Держстату, 2061 р. — прогноз ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, 2061 (1) та 2061 (2) — авторські розрахунки (відповідно варіант «трудова міграція 1» та варіант «трудова міграція 2»).

2015–2016 рр. ще 200 тис. мігрантів (разом із членами сімей — майже 253 тис. осіб). Статеві-вікова структура втрат постійного населення України оцінена з урахуванням структури довгострокових трудових мігрантів і співвідношень чисельностей вікових груп батьків та дітей, характерних для населення України.

Розрахунки спираються на прогноз чисельності і складу населення України, зроблений ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України від бази початку 2014 р. (варіант середній рівень народжуваності та смертності / стабілізація стаціонарної міграції) [13].

Як бачимо, вплив зовнішньої трудової міграції на довгостроковий демографічний розвиток є несуттєвим: на тлі зменшення чисельності постійного населення України за 2014–2061 рр. (за прогнозом ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) — на

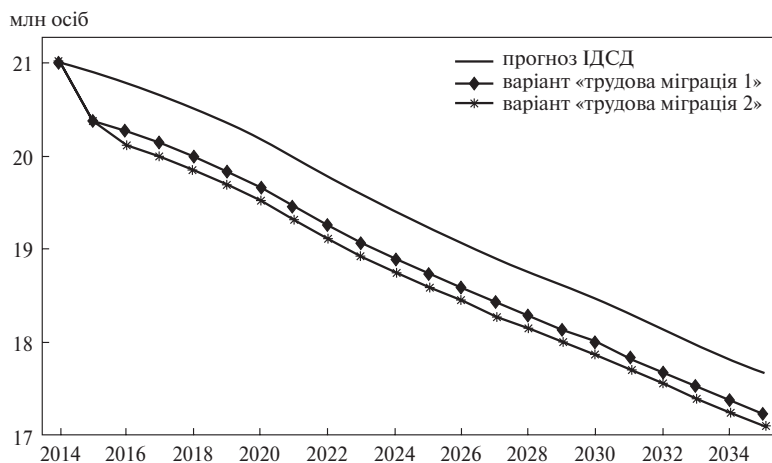

Рис. 4. Вплив переходу трудової міграції у постійну на динаміку економічно активної чисельності населення України

Джерело: прогноз ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, авторські розрахунки.

Таблиця 2. Класифікація напрямів використання грошових переказів залежно від ступеня корисності для економічного розвитку

Групи	Напрями використання
Частково корисні	<ul style="list-style-type: none"> • задоволення щоденних потреб; • придбання товарів довготривалого використання; • заощадження; • оплата кредитів
Корисні	<ul style="list-style-type: none"> • оплата навчання / лікування членів домогосподарства; • будівництво / реконструкція будинку або квартири
Особливо корисні	<ul style="list-style-type: none"> • відкриття власної справи; • інвестиції у власний бізнес; • інвестиції у цінні папери

Джерело: авторська розробка.

21,5 %, додаткове зменшення чисельності населення, викликане переходом частини тимчасової трудової міграції у постійну форму, становить менше (за варіантом 1) або трохи більше (за варіантом 2) 2 в. п. Ще слабшим є вплив зовнішньої трудової міграції на довгострокові трансформації вікової структури населення. Частки основних вікових груп у структурі населення України на кінець прогнозного періоду, за прогнозом ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України та за розрахунками, які враховують зовнішню трудову міграцію, відрізняються на 0,1–0,2 в. п.

Дещо більшим є вплив трудової міграції на довгострокову динаміку чисельності економічно активного населення. Розрахунки показують, що внаслідок можливого переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму дефіцит робочої сили в Україні може настати принаймні на три роки раніше (рис. 4).

Хоча будь-які надходження до країни безумовно є корисними для її економіки, соціально-економічне значення грошових переказів суттєво залежить від напрямів їх використання. У табл. 2 представлена класифікація напрямів використання грошових переказів залежно від ступеня корисності для економічного розвитку. Всі основні напрями використання переказів поділено на три групи. До частково корисних віднесено ті, які мають значення для добробуту домогосподарств-отримувачів, але вплив яких на економіку проявляється тільки через мультиплікативний ефект. До корисних включено напрями використання переказів, які відзначаються більш швидким і потужним мультиплікативним ефектом. Ті напрями використання надходжень від трудових мігрантів, які здійснюють безпосередній вплив на розвиток економіки, об'єднано у групу особливо корисних.

Оскільки більшість трудових мігрантів є мешканцями західного регіону, де доходи населення нижчі, грошові перекази мігрантів впливають на територіальну диференціацію доходів населення України. Оцінка цього впливу здійснена для умов 2013 р. і спирається на дані щодо наявного доходу населення та зроблені в ході дослідження оцінки розподілу грошових переказів від трудових мігрантів за регіонами України.

Наявний дохід домогосподарства обчислюється як сума всіх елементів валового особистого доходу для всіх членів домогосподарства (включаючи усі види заробітків та виплат), а також елементи валового доходу на рівні домогосподарства (виплати, житлові субсидії, дохід від здавання в оренду майна або земельної ділянки тощо) за вирахуванням податку на доходи фізичних осіб та внески на соціальне страхування. При розрахунку наявного доходу враховано також трансферти між домогосподарства-

ми, однак, беручи до уваги те, що значна частина грошових переказів від трудових мігрантів здійснюється неформальними каналами, і, крім того, домогосподарства не схильні демонструвати доходи від переказів родичів, які працюють за кордоном, будемо умовно вважати, що наявний дохід не враховує надходження від трудової міграції. Тоді показник наявного доходу з урахуванням надходжень від трудових мігрантів дорівнює сумі наявного доходу та обсягу надходжень від трудових мігрантів.

Обсяг надходжень грошових переказів трудових мігрантів до i -го регіону визначається за формулою:

$$t_i = T * \frac{m_i * \varphi_i}{\sum (m_i * \varphi_i)}, \quad (1)$$

де T – загальний обсяг грошових переказів до України, m_i – кількість трудових мігрантів з i -го регіону; φ_i – вагові коефіцієнти, що визначаються з урахуванням рівня заробітків трудових мігрантів з i -го регіону.

Загальний обсяг грошових переказів до України наприкінці 2000-х – початку 2010-х рр. в ході попередніх досліджень був оцінений у близько 4,5 млрд доларів США [14], що за середньорічним курсом 2013 р. (7,991 грн за 1 дол.) становить майже 36 млрд грн. Кількість трудових мігрантів із конкретного регіону визначена відповідно до результатів другого загальнонаціонального опитування з питань трудової міграції 2012 р.

Визначення вагових коефіцієнтів є найскладнішим елементом оцінки. Рівень заробітків українських трудових мігрантів є вищим у країнах т. зв. «старого ЄС», ніж у країнах, які є новими членами Євросоюзу, та країнах СНД. При цьому частка працюючих у країнах ЄС-15 є значно вищою, ніж по Україні в цілому, саме в областях Галичини і особливо високою – у Чернівецькій області. Відповідно до структури мігрантів за країнами прикладання праці ваговий коефіцієнт для Чернівецької області був оцінений на рівні 1,33, для Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей – на рівні 1,2, для всіх інших регіонів – прийнятий за 1. Зрозуміло, що результати розрахунків варто сприймати не як точні дані, а як оціночні.

Розрахунки показують, що якщо по Україні в цілому відношення надходжень від трудових мігрантів до наявного доходу населення становить близько 3 %, то у Закарпатській та Чернівецькій областях воно перевищує 23 %, в Івано-Франківській та Тернопільській областях – становить від 12 до 19 %, в інших західних регіонах – 7–10 %. Натомість у більшості центральних, східних та південних регіонів цей показник є меншим за 1,5 % (рис. 5).

Якщо максимальне серед 27 регіонів України значення показника наявного доходу на душу населення у 2013 р. перевищувало мінімальне значення в 3,1 рази, то для показника наявного доходу з урахуванням надходжень від трудових мігрантів на душу населення відповідне відношення становило 2,6 рази. Тобто грошові перекази від зовнішніх трудових мігрантів нівелюють шосту частину наявної територіальної диференціації доходів населення України.

У сучасних умовах стратегічними напрямками державної політики у міграційній сфері мають стати: підвищення рівня зворотності зовнішніх трудових поїздок, забезпечення поступового повернення тих трудових мігрантів, які готові або за певних умов можуть виявити готовність до рееміграції, посилення соціальної захищеності українських працівників за кордоном, якнайширше залучення міграційних грошей в економіку України, залучення населення (у т. ч. представників української діаспори) до України.

Рис. 5. Надходження від трудових мігрантів у % до наявного доходу по областях України, 2013 р.

Джерело: дані Держстату України, авторські розрахунки.

Демографічні прогнози показують, що подальше зменшення чисельності вікових контингентів, які формують робочу силу, є неминучим. Враховуючи наявну демографічну ситуацію в Україні Кабінетові Міністрів необхідно розробити і ухвалити Державну Програму повернення та реінтеграції довгострокових мігрантів, доповнивши її регіональними програмами. Безумовно, політика повернення трудових мігрантів до України може бути реалізована лише після нормалізації ситуації в державі. Ключовим елементом відповідних програм має стати сприяння підприємницькій діяльності як найперспективнішому напрямку залучення заробітків мігрантів в економіку України. У програмах необхідно передбачити надання мігрантам інформаційних та консультативних послуг щодо започаткування і ведення бізнесу, працевлаштування тощо, процедури визнання набуті за кордоном кваліфікації, психологічну допомогу особам, які її потребують. При цьому для трудових мігрантів, які працювали за межами України не менше двох років і повертаються в Україну, треба встановити податкові та митні пільги на ввезення в країну особистих речей, а також засобів виробництва та товарів виробничого призначення з метою започаткування / розвитку власної справи або для ведення власного господарства. Сприятливі можливості для започаткування і ведення малого бізнесу можуть стати тим механізмом, який стимулюватиме частину заробітчан до повернення додому.

Хоча, зважаючи на сфери, в яких зайнята переважна більшість українських трудових мігрантів, не можна очікувати, що при поверненні в Україну ця категорія громадян привезе з собою сучасні інновації та технології, або повернеться з навичками управління бізнесом. Однак, по-перше, мігранти, що повертаються, є носіями європейських цінностей і норм поведінки, притаманних суспільствам країн розвинутої

ринкової економіки, по-друге, це люди, які і до виїзду мали високий рівень орієнтації на вирішення посталих проблем власними силами. Тобто за умов поліпшення бізнес-клімату в Україні саме зворотні мігранти та члени сімей трудових мігрантів демонструватимуть підвищену готовність до підприємництва. Так, анкетування дітей трудових мігрантів, які досягли 18 років і мають право фінансового підпису, в рамках дослідження «Формування потенціалу дій, спрямованих на розширення можливостей місцевих органів влади України по удосконаленню міграційної та соціально-освітньої політики в інтересах дітей, жінок та місцевих громад» проведене у 2010 р. за замовленням МОМ, показало, що навіть за несприятливих умов ведення власної справи в Україні загалом діти трудових мігрантів значною мірою налаштовані на здійснення підприємницької діяльності, понад половина з них бачать перспективи для відкриття та ведення підприємницької діяльності спільно зі своїми батьками, які перебувають за кордоном. Більшість дітей мігрантів регулярно або час від часу робить заощадження, майже третина мають (разом з батьками) необхідні для відкриття власної справи кошти [15].

На сьогодні важливим є посилення інформування населення про умови і ризики працевлаштування за кордоном, а також про можливості добровільної участі в системі пенсійного страхування. Таке інформування повинно охоплювати соціальну рекламу, видання спеціальних випусків ЗМІ, телепередач, систему факультативних занять у вищих навчальних закладах України, видання і поширення інформаційних буклетів (передусім у сільській місцевості, де ефективність інших засобів поширення інформації є нижчою). Соціальна реклама повинна бути спрямована на формування відповідальної поведінки потенційних мігрантів (збереження ними зв'язків з родиною та Батьківщиною, ретельну перевірку усієї інформації про перспективне місце працевлаштування тощо).

Потреби посилення соціального захисту українських громадян за кордоном обумовлюють необхідність створення при дипломатичних установах інформаційно-консультаційних пунктів, у т. ч. на громадських засадах, із залученням представників громадських організацій мігрантів, а також запроваджуються посади аташе з трудових і соціальних питань із числа спеціалістів Міністерства соціальної політики України.

Важливо активізувати роботу щодо укладення двосторонніх угод із країнами-реципієнтами про соціальне забезпечення, визнання (нострифікацію) документів про освіту та документів, що підтверджують професійну кваліфікацію, водійські посвідчення тощо, а також щодо зарахування пенсійного стажу, заробленого у країнах перебування, при поверненні в Україну. Варто також розпочати переговори з урядами країн, що приймають трудових мігрантів із України, щодо поширення європейських програм добровільного повернення (Assisted Voluntary Return). Ще одним важливим напрямком міжнародної співпраці є розробка та впровадження програм циркулярної міграції: саме вона найбільше вигідна не лише для України, але й для країн-реципієнтів, тобто реальним є залучення коштів відповідних країн до її фінансування.

З метою посилення зв'язків українських заробітчан з Батьківщиною та збільшення рівня зворотності трудових міграцій потрібно розширювати можливості дистанційного навчання дітей трудових мігрантів, які разом із батьками перебувають за межами держави, здійснювати навчально-методичне керівництво українських навчальних закладів за кордоном, створювати українські середні навчальні заклади за кордоном, у т. ч. за рахунок коштів місцевих громад та із залученням викладацького персоналу з числа трудових мігрантів.

З метою мінімізації втрат інтелектуального потенціалу, запобігання надмірному виїзду молоді з України потрібно, по-перше, розширити систему грантів для обдарованої молоді (у т. ч. із залученням коштів європейських донорів), по-друге, впровадити процедури укладання контрактів із випускниками вищих навчальних закладів з окремих спеціальностей, які навчалися за рахунок бюджетних коштів, з метою регулювання тимчасової та постійної еміграції цих спеціалістів та повного або часткового відшкодування коштів на навчання.

Крім того, потребує перегляду процедура визнання Україною іноземних дипломів про науковий ступінь або кваліфікацію (нострифікація), яка наразі є тривалою і дорогою (нострифікація передбачає перевірку автентичності документів і встановлення відповідності кваліфікації в дипломі освітньо-кваліфікаційному рівню в Україні) і визнана молоддю однією з перешкод для повернення на батьківщину [16].

Висновки. На сьогодні в Україні спостерігаються значні масштаби зовнішньої трудової міграції, які, за експертними оцінками, перевищують 2 млн осіб. У нових умовах відбувається посилення еміграційних настроїв серед населення України. Трудова міграція в Україні має переважно циклічний і сезонний характер, тому демографічні втрати є невеликими. Однак, із збільшенням терміну перебування вірогідність переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму зростає, а можливість возз'єднання сімей спричинить виїзд також і дітей трудових мігрантів із України. У сучасних умовах ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні.

Хоча можливий перехід зовнішньої трудової міграції у постійну форму є негативним явищем, розрахунки показують, що він суттєво не впливатиме на прогнозну динаміку чисельності та складу населення. Разом з тим додаткове зменшення чисельності економічно активного населення, спричинене трудовою міграцією, на 3–4 роки прискорить настання ситуації дефіциту робочої сили в Україні.

Грошові перекази від зовнішніх трудових мігрантів є джерелом добробуту їхніх домогосподарств та важливим чинником економічного розвитку. Будучи спрямованими переважно до західних регіонів, де рівні заробітних плат нижчі, надходження від мігрантів нівелюють шосту частину наявних відмінностей у доходах населення між регіонами України. Сила впливу переказів на економічний розвиток залежить від напрямів їх використання, особливо корисними є прямі інвестиції в економіку.

Ураховуючи значне погіршення можливостей зайнятості та заробітків в Україні, навряд чи варто очікувати зменшення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій у найближчому майбутньому. В цих умовах українській державі необхідно намагатися максимально використати трудову міграцію в інтересах розвитку суспільства і мінімізувати її можливі негативні наслідки. На найближчі роки основна мета держави полягає у забезпеченні підтримки зв'язків трудових мігрантів з Україною та стимулювання грошових переказів. Політика стосовно нових трудових мігрантів (які розпочали поїздки за кордон після кризи 2014–2015 рр.) повинна бути спрямована на запобігання перетворенню циркулярної трудової міграції на еміграцію, яка призводить до безповоротної втрати населення. На часі розробка стратегічного документа, який би містив перелік заходів для роботи української держави з кожною категорією трудових мігрантів із України залежно від їхніх особливостей.

З поліпшенням ситуації в Україні політика стосовно зовнішньої трудової міграції повинна бути поступово переорієнтована на першочергове сприяння поверненню тих мігрантів, які готові або за певних умов можуть виявити готовність до повернення.

Крім того, враховуючи перспективний значний демографічний дефіцит в Україні та неможливість його повного покриття за рахунок імміграційного потенціалу української діаспори виникає необхідність прийняття заходів щодо залучення до України мігрантів із країн, що розвиваються. Ці заходи можуть бути ефективно реалізовані лише після нормалізації ситуації в країні. На сьогодні стрижнем державної політики в галузі імміграції має стати сприяння інтеграції тих іммігрантів, які вже перебувають в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зовнішня трудова міграція населення України / Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (Держкомстат України). — К., 2009.
2. Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. — К., 2013.
3. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / Малиновська О. — К., 2004.
4. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В. Позняка. — Умань, 2007.
5. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К., 2010.
6. Майданік І. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав. / Майданік І. — К., 2010.
7. Малиновська О. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення. / НІСД,. — К., 2014.
8. Купець О. Развитие и побочные эффекты денежных переводов мигрантов в странах СНГ: Украина / Купець О. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RU-06.pdf>
9. Іванкова-Стецюк О. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів / Іванкова-Стецюк О., Селешук Г., Сусак В. — Львів, 2011.
10. Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім. Матеріали дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції / Іванкова-Стецюк О.— Львів, 2010.
11. Pozniak O. External Labour Migration in Ukraine as a Factor in Socio-Demographic and Economic Development / Pozniak O. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf>
12. Малиновська О.А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення / Малиновська О.А. Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 2 (24). — С. 31–40. — doi:10.15407/dse2015.02.031
13. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної академії наук України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar>
14. Позняк О., Терещенко Г. Комплексна оцінка доходів трудових мігрантів та грошових переказів / О.В. Позняк ,Г.І. Терещенко // Демографія та соціальна економіка. — 2012. — № 2. — С. 74–84. — doi :10.15407/dse2012.02.074
15. Pozniak O. Investigation of Entrepreneurship Potential of Ukrainian Labour Migrants / Pozniak O. // Zeszyty Naukowe. Nr 4 (42). — Warszawa, Uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie, 2013. — P. 45–54.
16. Купець О. Міжнародна мобільність українських педагогів і науковців / Ольга Купець; Міжнародна організація праці, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МРП для країн Центральної та Східної Європи. — Будапешт, 2013.

REFERENCES

1. *Zovnishnya trudova mihratsiya naseleennya Ukrayiny [Foreign labour migration of population of Ukraine]*. (2009). Kyiv: Derzhavnyy komitet statystyky Ukrayiny [in Ukrainian].
2. Zvit shchodo metodolohiyi, orhanizatsiyi provedennya ta rezul'tativ modul'noho vybirkovoho obstezhennya z pytan' trudovoyi mihratsiyi v Ukrayini [Report on the Methodology, Organizations and Results of a Modular Sample Survey on Labour Migration in Ukraine] (2013). Kyiv : ILO, State Statistics Office of Ukraine, In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
3. Malynovs'ka, O. (2004). *Mihranty, mihratsiya ta Ukrayins'ka derzhava: analiz upravlinnya zovnishnimy mihratsiyamy [Migrants, Migration and the Ukrainian government: analysis of the management of external migration]*. Kyiv : NADU [in Ukrainian].
4. Poznyak, O.V. (Eds.). (2007). *Mihratsiyni protsesy v Ukrayini: suchasnyy stan i perspektyvy [Migration Processes in Ukraine: Current State and Prospects]* Uman' : Vizavi [in Ukrainian].
5. *Naseleennya Ukrayiny. Trudova emihratsiya v Ukrayini [The population of Ukraine. The labor migration in Ukraine]* (2010). Kyiv: In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
6. Maydanik, I. (2010). *Ukrayins'ka molod' na rynkakh pratsi zarubizhnykh derzhav [Ukrainian youth in the labor markets of foreign countries]*. Kyiv : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
7. Malynovs'ka, O. (2014). *Perekazy mihrantiv z-za kordonu: obsyahy, kanaly, sotsial'no-ekonomichne znachennya [The transfers from migrants abroad: volume, channels, socio-economic importance]*. Kyiv : NISD [in Ukrainian].
8. Kupec, O. (2012). *Razvitie i pobochnye jeffekty denezhnykh perevodov migrantov v stranah SNG: Ukraina [Development and side effects of remittances in the CIS countries: Ukraine]*. *carim-east.eu*. Retrieved from <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RU-06.pdf> [in Russian].
9. Ivankova-Stetsyuk, O., Seleshchuk, H. & Susak, V. (2011). *Vyklyky ta adaptatsiyni rezervy polilokal'nykh rodyn ukrayins'kykh trudovykh mihrantiv [Challenges and adaptive reserves polylocal families of Ukrainian labour migrants.]*. L'viv : Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politekhnika» [in Ukrainian].
10. Ivankova-Stetsyuk, O. (2010). *Spil'nota yak Dim [Community as Home]*. Materialy doslidnyts'koho proektu «Tserkovna hromada yak aktyvna forma orhanizatsiyi zhyttya ukrayintsev v umovakh trudovoyi mihratsiyi - Church community as an active form of Ukrainians life in terms of labour migration. L'viv [in Ukrainian].
11. Pozniak, O. (2012). External Labour Migration In Ukraine As A Factor In Socio-Demographic And Economic Development. *carim-east.eu*. Retrieved from <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf> [in English].
12. Malynovska, O.A. (2015). *Ukrainsko-Polskyi mihratsiyniy korydor: osoblyvosti ta znachennia [Ukrainian-Polish migration corridor: features and importance]*. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(24), 31-40 [in Ukrainian]. - doi:10.15407/dse2015.02.031
13. Ofitsiyniy sait Instytutu demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' imeni M.V. Ptukhy Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrayiny [Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *idss.org.ua*. Retrieved from <http://www.idss.org.ua/monografii/popforecast2014.rar> [in Ukrainian].
14. Poznyak, O. & Tereshchenko, H. (2012). *Kompleksna otsinka dokhodiv trudovykh mihrantiv ta hroshovykh perekaziv [Comprehensive assessment of migrant's income and remittances]*. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 74-84 [in Ukrainian]. - doi : 10.15407/dse2012.02.074
15. Pozniak, O. (2013). Investigation of Entrepreneurship Potential of Ukrainian Labour Migrants. *Zeszyty Naukowe*, 4 (42), 45-54 [in English].
16. Kupets', O. (2013). *Mizhnarodna mobil'nist' ukrayins'kykh pedahohiv i naukovtsiv [Ukrainian international mobility of teachers and researchers]*. Budapesht [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 21.04.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.183

UDC 316.3 : 314.1(477)

JEL Classification: E24, J16, J131

G.V. GERASYMENKO

PhD (Economics), Senior Researcher

Lead Researcher of Department of Human Development Studies

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv-032, Tarasa Shevchenko Blvd., 60

E-mail: geranna@ukr.net

CURRENT POSITION AND NEEDS ASSESSMENT FOR INTERNALLY DISPLACED WOMEN IN UKRAINE

The paper is devoted to analysis of the current position of internally displaced women in Ukraine based on the results of a special sociological survey, supported by the UN Population Fund in 2015. The survey was conducted by the experts of the Ukrainian Center for Social Reforms in collaboration with Social Monitoring Center (NGO), and covered the population of five conflict-affected regions, which have accepted the largest inflows of displaced population.

The results of sociological survey are used to outline women's experience of displacement through analysis of its causes and circumstances. The changes in socio-economic status of displaced women at the labour market are traced, as well as some dimensions of their income accumulation. The issues of a population access to various types of public services in the host communities are studied.

In conclusions, the need for incorporating gender-sensitive approach into implementation of policies of IDPs support and integration in the host communities is grounded. Some general recommendations on coordination of efforts to solve the problems of displaced women are provided.

Key words: internally displaced persons (IDPs), gender-sensitive approach, needs assessment, armed conflict, Eastern Ukraine.

Г.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

провід. наук. співроб. від. дослідж. людського розвитку

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ-032, бульв. Тараса Шевченка, 60

E-mail: geranna@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВИЩА ТА ОЦІНКА ПОТРЕБ ЖІНОК – ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу сучасного становища внутрішньо переміщених осіб – жінок в Україні за результатами спеціального соціологічного опитування, що було підтримане Фондом народонаселення ООН у 2015 р. Дослідження виконано фахівцями Українського центру соціальних реформ у співпраці з

© GERASYMENKO G.V., 2016

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2016, № 2 (27): 183–194

183

Центром «Соціальний моніторинг», та охоплювало населення п'яти регіонів, що прийняли найбільший потік переселенців. Результати соціологічного опитування використані для окреслення загального досвіду переміщення опитаних жінок, включаючи причини та обставини переїзду. У статті простежено зміни в соціально-економічному статусі переміщених жінок на ринку праці, а також особливості формування їхніх сукупних доходів. Досліджено питання доступності різних типів суспільних послуг у громадах, які прийняли внутрішньо переміщених осіб.

У висновках обґрунтовано доцільність застосування гендерно-чутливого підходу до розробки та впровадження заходів політики з підтримки внутрішньо переміщених осіб та сприяння їх адаптації в громадах, що прийняли їх. Представлено деякі загальні рекомендації щодо координації зусиль з вирішення актуальних проблем переміщених жінок.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи (ВПО), гендерно-чутливий підхід, оцінка потреб, збройний конфлікт, Східна Україна.

А.В. Герасименко

канд. екон. наук, старш. научн. сотруд.
вед. научн. сотруд. отд. исслед. человеческого развития
Институт демографии и социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
01032, г. Киев-032, бульв. Тараса Шевченка, 60
E-mail: geranna@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ ПОЛОЖЕНИЯ И ОЦЕНКА ПОТРЕБНОСТЕЙ ЖЕНЩИН – ВНУТРЕННЕ ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ В УКРАИНЕ

Статья посвящена анализу особенностей положения внутренне перемещенных лиц – женщин в Украине по материалам специального социологического опроса, поддержанного Фондом народонаселения ООН в 2015 г. Исследование проведено экспертами Украинского центра социальных реформ в сотрудничестве с Центром «Социальный мониторинг», и охватывало население пяти регионов, принявших наибольший поток переселенцев. Результаты социологического опроса использованы для описания общего опыта перемещения опрошенных женщин, включая причины и обстоятельства переезда. В статье прослежены изменения в социально-экономическом статусе перемещенных женщин на рынке труда, а также особенности формирования их доходов. Исследован вопрос доступности различных типов общественных услуг в принимающих общинах. В выводах обоснована необходимость применения гендерно-чувствительного подхода к разработке и внедрению политики поддержки внутренне перемещенных лиц и их адаптации в принимающих общинах. Представлены общие рекомендации относительно координации усилий, направленных на решение актуальных проблем перемещенных женщин.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица (ВПЛ), гендерно-чувствительный подход, оценка потребностей, вооруженный конфликт, Восточная Украина.

Introduction. Political destabilization and armed conflict in Eastern Ukraine have led to development of a new social phenomenon – large-scale internal displacement of people. According to the Internal Displacement Monitoring Center estimates, there were 1.4 million internally displaced persons (IDPs) in Ukraine as on August 2015 (IDMC, 2015). Such processes posed a new development challenge for the whole country, as thousands of people had to leave their homes; they still are particularly vulnerable in many aspects, facing unavailability of permanent housing, unemployment and a lack of income. In practice, internal displacement is associated with losses of dwellings, land plots, usual environment, as well as disintegration of family ties. Internally displaced persons (IDPs) could also be exposed to the increased risks of social exclusion, discrimination and stigmatizing in the host communities. Women tend to be disproportionately affected by the crisis, prevailing among IDPs and having additional obligations of caring for children, elderly and disabled persons. Displaced women could face multiple discrimination in terms of placement in jobs and opportunities of income,

access to housing and public services. Besides, the consequences of displacement could be observed in the long-term run, affecting economic stability, facilitating humanitarian and environmental problems, posing new treats in terms of population health and epidemiological safety, etc. Finally, internal displacement affected the regional development as well, leading to the increase in territorial disproportions and inequality.

Literature overview. Globally, the processes of displacement call for attention of many developmental agencies and international human rights organizations, including the UN Refugee Agency, UN Office for Coordination of Humanitarian Affairs (OCHA), International Organization for Migration (IOM), World Health Organization (WHO) and others. A number of comprehensive and complementary guidelines have been developed to outline the standards for the protection of IDPs, including the UN Guiding Principles on Internal Displacement (UNHCR, 1998), IASC Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons (IASC, 2010) and others (UNHCR, 2000). To reflect the guidelines, Ukraine's government has adopted the Law «On the rights and freedoms of citizens and legal regime in the temporarily occupied territory of Ukraine» (April 2014) and the Law «On ensuring of rights and freedoms of internally displaced persons» (October 2014), amended other national regulations concerning the protection of human rights and freedoms. The Comprehensive State Program «On support, social adaptation and reintegration of the citizens of Ukraine, who have moved from the temporarily occupied territories of Ukraine and areas of the anti-terrorist operation to other regions of Ukraine, for a period until 2017» was developed and approved at the end of 2015. The Program consists of a range of legislative, institutional, financial and practical tasks and activities to address the current problems of IDPs and to ensure their integration into the host communities.

Presently, there are few academic papers on the phenomenon of internal displacement in Ukraine. Hnatyuk (2014) provided the first statistical analysis of the IDP flows and amendments of the national legislation to address the displacement challenges. Some authors also argue about deteriorated epidemiological situation caused by the conflict, including prevalence of communicable diseases (Acosta et al, 2014; Huk et al, 2015). A few «quick» surveys of IDPs have been conducted by international agencies to address the emergency needs of vulnerable population groups (Ukraine NGO Forum, 2015; UNDP, 2015), while analytical data are summarized in the regular monitoring reports (UNHCR 2015a; UNHCR 2015b). Finally, the comprehensive studies of the conflict consequences have been realized by the National Academy of Sciences of Ukraine, providing not only estimations of the conflict-associated losses, but also determining priorities for public policies to provide an efficient response (NAS of Ukraine, 2015a; NAS of Ukraine, 2015b). However, there is a permanent lack in reliable and up-to-date data on the current position of the numerous displaced contingents, their acute problems and needs.

Purpose of the paper. To address the current data gaps on the needs of IDPs, a special sociological survey has been launched by the UNFPA in autumn of 2015 (2015 UNFPA Survey). Though the primary goals of the survey were targeted at assessment of gender-based violence and availability of service-providers for survivors of violence in the conflict-affected regions, the obtained data provided a valuable source of information on the current position of displaced women, their needs and aspirations for further life. In this paper, we intend to present the key findings of the Survey, describing the background characteristics of displaced women, causes for their displacement, current problems and needs that emerge in the host communities.

Methodology and data. In general, there are two basic data sources related to registration of IDPs in Ukraine, including the Interdepartmental Coordination Staff (ICS) of the State

Service for Emergency Situations and the Ministry of Social Policy (MoSP). The actual data provided by these two authorities could differ significantly, as they reflect various aspects of displacement. In particular, the ICS conducts registration of those persons, who have applied for assistance in re-settlement and displacement; the relevant information is kept in the Register of Citizens of Ukraine, displaced from the non-government controlled areas (NGCAs) and areas affected by anti-terrorist operation (ATO). The MoSP is registering those persons, who have applied to social protection authorities to receive the eligible pensions and social allowances at new places of residence. In reality, the registration of the MoSP may cover not only displaced persons, but also those people, who actually live in NGCAs, but periodically visit the government-controlled area (GCA) to receive their benefits (this phenomenon was called the 'pension tourism' by the experts). Obviously, the actual number of IDPs remains underreported by both data sources, complicating the adequate assessment of needs and consequences. Moreover, it is particularly challenging to define the «stable» IDPs, i.e. those persons, who require some durable solutions in terms of housing, placement in jobs and income support.

The 2015 UNFPA Survey was conducted by experts of the Ukrainian Center for Social Reforms in collaboration with the Social Monitoring Center based on international Tools Manual (RHRC Consortium, 2004), adjusted for Ukraine's socio-cultural context by national experts. The geography of the Survey covered 5 conflict-affected regions of Ukraine, including Dnipropetrovsk, Zaporizhia and Kharkiv oblasts, as well as at the GCAs of Donetsk and Lugansk oblasts. Two target groups of the population were selected:

- 1) women aged 18+ from the permanent population of the host communities; they were sampled based on the actual demographics available, with consideration of the sex-age composition and urban-rural structure of settlements;
- 2) displaced women aged 18+ staying in the host communities of the Survey regions; they were proportionally sampled based on the official data of the MoSP on distribution of the registered IDPs among the host regions as on August 2015.

The total realized population sample was 2,512 women, of them – 1,505 local women of the host communities and 1,007 displaced women. The Survey was conducted through individual interviews at places of residence (location) of respondents. While the random selection was strictly applied for local never-displaced women, this approach failed in reaching displaced women, so they were interviewed based on the snow ball method.

The Survey Program consisted of several blocks of questions, including socio-demographic characteristics of respondents and their experience of displacement (if applicable), prevalence of gender-based violence during the conflict, current mental health, and other issues. The present data analysis is based on the background characteristics of the surveyed persons, incorporated into the main database.

Socio-demographic background of the surveyed women. Background socio-demographic characteristics of the surveyed women are presented in Table 1. The prevailing number of women (52.2 % of local residents and 66.2 % of IDPs) was in the active reproductive age range (18–49). There were more women of older ages among the local population of the host communities, as the sample was based on the actual demographic structure of the population, while selection of the displaced women was done based on their accessibility for interviews.

Most of the surveyed women had tertiary education (71.1 % of local women and 64.9 % of IDP women), while about one-third of them had secondary education. Only a small percent of women reported that they have primary education, which closely correlates to the general structure of Ukraine's population by level of education attainments.

Almost 70 % of the interviewed local women had no children under the age of 18 in their households; 22.4 % of them had 1 minor child, 7.8 % of the surveyed women had 2 minor children and more. The share of displaced women living together with minor children was larger (almost a half of the surveyed persons), as well as the share of women living with two children and more (the maximal number reported was 10 children). A higher concentration of women with minor children among IDPs looks quite natural, as fears for children and expectations of better future for them were regarded among motivating factors for displacement during the conflict.

Table 1. Background socio-demographic characteristics of the surveyed women

Distribution of women by background characteristics, in %		
Characteristics	Local women, N=1,505	Displaced women, N=1,007
Age group		
18–29	18.5	21.5
30–39	17.6	28.1
40–49	16.1	16.6
50–59	17.5	13.4
60 and over	30.3	20.4
Region of interview		
Donetsk oblast	20.3	46.8
Dnipropetrovsk oblast	29.1	12.4
Zaporizhia oblast	15.7	10.7
Lugansk oblast	11.0	10.8
Kharkiv oblast	24.0	19.3
Education		
Primary (below 9 grades)	2.4	1.0
Base (incomplete) secondary (9 grades)	5.1	3.4
Complete secondary/Vocational training school	29.9	29.7
Base tertiary (college, high institutions of I-II ac. grades)	26.4	30.8
Complete tertiary (university, high institutions of III-IV ac. grades)	34.7	34.1
Scientific degree (PhD, etc.)	1.2	0.9
Other	0.3	
Marital status		
Currently married	45.7	46.2
Currently partnered	5.4	3.3
Currently non-married /non-partnered	37.2	40.8
Never married/partnered	11.6	9.7

Source: author's calculations based on the 2015 UNFPA Survey.

As to the marital history, 9.7 % of women among IDPs and 11.6 % of women from local communities reported that they have never been married or partnered. More than a half of all ever-married/partnered women told that they are currently married. Importantly, the marital structure of the surveyed women was quite different from the total marital structure of the female population of Ukraine. About 40% of the interviewed women reported that they were not married/partnered at the moment of interview, while the corresponding share of women was only 17.2 % based on the 2007 Ukraine's Demography and Health Survey (UDHS, 2008). The reasons of such discrepancies could be associated with challenges of population surveys in the on-going conflict. After several waves of men's recruitment to the army, some women might be reluctant to provide information on their current partners, having doubts in confidentiality of information and being afraid of possible consequences.

Experience of displacement as a result of conflict. According to the Survey results, the first displacement movements started as early as January 2014 (i.e. before the active phase of the armed conflict in Donetsk and Lugansk regions). The last movements, reported by the respondents, took place in October 2015, just before the interview. However, the prevailing number of the interviewed IDPs (71.4 % of respondents) left their homes in June-October, 2014. Another 15 % of IDP respondents moved to new places in November 2014 – February, 2015.

A half of displaced women moved to the current place of residence at once, while 29.6 % of them changed several settlements during the displacement period; 28.5 % of IDP women also changed several places of residence in the same settlements. Only 4.5 % of IDP women returned home after displacement; unfortunately, the limited size of this population sample made any further analysis non-purposeful in terms of representativeness.

Table 2. Causes and circumstances, which forced displaced women to make a decision about displacement as a result of military conflict (N=1,007)

Causes and circumstances of displacement	Positive responses (multiple responses possible), %
Home (apartment) was completely or partially ruined	31.9
No (limited) access to drinking water	15.6
No food products available or food is too expensive	31.3
It was unsafe in a settlement (including direct military actions)	78.6
No electricity/water/gas supply	16.8
No access to medical assistance	24.9
No access to employment	37.3
No access to social benefits	37.2
No access to education (including for children)	17.5
No access to the needed medicine and treatments	22.4
Fear of prosecutions (due to political or religious reasons)	10.6
Impossibility to make business	4.9
No future for myself/family/children	29.3
Other	4.0

Source: author's calculations based on the 2015 UNFPA Survey.

As to causes and circumstances, which forced women to make a decision about displacement, more than three quarters of women told that it was unsafe in their home settlements, as direct military actions took place there (Table 2). As a result, about one-third of IDP women were deprived from safe housing (31.9 % of women informed that their homes were completely or partially ruined), from access to employment (37.3 % of the surveyed women) and access to social benefits (37.2 % of women). About one-third of IDP women reported that there was no food or available food items were too expensive. Almost 30 % of women told that they haven't seen any future for themselves or their families in given circumstances.

Socio-economic status at the labour market and income structure. The Survey design was also targeted at a study of socio-economic status of the surveyed population at the labour market (Table 3). As compared with IDPs, local women from hosting communities practically have not experienced any changes in their position at the labour market because of the conflict in Eastern Ukraine. Though a share of employed women has dropped by few percent points in the host communities (respectively, shares of unemployed women, women on maternity leaves and women, engaged into household work, have grown), this decline is rather insignificant in comparison with striking shifts observed in the structure of employment of displaced women. According to the Survey results, a share of employed women has declined almost twice among IDPs after their displacement (while 50 % of displaced women were employed before the conflict, only 27.1 % of them informed about this status at the moment of interview). At the same time, the share of unemployed IDP women has grown almost 6 times over this period (from 4 % before the conflict to 24 % at the moment of interview). The results of the Survey also confirmed the impact of displacement on opportunities of additional employment for women of the pension age and those women, who were receiving education (students and pupils).

Table 3. Socio-economic status at the labour market before the conflict and at the moment of interview, in %

Socio-economic status at the labour market	Local women, N=1,505		Displaced women, N=1,007	
	before the conflict	at the moment of interview	before the conflict	at the moment of interview
Employed	48.1	45.5	50.0	27.1
Unemployed, but actively looking for a job	2.7	3.7	4.0	24.0
Unemployed and NOT looking for a job	1.6	1.9	1.0	2.9
Pensioner (employed)	7.0	6.6	6.6	2.7
Pensioner (non-employed)	24.1	26.8	17.4	21.9
Receiving education (student, pupil) and employed	2.6	1.7	1.8	1.1
Receiving education (student, pupil) and non-employed	4.8	3.3	3.0	2.2
Non-employed due to incapacity to work	0.7	0.7	0.9	1.5
Engaged in homework	4.1	4.5	5.3	5.9
Stay on maternity leave	4.3	5.0	9.9	10.1
Other	0.1	0.3	0.2	0.7
Total	100	100	100	100

Source: author's calculations based on the 2015 UNFPA Survey.

Table 4. Composition of income by various sources and the main form of income at the moment of interview, in %

Income sources	Local women (N=1,505), of them:		Displaced women (N=1,007), of them:	
	have this source of income, %	have as the main income source, %	have this source of income, %	have as the main income source, %
Official wage at the main job	50.0	44.2	28.4	24.3
Awards and bonuses at the main job	8.0	1.5	5.9	1.5
Unofficial payments at the main job	3.3	0.8	2.1	0.5
Income from private business activity	2.2	0.9	2.0	0.8
Income from additional job(s)	5.2	1.1	9.6	1.4
Income from subsistence farming	6.4	1.3	1.7	0.2
Pension	34.0	27.3	28.8	24.8
Social benefits /social assistance	19.1	8.1	77.0	28.8
Financial support of other relatives (children, parents)	36.2	14.2	40.0	17.0
Income of savings, investments, securities, etc.	1.3	0.1	1.2	0.3
Income of rent payments	1.7	0.3	0.2	
Other	0.9	0.1	2.8	0.4

Source: author's calculations based on the 2015 UNFPA Survey.

The Survey results also revealed a very high dependency of displaced women on social benefits and cash allowances provided by the state (about three-fourths of IDPs received such incomes at the moment of interview, while 28.8 % of them informed that social benefits provide the main source of their incomes). As compared with local women from the host communities, IDPs were also more dependent on financial assistance from other family members: 40 % of the interviewed IDP women received support from relatives, while 17 % of them regarded this type of support as the main source of incomes (Table 4).

In contrast, official wages from the main job provided the main contribution in the income structure of local women (while 50 % of the interviewed women had such type of income; it was the main income source for 44 % of them). As to other disparities in the structures of incomes of two groups of the surveyed women, a larger share of incomes of additional jobs is common for IDP women. Such structure of incomes is determined not only by a smaller role of wages, but also by a need in more active search for additional incomes to provide the adequate living standards at a new place. On the other hand, the share of incomes from subsistence farming is several times smaller in the structure of IDP's incomes, as compared with women of local communities, mostly due to the lost opportunities to cultivate their land plots.

Access to public services. The Survey results have not revealed a significant exclusion of displaced women from the system of public service, as compared with local women (Table 5). The only notable disparity in responses on accessibility was traced for access to educational services: while two thirds of local women reported that it is easy for them to access education,

there were only 56.3% of displaced women providing such a response. That could reflect certain problems faced by displaced women, when trying to place their children in educational institutions, in particular in the system of preschool care.

At the same time, quite a large share of ALL women highlighted that it was difficult to access some service providers in their settlements. The largest shares of the surveyed women were unsatisfied with access to administrative services (30.7 % of respondents), free-of-charge medical assistance and receiving social benefits (by 28.4 % of respondents). Every fifth woman from local communities told that it is difficult for her to access social services, legal services, psychological assistance and medical service related to reproductive health. These results confirm a pressing need in the continuous development of a comprehensive system of socially important services in local communities to raise their accessibility for representatives of all population groups, including as permanent residents, as internally displaced people, staying in these host communities.

Conclusions. The Survey results obviously confirmed a high vulnerability of displaced persons in terms of employment and opportunities of income. Thus, systematic efforts should be taken to expand the opportunities of decent work for IDPs, while the efficiency of the state social support should be increased to address the most vulnerable categories of the

Table 5. Accessibility of various public services at the current place of settlement (distribution of responses to the question «Regarding your current place of settlement, is it difficult for you to utilize the following service?»)

Type of services and utilities	Local women, N=1,505			Displaced women, N=1,007		
	Difficult	Easy	Don't know	Difficult	Easy	Don't know
General free medical care	28.4	66.4	5.1	20.6	72.2	7.2
Reproductive health services and supplies like birth control and sanitary supplies	20.1	47.4	32.5	15.4	39.8	44.8
Police	16.7	58.2	25.0	11.2	60.2	28.6
Food	9.0	89.3	1.7	8.8	88.8	2.4
Supplies (other than food)	15.2	82.0	2.8	11.5	85.1	3.4
Education (including education for children)	15.9	67.0	17.1	11.8	56.3	28.9
Legal service/aid	20.7	51.4	27.8	14.8	56.3	28.9
Psychological assistance	21.1	44.5	34.4	14.0	54.9	31.1
Social service (social patronage, individual social services provided at home)	19.3	50.3	30.4	16.6	56.6	26.8
Receiving social benefits/subsidies, etc.	28.4	56.1	15.5	22.4	68.4	9.1
Public transport use	16.1	79.2	4.7	9.4	87.6	3.0
Administrative services (issue of certificates, personal documents, etc)	30.7	51.0	18.3	24.8	61.5	13.7

Source: author's calculations based on the 2015 UNFPA Survey.

population. Importantly, the immediate initiatives on support of IDPs are unable to provide a comprehensive response to prevent the falling living standards of IDPs. As the numbers of displaced people have been increasing, the pressure on local budgets, service providers and livelihoods has respectively grown, making grounds for increased tensions between IDPs and host communities. As a result, a drop in the quality of life is taking place in the country as a whole. Thus, an integrated approach to implementation of social policies on IDPs should be targeted at two main goals: 1) to solve the direct problems of displacement through immediate response to the current needs of displaced people, and 2) to facilitate their full-scale integration and adaptation into the host communities. As a whole, longstanding solutions are required, including actions on audit of all public dwellings available for long-term housing (abandoned houses in rural area, unfinished constructions, dormitories, etc.), regulation of the legislation base on the order to transfer housing to the IDPs for their durable use.

It is widely acknowledged that women are particularly vulnerable in displacement; they are also usually responsible for displaced children, elderly and disabled persons. At the same time, displaced women could face multiple discriminations in the host communities in terms of voice and representation, decision-making and access to economic opportunities. The traditional forms of gender-biased attitudes in a society and at the labour market could be combined with additional vulnerabilities, related to the health state, including the reproductive health needs, as well as prevalence of gender-based violence. Thus, incorporating of gender approach is important to address the specific needs of this category of displaced persons, enhancing their comprehensive access to the base public services, including education and preschool institutions for children, specific social service providers, sector of healthcare, in particular reproductive health programs. The increased pressure on the system of delivery of public services is naturally determining a need in the large-scale expanding of social infrastructure and safety networks.

While employment opportunities are of a particular importance for IDPs, including creation of new jobs, occupational counseling and skill improvement, the gender-sensitive analysis should be incorporated into expansion of the active labour market programs with regard to a high gender-based segregation in employment, common for Ukraine. The target support of women's business initiatives and start-up projects are of particular importance in terms of their empowerment in the host communities. Finally, it is important to empower women's participation in the peace-building and recovery processes to ensure consideration of gender equality principles in all developmental strategies.

REFERENCES

1. Acosta, C.D., Kaluski, D.N. & Dara, M. (2014). Conflict and drug-resistant tuberculosis in Ukraine. In: *The Lancet*, 384(9953), 1500-1501 [in English].
2. *Global Overview* (2012). People Internally Displaced by Conflict and Violence, Internal Displacement Monitoring Center. Norwegian Refugee Council [in English].
3. Hnatyuk, T. (2014). Internally Displaced Persons: a New Challenge for Ukraine. *Demography and Social Economics*, 2(22), 187-197. - doi : 10.15407/dse2014.02.187 [in English].
4. Huk, A., Goloktionova, M. & Hagan, R. (2015). *Public–Private Partnerships in support of health services for IDPs in Ukraine*. USAID [in English].
5. Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons. (2010). *The Brookings Institutions*. IASC. University of Bern Project on Internal Displacement. 2.ohchr.org. Retrieved from http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/13session/A.HRC.13.21.Add.4_en.pdf [in English].
6. Displacement figures in Ukraine fail to reflect a complex reality (2015). *Briefing Paper: internal-displacement.org*. IDMC. Retrieved from <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Ukraine/pdf/201509-eu-displacement-figures-in-ukraine-fail-to-reflect-a-complex-reality-en.pdf> [in English].

7. Libanova, E.M. (Eds.). (2015). *Vidrodzhennia Donbasu: otsinka sotsialno-ekonomichnykh vtrat i priorytetni napriamy derzhavnoi polityky* [Revival of Donbass: assessment of socio-economic losses and priority directions of state policy]. Kyiv : NAN Ukrainy. *idss.org.ua*. Retrieved from http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_23_09_Donbass.pdf [in Ukrainian].
8. Libanova, E.M., Horbulin, V.P. & Pyrozhkov, S.I. (2015). *Polityka intehtratsiyi ukraiyins'koho suspil'stva v konteksti vyklykiv ta zahroz podiy na Donbasi* [The policy of integration of Ukrainian society in the context of the challenges and threats of events in Donbass]. Kyiv : NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. *Gender-based Violence Tools Manual for Assessment & Program Design, Monitoring & Evaluation in conflict-affected settings*, RHRC Consortium, c/o Women's Commission for Refugee Women & Children (2004)., RHRC : New York [in English].
10. *Ukraine Demographic and Health Survey 2007*. (2008)., Calverton, Maryland, USA : UCSR and Macro International, UDHS [in English].
11. Multi Sector Needs Assessment. Final Report (2015). Ukraine NGO Forum Ukraine. Retrieved from https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/assessments/u-ukraine-multi-sector-needs-assessment-report-30-mar-2015_1.pdf [in English].
12. *Assessing Violations of Rights of Internally Displaced Persons Living with HIV: Analytical Report* (2015), The Survey conducted by the O. Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research, Kyiv : UNDP [in English].
13. Guiding Principles on Internal Displacement. (1998). Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2, UN *refworld.org.ru*. Retrieved from <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html> [in English].
14. *Internally Displaced Persons: The Role of the United Nations High Commissioner for Refugees*. (2000). UNHCR : Geneva. *unhcr.org*. Retrieved from <http://www.unhcr.org/excom/EXCOM/3ae68d150.pdf> [in English].
15. *Internal Displacement Statistics*. (2015). The UN Refugee Agency. *unhcr.org.ua*. Retrieved from <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1232-litsa-peremeshchennye-vnutri-strany> [in English].
16. *Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs)*. (2015). The UN Refugee Agency. *unhcr.org.ua*. Retrieved from <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf> [in English].

LITERATURE

1. Acosta C., Kaluski D., Dara M. Conflict and drug-resistant tuberculosis in Ukraine // The Lancet. — 2014. — № 384(9953). — P. 1500–1501.
2. Global Overview. People Internally Displaced by Conflict and Violence: Internal Displacement Monitoring Center, Norwegian Refugee Council, 2012. — 74 p.
3. Hnatyuk T.O. Internally Displaced Persons: a New Challenge for Ukraine // Демографія та соціальна економіка. — 2014. — № 2 (22). — С. 187–197. — doi : 10.15407/dse2014.02.187
4. Huk A., Goloktionova M., Hagan R. Public-Private Partnerships in support of health services for IDPs in Ukraine. — K. : USAID, 2015.— 19 p.
5. IASC. Framework on Durable Solutions for Internally Displaced Persons, The Brookings Institutions — University of Bern Project on Internal Displacement, April 2010, 57 p.; [Electronic Resource]. — Access mode: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/13session/A.HRC.13.21.Add.4_en.pdf
6. IDMC. Displacement figures in Ukraine fail to reflect a complex reality, Briefing Paper, 7 September 2015; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.internal-displacement.org/assets/library/Europe/Ukraine/pdf/201509-eu-displacement-figures-in-ukraine-fail-to-reflect-a-complex-reality-en.pdf>.
7. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики (колектив авторів); за ред. Е.М. Лібанової. — К. : НАН України, 2015. — 167 с.; [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/2015_23_09_Donbass.pdf.
8. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі (національна доповідь)/[Лібанова Е.М., Горбулін В.П., Пирожков С.І. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. — К. : НАН України, 2015. — 363 с.
9. RHRC Consortium. *Gender-based Violence Tools Manual for Assessment & Program Design, Monitoring & Evaluation in conflict-affected settings*, RHRC Consortium, c/o Women's Commission for Refugee Women & Children, New York, 2004. — 207 p.

10. UDHS: Ukraine Demographic and Health Survey 2007, Calverton, Maryland, USA: UCSR and Macro International, 2008. — 362 p.
11. Ukraine NGO Forum (2015). Ukraine Multi Sector Needs Assessment. Final Report, March 2015. — 52 p.; [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/assessments/u-ukraine-multi-sector-needs-assessment-report-30-mar-2015_1.pdf
12. UNDP. Assessing Violations of Rights of Internally Displaced Persons Living with HIV: Analytical Report, The Survey conducted by the Oleksandr Yaremenko Ukrainian Institute for Social Research, Kyiv, 2015. — 68 p.
13. UNHCR Guiding Principles on Internal Displacement, U.N. Doc. E/CN.4/1998/53/Add.2, UN Refugee Agency, 1998; [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>
14. UNHCR, Internally Displaced Persons: The Role of the United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR: Geneva, 2000; [Electronic Resource]. — Access mode: <http://www.unhcr.org/excom/EXCOM/3ae68d150.pdf>.
15. UNHCR, Internal Displacement Statistics. The UN Refugee Agency, 2015; [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/uk/novini/novyny/1232-litsa-peremeshchennye-vnutri-strany>.
16. UNHCR, Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). The UN Refugee Agency, 2015; [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf>.

Article received on 11.05.2016 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 11.05.2016.

doi: 10.15407/dse2016.02.195

УДК 314.728

JEL Classification: R 23

І.О. МОСТОВА

канд. геогр. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних

досліджень імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

ДЕЯКІ ПАРАМЕТРИ МІГРАЦІЙНОГО РУХУ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 2010–2014 рр.: ДИНАМІКА ЗМІН

Стаття присвячена аналізу загальної міграційної ситуації в Україні починаючи із 2010 року. Основну увагу приділено виявленню головних відмінностей у параметрах міграційного руху населення (кількість прибулих і вибулих осіб у межах адміністративних одиниць, сальдо міграцій населення, міграційний оборот, інтенсивність міграційних зв'язків) у період до 2014 року та пізніше. Механічні переміщення населення України характеризуються з точки зору статеві-вікової структури та в розрізі регіонів (внутрішньорегіональна, міжрегіональна та зовнішня міграція). Усі адміністративні одиниці держави за показником сальдо міграцій поділено на групи — регіони зі високим міграційним приростом населення, із значним і незначним міграційним приростом та регіони із міграційним скороченням населення. Здійснено оцінку міжрегіональних міграцій населення за допомогою розрахунку коефіцієнта інтенсивності міграційних зв'язків та виявлено регіони України із найактивнішим обміном населення. Оцінено масштаби внутрішнього переміщення населення починаючи із 2014 року та вказано основні напрями таких переміщень. Охарактеризовано якість офіційних статистичних даних стосовно міграцій населення в Україні та викладено рекомендації щодо удосконалення системи міграційного статистичного обліку.

Ключові слова: міграції населення, вимушена міграція, сальдо міграцій, міграційний оборот, коефіцієнт міжрегіональних зв'язків, внутрішньо переміщені особи, шукачі притулку.

И.А. Мостовая

канд. геогр. наук, науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бул. Тараса Шевченка, 60

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

НЕКОТОРЫЕ ПАРАМЕТРЫ МИГРАЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В 2010–2014 гг.: ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЙ

Статья посвящена анализу общей миграционной ситуации в Украине с 2010 года. Основное внимание уделено выявлению главных различий в параметрах миграционного движения населения (количество прибывших и выехавших лиц в пределах административных единиц, сальдо миграции населения, миграционный оборот, интенсивность миграционных связей) в период до 2014 года и после. Механические

© МОСТОВА І.О., 2016

перемещения населения Украины охарактеризованы с точки зрения половозрастной структуры и в разрезе регионов (внутрирегиональная, межрегиональная и внешняя миграция). Все административные единицы государства по показателю сальдо миграций разделены на группы — регионы с высоким миграционным приростом населения, со значительным и незначительным миграционным приростом и регионы с миграционным сокращением населения. Осуществлена оценка межрегиональных миграций населения с помощью расчета коэффициента интенсивности миграционных связей и выявлены регионы Украины с активным обменом населения. Оценены масштабы внутреннего перемещения населения начиная с 2014 года, и указаны основные направления таких перемещений. Дана характеристика качества официальных статистических миграционных данных населения Украины и изложены рекомендации по совершенствованию системы миграционного статистического учета.

Ключевые слова: миграции населения, вынужденная миграция, сальдо миграции, миграционный оборот, коэффициент межрегиональных связей, внутренне перемещенные лица, ищущие убежища.

I.O. Mostova

PhD (Geography), researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60

E-mail: mostovajairina@yandex.ru

SOME PARAMETERS OF MIGRATION OF THE POPULATION IN UKRAINE IN 2010–2014: DYNAMICS OF CHANGES

The article is devoted to the overall migration situation in Ukraine since 2010. The attention in the article is focused on differentiation of the main differences in terms of migration of the population (the number of arrivals and departures of persons within administrative units, net migration of population, migration turnover and the intensity of migration links) until 2014 and after it. Mechanical movements of the population in Ukraine are characterized in terms of gender and age structure and by regional factor (intraregional, interregional and external migration). According to the net migration all administrative units of the state are divided into several groups. They are classified into regions with a high net migration, with significant migration growth, with low migration growth and regions with migration reduction of population. The estimation of interregional migration of population by the calculation intensity of migration links is conducted in the article. Ukrainian regions with most active exchange of population are identified. Scale of the internal displacement since 2014 is estimated and the main directions of movement are demonstrated. The quality of official statistical data on migration of the population in Ukraine is characterized. Recommendations for improving the system of the migration statistics are given.

Key words: migration of population, forced migration, net migration, the migration turnover, the coefficient of interregional links, internally displaced persons, asylum seekers.

Постановка проблеми. В сучасному динамічному світі на різних регіональних рівнях посилюються процеси, пов'язані із рухливістю населення. Переміщення осіб через державні кордони або межі адміністративно-територіальних одиниць зі зміною місця проживання значною мірою обумовлені різними причинами: екологічними, економічними, етнічними, політичними тощо. Наслідки економічної та політичної кризи в Україні значно активізували процеси, пов'язані з міжрегіональними та міждержавними міграціями населення. Саме тому перед дослідниками постає важливе завдання — здійснення глибокого ретроспективного аналізу міграцій в Україні задля подальшого виявлення особливостей трансформації соціально-економічного життя суспільства.

Метою даної статті є кількісний та якісний аналіз міграційної ситуації в Україні протягом останніх років та виявлення основних відмінностей у міграціях населення у період до 2014 року та пізніше.

Аналіз останніх досліджень. Сучасні дослідники особливу увагу приділяють аналізу соціально-економічних, політичних та історичних тенденцій міграції. На-

приклад, дослідженню загальної характеристики міграційних процесів в Україні присвячені праці І.М. Прибиткової (I.M. Pribytkova), М.О. Шульги (M.O. Shulga), М.Д. Романюка (M.D. Romaniuk) та ін. Питання трудової міграції розробляли О.У. Хомра (O.U. Homra), Е.М. Лібанова (E.M. Libanova), О.В. Позняк (O.V. Pozniak), О.А. Малиновська (O.A. Malynovska), С.І. Пирожков (S.I. Pyrozhkov), І.П. Майданік (I.P. Maidanik) та ін.

Що стосується трудової міграції, то на сьогоднішній день найбільш повна характеристика параметрів трудової міграції наведена у загальнонаціональному вибірковому обстеженні «Зовнішня трудова міграція населення України» (2008 р.) та модульному вибірковому обстеженні з питань трудової міграції в Україні (2012 р.), які здійснювалися за підтримки міжнародних організацій та за участі національних державних установ.

Вивчення та аналіз загальної міграційної ситуації в Україні на сучасному етапі ускладнюється багатьма факторами, основними з яких є скасування запланованого на 2013 рік Всеукраїнського перепису населення, анексія АР Крим та початок воєнних дій на Сході України. Зокрема, у публікаціях Т.О. Гнатюк (T.O. Hnatyuk) «Internally Displaced Persons: A New Challenge For Ukraine» [1] та «Displacement in Modern Ukraine» [2] розглянуто основні характеристики процесу внутрішнього переміщення в Україні. Праця О.В. Купець (O.V. Kupets) «Interregional Migration in Ukraine: Special, Economic and Social Factors» [3] присвячена питанню аналізу міжрегіональних міграційних потоків в Україні у 2008–2012 рр. та виявленню їх детермінант. О.А. Малиновська у дослідженні «Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення» [4] акцентує увагу на зростанні в останні роки інтенсивності транскордонної мобільності на українсько-польському кордоні внаслідок загострення стосунків між Україною та Росією.

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом інформації щодо міграційних процесів в Україні у період 2010–2014 рр. є дані Державної служби статистики України, які формуються на основі інформації про реєстрацію та зняття з реєстрації осіб за місцем проживання. Поточний облік міграції охоплює всю територію країни, виконується за єдиною методикою, проте має свої недоліки. Так, використовуючи його дані треба враховувати, що значна кількість громадян не заявляють офіційно про зміну свого місця проживання, а місцеві органи влади малих міст та сіл часто не зацікавлені у наданні реальної статичної інформації про вибулих до органів статистики. Неякісною є також статистика щодо еміграції та імміграції населення, хоча облік осіб, які в'їхали в Україну, є більш адекватним. Крім того, дані українських державних органів про українських мігрантів не збігаються з відповідними даними країн призначення, а учасників малого прикордонного руху не виокремлюють в загальній статистиці [5]. Також Державна служба статистики не фіксує громадян України, які є прохачами притулку в інших країнах, що значно спотворює відомості про міжнародну міграцію, особливо в останні роки.

Основними параметрами, які характеризують міграційну ситуацію в Україні, є статево-вікова структура мігрантів, їхнє громадянство, а також напрями міграційних потоків. Ці показники Державна служба статистики фіксує шляхом за заповненими особою реєстраційної форми. Вони є набагато «біднішими», ніж, наприклад, відповідні показники реєстраційних форм 1995–2004 рр. де також зазначали національність, освіту тощо.

Починаючи з 2014 р. статистичну інформацію щодо міграцій населення Державна служба статистики України формувала на основі наявних адміністративних даних

щодо зміни реєстрації постійного місця проживання, але без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. Починаючи із 2015 р. така інформація надається ще й без урахування зони проведення антитерористичної операції. Міграційна статистика АР Крим є доступною на офіційному статистичному сайті Республіки, а дані щодо механічних переміщень населення з окупованих територій Донбасу є вельми примарними. Отже, за допомогою офіційних статистичних відомостей можна охарактеризувати загальні тенденції міграцій населення України та визначити їх параметри, проте до обсягів міграційних переміщень, обрахованих відповідно даних статистичних показників, потрібно ставитися із застереженням, оскільки в сучасних умовах існує проблема їх недообліку, особливо що стосується внутрішньої міграції до регіонів, які «притягують» населення, та виїздів громадян за кордон.

У 2010–2013 рр. міграційний оборот населення України загалом залишався в межах 4,3 млн осіб. Найбільша кількість населення змінила своє місце проживання у 2012 році (1,4 млн осіб). У регіональному розрізі наймобільнішими були жителі Донецької, Дніпропетровської, Харківської областей та Києва, міграційний оборот яких, в середньому за ретроспективний період, становив відповідно 109,0 тис., 93,2 тис., 89,0 тис. та 92,0 тис. осіб. Найменш активним в міграційному плані було населення міста Севастополь (9,3 тис. осіб за 2010–2013 рр.). Відносно висока інтенсивність міграцій була притаманна Вінницькій, Луганській, Львівській та Одеській областям.

Варто зазначити, що до 2014 р. спостерігалася тенденція до незначного скорочення міграційних переміщень населення. Так, у 2013 р. загальна міграційна активність знизилась на 2,3 відсоткових пункти порівняно із 2010 роком. Водночас спостерігалася активізація (на 2,4 %) міждержавних переміщень і міжрегіональної міграції (на 1,5 %) та зменшення на 3,9 % частки населення у внутрішньорегіональних міграціях.

Загалом міграційне сальдо населення України у 2010 р. становило 0,4 ‰, а у 2013 – 0,7 ‰. Тобто, до 2014 р. спостерігалася тенденція до незначного збільшення чисельності населення держави за рахунок міграційних процесів. Міграційний приріст населення (185,1 тис. осіб) формувався внаслідок міграційних потоків як з країн СНД (115,9 тис. осіб), так і з інших країн (69,2 тис. осіб). Найбільший міграційний приріст населення спостерігався за рахунок мігрантів із Російської Федерації (59,1 тис. осіб), Молдови (14,5 тис. осіб), Туркменістану (12,3 тис. осіб), Узбекистану (9,2 тис. осіб), Азербайджану (8,2 тис. осіб) тощо.

За чотирирічний період внаслідок зовнішніх міграцій Україну полишило майже 66,0 тис. осіб, з яких 45,8 тис. мали українське громадянство. Натомість близько 193,0 тис. осіб в'їхали до країни, серед яких 148,9 тис. осіб були громадянами інших країн. Зокрема, найбільша кількість населення залишила Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Одеську, Харківську області та місто Київ, а найменша – Тернопільську, Закарпатську, Хмельницьку, Рівненську, Сумську та Волинську області. Міжнародні мігранти, в свою чергу, оселялися переважно в найбільш перспективних регіонах України – м. Київ, Харківській, Одеській, Дніпропетровській, Донецькій областях та АР Крим. Таким чином, коефіцієнт сальдо зовнішньої міграції за регіонами України у 2010 р. варіювався від 1,6 ‰ у м. Севастополь та 1,2 ‰ у АР Крим до –0,1 ‰ у Закарпатській області. Наприкінці 2013 р. ситуація майже не змінилася, і максимальне сальдо було у місті Севастополь (2,3 ‰) та АР Крим (2,2 ‰), а найнижче – в Закарпатській області (–0,3 ‰).

Натомість міграційний відтік населення спрямовувався, в основному, до європейських країн (у з 2010–2013 рр. 35,8 тис. осіб виїхало до Польщі, Німеччини, Іспанії, Італії, Болгарії тощо) та Російської Федерації (21,1 тис. осіб). Якщо говорити про міжнародну міграцію власне громадян України, то кількість вибулих українців у цей період переважає кількість прибулих на 1,8 тис. осіб, тобто відбувається міграційне скорочення.

Загалом у період з 2010 до 2014 р. кількість іноземців, які в'їжджали в Україну, перевищувала кількість тих, які з неї виїжджали. За ретроспективний період найвищий міграційний приріст іноземних громадян був у 2012 р. і становив 61,2 тис. осіб, для порівняння — у 2010 р. цей показник становив 16,2 тис. осіб. Серед прибулих іноземців найчисельніший контингент складають вихідці із Російської Федерації, Туркменістану та Азербайджану. Кількість прибулих іноземних громадян у 2014 р. знизилася на 20,0 % у порівнянні із попереднім роком, а кількість вибулих, навпаки, збільшилася на 3,5 %.

Тенденцію зростання кількості іноземних громадян в Україні до 2014 року можна пояснити навчальною міграцією молоді, про що також свідчать дані Міністерства освіти і науки України щодо кількості іноземних студентів в українських ВНЗ [6]. Таким чином, у 2011–2012 навчальному році у закладах України навчалося 53,6 тис. студентів-іноземців, у 2012–2013 — 60,5 тис. осіб, у 2013–2014 — 70,0 тис. осіб та у 2014–2015 — 63,2 тис. осіб.

У розрізі типів поселень міграційний приріст за рахунок зовнішніх потоків переважав у містах. Так, у 2010 р. до міських населених пунктів прибуло 23,1 тис. осіб, а до сільських — 7,6 тис. осіб, в 2011 р. — 24,0 тис. та 7,8 тис. осіб відповідно, в 2012 — 68,0 тис. та 8,4 тис. осіб та в 2013 р. — 46,3 тис. та 7,8 тис. осіб.

Регіони України за середнім показником сальдо міграцій населення (за всіма потоками) протягом 2010–2013 рр. поділялися на чотири групи:

- регіони із високим міграційним приростом населення — Київська область, міста Київ і Севастополь;
- регіони зі значним міграційним приростом — Харківська, Одеська області та АР Крим;
- регіони із незначним міграційним приростом — Волинська, Івано-Франківська, Чернівецька, Полтавська, Дніпропетровська області;
- регіони із міграційним скороченням населення — Вінницька, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області (рис. 1).

Отже, основними донорами мігрантів для інших регіонів України і світу були Вінницька, Донецька, Закарпатська, Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська області.

Різні статеві-вікові групи населення неоднаково беруть участь у міграційних процесах. Так, основна частина переїздів припадає на учбову та шлюбну міграцію: у контексті міграції саме молоді люди визнані однією з найбільш мобільних соціальних груп. Досягаючи 40 років і більше чоловіки і жінки менше беруть участь у різних територіальних переміщеннях, хоча до 60-річного віку їхня активність залишається порівняно високою. Потрібно зазначити, що у 2013 р., на відміну від 2010, міграційна активність жінок зросла на 3,1 відсоткових пункти, а міграційна активність чоловіків — лише на 1,3.

Рис. 1. Середні показники сальдо міграцій населення України в регіональному розрізі у 2010–2013 роках

Джерело: складено автором на основі [7].

Особливістю міграційного руху молодого населення України є його орієнтація на високорозвинені регіони, а основним напрямом залишається переміщення населення з регіональної периферії до обласних центрів та їхніх приміських зон. Така тенденція не лише зумовлює демографічні диспропорції, зокрема старіння населення, в сільській місцевості та малих містах, а й пришвидшує процеси депопуляції окремих територій.

Необхідно вказати, що у загальному міграційному обороті молоді більша частка належить жінкам і становить 34,2 % серед мігрантів усіх вікових груп та 55,8 % серед молодих мігрантів. Починаючи з 25-річного віку інтенсивність міграційних процесів чоловіків і жінок поступово зрівнюється.

Крім того, у загальному міграційному обороті досить висока частка молодих осіб задіяна саме в міжрегіональній міграції та міграції до інших країн, що відбувається через необхідність навчання та працевлаштування. Загалом у внутрішніх міграційних потоках бере участь 89,7 % молоді, яка мігрує, тоді як 10,3 % надають перевагу міжнародній міграції. Потрібно підкреслити, що порівняно із 2010 р. у 2013 зовнішня міграційна активність молодих осіб збільшилася на 5,3 відсоткових пункти, оскільки тенденція до навчання і працевлаштування молодих спеціалістів за кордоном щорічно зростає.

У поселенському аспекті у 2013 р. у містах країни спостерігався міграційний приріст у межах 1,3 %, а в селах – міграційне скорочення населення (–0,6 ‰). Структура міграційних потоків свідчить, що внутрішньорегіональні переміщення людей складають більше половини всіх міграцій в Україні, а основним типом міграційного руху залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю і міськими по-

селеннями в межах конкретного регіону (області, району тощо). У 2013 р. 155,8 тис. мешканців сіл покинули своє постійне місце проживання та переїхали до міських поселень, зумовивши при цьому вказане вище від'ємне міграційне сальдо у сільській місцевості, та піднявши його у містах та смт.

Загалом, у внутрішньорегіональних міграційних переміщеннях активну участь беруть жінки (57,0 %), тоді як частка чоловіків найвища у міжнародних міграціях (62,3 та 71,7 % відповідно). З цього можна зробити висновок, що зі збільшенням відстані міграційного пересування збільшується частка чоловіків та відповідно зменшується частка жінок-мігрантів.

Протягом 2010–2013 рр. лідерами за внутрішньорегіональними переміщеннями населення стабільно залишалися Вінницька, Волинська, Житомирська, Полтавська, Рівненська, Сумська та Хмельницька області, коефіцієнти прибуття та вибуття яких знаходилися в межах 10,1–12,8 ‰.

Інтенсивне скорочення сільського населення характерне для Кіровоградської, Луганської та Миколаївської областей: враховуючи критичну ситуацію на локальних ринках праці цих регіонів їх жителі виїжджають до більш розвинутих в економічному плані сусідніх агломерацій (Одеса, Дніпропетровськ, Харків тощо). Катастрофічною ситуація в цих регіонах залишається і сьогодні. Навпаки, додатне міграційне сальдо в сільських поселеннях за досліджуваний період зберігали АР Крим і місто Севастополь, Дніпропетровська, Одеська та Черкаська, Київська та Львівська області.

Основним партнером для міжнародного обміну сільським населенням для областей сходу України була Російська Федерація, представники сільського населення західних областей виїжджали переважно до країн Європи (Італія, Чехія, Польща, Угорщина), представники півночі – до Російської Федерації, Італії та Іспанії, а півдня – до Польщі та Італії. Жителі сіл центральної України у своїх міграційних впо-добаннях надавали перевагу Чехії, Польщі, Португалії тощо.

Міжрегіональні міграційні потоки спрямовані, в основному, до найбільш економічно розвинутих регіонів України, які володіють високим інноваційним та науковим потенціалом (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська області тощо).

Для оцінки міжрегіональних міграцій були розраховані коефіцієнти інтенсивності міграційних зв'язків (КІМЗ) регіонів України, які визначаються за формулою:

$$K^{ij} = \frac{M^{ij}}{\sum_{i=1}^n M^{ij}} : \frac{P^i}{\sum_{i=1}^n P^i} ,$$

де K^{ij} – коефіцієнт інтенсивності міграційних зв'язків j -того району вселення з i -тим районом виходу, n – кількість районів виходу (без району вселення), M^{ij} – об'єм потоку міграції з i -того регіону до j -того, P^i – середньорічна чисельність населення регіону [8].

Діапазон даного показника варіював у межах від 0,0 до 14,6. Найсильніші міграційні зв'язки «регіон-столиця» мали з Києвом Київська, Житомирська, Черкаська та Чернігівська області, коефіцієнт інтенсивності яких був вищим за 2,0. Відносно інтенсивні міграційні зв'язки у 2013 р. були між столицею України і Вінницькою, Кіровоградською, Полтавською, Рівненською, Сумською та Хмельницькою областями (1,1–1,9). Натомість найслабші зв'язки в міграційному плані спостерігалися між столицею та АР Крим, Донецькою, Закарпатською, Івано-Франківською, Львівською, Одеською, Харківською та Чернівецькою областями (менше 0,5).

Розрахунки показали, що найактивніший обмін населенням відбувається між сусідніми областями. Найтісніший зв'язок наприкінці 2013 р. був між АР Крим та м. Севастополь (14,6–9,3), Київською областю та м. Київ (6,5–4,5), Волинською та Рівненською областями (8,7–6,5), Чернівецькою та Івано-Франківською областями (6,9–6,5).

Середні показники інтенсивності міграційних зв'язків у межах від 4,5 до 1,0 встановилися між АР Крим та Херсонською областю, між Вінницькою, Житомирською та Київською областями, Волинською та Львівською областю, Дніпропетровською та Кіровоградською і Запорізькою областями, а також між Донецькою, Луганською та Харківською областями тощо.

Найслабші зв'язки були між східними та західними областями, що можна пояснити їх географічним положенням, транспортною доступністю та особливостями менталітету. Зокрема, найнижчі коефіцієнти в межах від 0,0 до 0,5 були притаманні Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Чернівецькій областям, з однієї сторони, та АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Запорізькій, Сумській, Одеській та Харківській областям, з іншої.

Міграційна ситуація населення України у 2014–2015 рр. зазнала деяких змін внаслідок політичної та економічної кризи, окупації АР Крим та проведення анти-терористичної операції АТО на Сході України. Таким чином, необхідно говорити про певний перерозподіл внутрішньодержавних міграційних потоків (як внутрішньорегіональних, так і міжрегіональних), а також про зміни в обсягах зовнішніх міграцій.

За даними Державної служби статистики України [7], міграційний оборот населення України у 2014 р. становив майже 1,1 млн. осіб, а загальний міграційний приріст – 0,5 ‰. Так, 54,3 тис. мігрантів прибули до нашої держави у цей період та 51,2 тис. виїхали з неї¹. Міграційний приріст у цьому році формувався в основному за рахунок іноземних громадян (у т. ч. освітня міграція), а якщо говорити про власне громадян України, то у 2014 р. було міграційне скорочення, оскільки 8,6 тис. осіб виїхало з України та 5,1 тис. осіб в'їхали в Україну.

У 2014 р. міграційний приріст України формувався переважно за рахунок притоку населення з Російської Федерації (14,8 тис. прибулих), Молдови (2,6 тис. прибулих), Туркменістану (2,5 тис. прибулих), Узбекистану (1,4 тис. прибулих) та Азербайджану (2,3 тис. прибулих). Зокрема, необхідно зазначити, що кількість прибулих із Російської Федерації знизилася на 25,0 % у 2014 р. порівняно з 2013 р., а кількість вибулих – на 28,1 %. Загалом же міграційний приріст населення України в абсолютних показниках у 2014 р. становив 22,6 тис. осіб.

У 2014 р. основними країнами, що приймали осіб, які виїхали з України, були країни Європи (4,3 тис. осіб), особливо Німеччина (1,3 тис. осіб), Угорщина (847 осіб) та Польща (589 осіб). Значна кількість людей виїхала також до Російської Федерації (3,5 тис. осіб) та Туркменістану (1,8 тис. осіб).

У регіональному розрізі додатний міграційний баланс спостерігався в межах Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Черкаської Чернівецької області та Києві. Натомість Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Рівненська, Сумська, Херсонська та Чернігівська області втрачали населення. Серед останніх

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополь, дані щодо Донецької та Луганської областей є неповними.

найбільше міграційне скорочення населення було характерне для Донецької (–10,7 тис. осіб), Луганської (–8,1 тис. осіб)², Закарпатської (–0,8 тис. осіб) та Херсонської (–0,9 тис. осіб) областей.

У поселенському розрізі у 2014 р. до міських населених пунктів прибуло 36,2 тис. осіб, а до сільських – 6,5 тис. осіб. Крім того, у містах та селах країни спостерігався міграційний приріст у межах 0,1 ‰ та 0,2 ‰ відповідно. Тобто у 2014 р. міграційне сальдо сільської місцевості набуло додатніх значень, а в 2013 р. воно було від’ємним.

Відповідно до коефіцієнта інтенсивності міжрегіональних зв’язків, поживлення міжрегіональних переміщень у 2014 році відбулися між Донецькою і Луганською областями та майже усіма іншими регіонами держави. Зокрема, КІМЗ значно зріс між Донецькою областю та Одеською (на 0,4 од.), Сумською (на 0,3 од.) і Харківською областями (на 0,3 од.), між Луганською та Дніпропетровською (на 0,5 од.), між Одеською (на 0,7 од.), Полтавською (на 0,3 од.), Сумською (на 0,6 од.), Тернопільською (на 0,6 од.), Харківською (на 0,8 од.) та Черкаською областями (на 0,6 од.). Проте між власне Донецькою та Луганською областями у 2014 р. значно послабшали міжрегіональні зв’язки: порівняно із 2013 р. КІМЗ між ними знизився на 75,0 %.

Загалом же, варто відмітити незначне послабшення міжрегіональних зв’язків між сусідніми регіонами та, загалом, між іншими регіонами України у 2014 р., порівняно із 2013 р. Крім того, у 2014 р. обмін населенням між столицею України та Донецькою, Харківською, Херсонською, Чернігівською областями залишався на тому ж рівні, що і в 2013 р., тоді як населення інших регіонів України дещо менше стало приїждити до Києва і навпаки.

У 2014 р. внутрішньорегіональна міграція становила 51,5 % від усіх міграційних переміщень у країні. Загалом усі регіони України, крім Рівненської області, у 2014 р. характеризувалися зниженням інтенсивності внутрішньої міграції порівняно із 2013 р. Наприклад, населення Вінницької області стало менше здійснювати переміщення всередині регіону на 14,3 %, Волинської – на 14,4 %, Житомирської – на 17,0 %, Полтавської – на 10,4 %, Сумської – на 9,8 % і лише населення Рівненської області у 2014 р. на 0,4 % стало частіше переїждити до інших населених пунктів свого регіону. Відмітимо також стрімке зниження внутрішньорегіональних потоків у межах Луганської (на 64,5 %), Донецької (на 45,2 %), Харківської (на 20,8 %) та Запорізької областей (на 20,4 %).

Міграційний приріст АР Крим у 2014 р. становив 1,5 тис. осіб або 0,8 ‰ і формувався переважно за рахунок прибулого населення з Росії та інших країн СНД. З території материкової України до АР Крим у 2014 р. приїхало майже 15,0 тис. осіб, а виїхало – 13,5 тис., сформувавши при цьому додатній міграційний приріст (1,5 тис. осіб). Найбільша кількість осіб прибула з Дніпропетровської (1,1 тис. осіб), Миколаївської (1,3 тис. осіб), Одеської (1,6 тис. осіб), Херсонської (1,0 тис. осіб) областей та Києва (2,8 тис. осіб). Населення із АР Крим у цьому році найбільше виїхало до Дніпропетровської (1,6 тис. осіб), Донецької (2,1 тис. осіб), Запорізької (1,4 тис. осіб), Харківської (1,8 тис. осіб), Херсонської (1,5 тис. осіб) областей та Києва (1,2 тис. осіб).

Статеві-вікова структура мігрантів України у 2014 р. зображена на рис. 2. Як і раніше, основна частина населення, задіяна у міграціях, – це молоді люди віком від 15 до 35 років. Групи осіб віком 15–19 років та 20–24 роки найбільше були залучені до міграційних процесів (в основному освітня міграція), і їхня частка становила відповідно 22,7 % та 21,6 %.

² Дані можуть бути не точними.

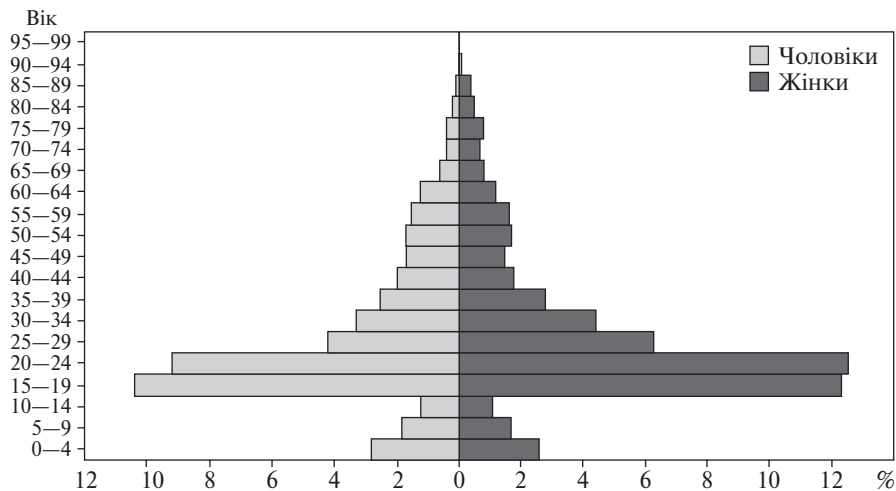

Рис. 2. Статтєво-вікова піраміда мігрантів в Україні у 2014 році (усі потоки), %

Джерело: складено автором на основі [7].

Дещо менше залучені до територіальних переміщень молоді особи у віці 25–29 (10,5 %) та 30–34 років (7,7 %). Серед молодого населення активніше змінювали своє місце проживання жінки (35,5 % серед загального міграційного обороту), ніж чоловіки (27,1 %). Відповідно зі зростанням віку мігрантів знижується й їхня міграційна активність, однак категорія людей у віці 35–39 років, 40–44 та 50–54 років зберігає відносно високу міграційну активність (2,8 %, 1,8 % та 1,7 %).

Згідно з оперативною інформацією Міжвідомчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення громадян України, які переміщуються з районів проведення антитерористичної операції та тимчасово окупованої території (МКШ), створеною при Державній службі з питань надзвичайних ситуацій, з тимчасово окупованої території та районів проведення АТО до інших регіонів станом на 17 вересня 2015 р. переселено 949 тис. 631 особу, у тому числі з Донецької, Луганської областей – 928 тис. 702 особи та з Автономної Республіки Крим та міста Севастополь – 20 тис. 929 осіб. Ці дані є офіційними, але, на жаль, дуже приблизними через неможливість точного підрахунку в умовах збройного конфлікту [9].

Найбільшими регіонами-приймачами внутрішньо переміщених осіб (ВПО) стали Харківська (190,4 тис. осіб), Луганська (220,9 тис. осіб), Донецька (113,1 тис. осіб), Дніпропетровська (84,5 тис. осіб), Запорізька (65,7 тис. осіб), Київська (43,6 тис. осіб) області та м. Київ (39,1 тис. осіб). Найменшу кількість переселенців розселено у Тернопільській (3,0 тис. осіб), Чернівецькій (2,7), Івано-Франківській (3,6), Закарпатській (4,0), Волинській (4,2) та Рівненській (3,5) областях.

Облік ВПО (крім МКШ) веде Міністерство соціальної політики України. При цьому МКШ фіксує осіб, які звернулися по допомогу в переселенні та розміщенні, а Мінсоцполітики обліковує осіб, які звернулися з питань виплати належної їм пенсії або соціальної допомоги за новим місцем проживання. В реальності облік Мінсоцполітики охоплює не лише переселенців, але й тих, хто фактично живе на окупованій території та періодично приїздить для отримання пенсії чи соціальної допомоги на контрольовані центральною владою території (т. зв. пенсійний туризм). Динаміка кількості ВПО у період із червня 2014 до 2015 року за даними Мінсоцполітики зображена на рис. 3.

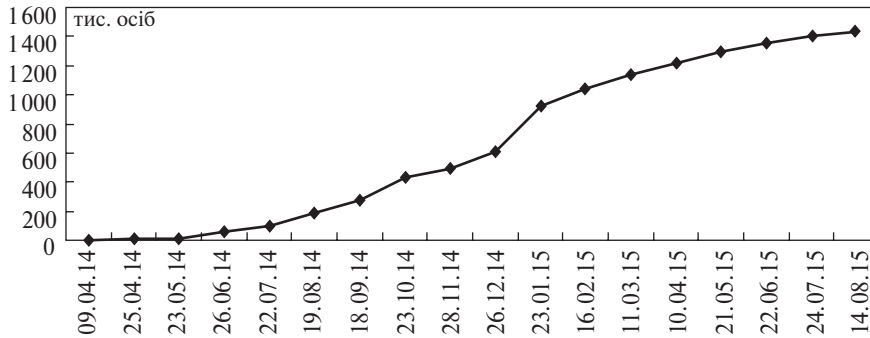

Рис. 3. Динаміка загальної кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні з окупованої АР Крим та територій АТО у період із 9 квітня 2014 року до 14 серпня 2015 року

Джерело: складено автором на основі [10].

Таблиця 1. Характеристика українських ВПО, %

Категорія	Донбас	Крим
Жінки працездатного віку (18–55)	35,1	31,4
Чоловіки працездатного віку (18–60)	12,8	19,7
Мігранти пенсійного віку (55+ / 60+)	19,1	21,3
Діти (0–18)	33,0	27,6

Джерело: складено автором на основі [11].

Кількість населення працездатного віку серед ВПО (а це, зазвичай, працюючі особи) складає приблизно 50,0 % від загальної кількості мігрантів з Криму та зони АТО (табл. 1). Але через брак даних про переселенців зробити однозначні висновки щодо реального обсягу трудової міграції зі Сходу та Півдня України важко.

Відповідно до офіційних даних Євростату [12], протягом 2014–2015 рр. 34 380 українців попросили притулок у країнах ЄС. До п'ятірки «найпопулярніших» країн увійшли Німеччина (7225 осіб), Італія (6755 осіб), Іспанія (4230 осіб), Франція (3020 осіб) та Польща (3725 осіб), проте вони надавати цей статус не поспішають. Так, найбільшу кількість відмов українці отримали в Польщі (1770 рішень про відмову у 2015 р.) та Франції (1310 рішень у 2015 р.). Основною аргументацією є можливість переїхати до іншої частини країни та почуватися там у безпеці.

Найбільша кількість українців звернулися за статусом біженця та тимчасовим притулком саме до Російської Федерації, що зумовлено близькістю і протяжністю державного кордону, схожим менталітетом, відсутністю мовних бар'єрів, наявністю численних родинних зв'язків тощо. Так, у 2014 р. до РФ за статусом біженця та тимчасовим притулком звернулися 271 237 громадян України, а у 2015 р. таких осіб було 129 580. Рівень задоволення заяв при цьому склав майже 95,0 % [13].

Висновки. Отже, згідно з інформацією Державної служби статистики, міграційний оборот населення України у 2014 р. становив 84,6 % від даного показника 2013 р. Зокрема, показник внутрішньорегіональної міграції знизився на 24,0 %, міжрегіональної – на 19,3 % та міждержавної міграції – на 15,7 %. Проте, за умов збройного конфлікту, офіційні статистичні дані не зовсім реалістично відображають міграційну

ситуацію в країні, оскільки масштаб внутрішніх та зовнішніх міграцій починаючи з 2014 р. є набагато більшим: 1) існують труднощі із реєстрацією переселенців; 2) багато пенсіонерів реєструються як вимушені переселенці, щоб мати змогу отримувати пенсію, а потім знову повертаються до окупованої території або сусідніх країн; 3) чоловіки призовного віку часто не реєструються як ВПО з метою не потрапити до служби у Збройних силах України; 4) деякі ВПО після отримання статусу через фінансові труднощі знову повертаються до території колишнього проживання; 5) особи, які є фінансово забезпеченими, не завжди прагнуть отримати статус ВПО.

За цих умов досить важливим є питання удосконалення нинішньої системи міграційного обліку. Основні рекомендації щодо цього такі: необхідно запровадити чітку систему реєстрації ВПО; поліпшити міжвідомчу взаємодію державних органів влади у сфері збору, зберігання та поширення інформації щодо міграцій та вимушених переміщень; проводити регулярні обстеження трудової міграції українців за кордон; Державній службі статистики удосконалити реєстраційні форми тощо. Проте найнеобхіднішими кроками сьогодні є проведення Другого Всеукраїнського перепису населення та створення Єдиного державного демографічного реєстру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hnatyuk T.O. Internally Displaced Persons: A New Challenge For Ukraine // *Demography and social economy*. — 2014. — №2 (22). — С. 187–197. doi: 10.15407/dse2014.02.187
2. Hnatyuk T.O. Displacement in Modern Ukraine // *Newsletter of Global Research Forum on Diaspora and Transnationalism*, New Delhi, India. — 2015. — September-October. — Vol. 4. — # P.9–10.
3. Kupets O.V. Interregional Migration in Ukraine: Special, Economic and Social Factors // *Demography and social economy*. — 2014. — № 2 (22). — С. 164–175. doi: 10.15407/dse2014.02.164
4. Малиновська О.А. Українсько-Польський міграційний коридор: особливості та значення // *Демографія та соціальна економіка*. — 2015. — № 2 (24). — С. 31–40. doi: 10.15407/dse2014.02.176
5. O. Poznyak, O. Malynovska. An Assessment of the Collection, Distribution, Storage and Analysis of Migration Information in Ukraine / *Strengthening Migration Management and Cooperation on Readmission in Eastern Europe*. International Organization for Migration. — Kiev, 2015. — 76 p.
6. Український державний центр міжнародної освіти. Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://intered.com.ua/>
7. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
8. Рыбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций. — М. : Статистика. — 1973. — 159 с.
9. Міністерство з надзвичайних ситуацій [Електронний ресурс]. — Режим доступу — <http://www.mns.gov.ua/news/34232.html>
10. Міністерство соціальної політики [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index>
11. У пошуках мирного неба [Електронний ресурс] / Forbes Україна. — Режим доступу: <http://forbes.ua/ua/opinions/1376760-u-poshukah-mirnogo-neba>
12. Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat>
13. Федеральная миграционная служба Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступа: <https://www.fms.gov.ru/>

REFERENCES

1. Hnatyuk, T.O. (2014). Internally Displaced Persons: A New Challenge For Ukraine. *Demography and social economy*, 2(22), 187-197 [in English]. doi: 10.15407/dse2014.02.187
2. Hnatyuk, T.O. (2015). Displacement in Modern Ukraine. *Newsletter of Global Research Forum on Diaspora and Transnationalism*, 4, 9-10. New Delhi, India [in English].

3. Kupets, O.V. (2014). Interregional Migration in Ukraine: Special, Economic and Social Factors. *Demography and social economy*, 2(22), 164-175 [in English]. doi: 10.15407/dse2014.02.164
4. Malynovska, O.A. (2015). Ukrainsko-Polskyi mihratsiinyi korydor: osoblyvosti ta znachennia [Ukrainian-Polish migration corridor: features and importance]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2(24), 31-40 [in Ukrainian]. doi: 10.15407/dse2014.02.176
5. Poznyak, O. & Malynovska, O. (2015). An Assessment of the Collection, Distribution, Storage and Analysis of Migration Information in Ukraine. *Strengthening Migration Management and Cooperation on Readmission in Eastern Europe*. Kiev : International Organization for Migration [in English].
6. Ukrainskiy derzhavniy tsentr mizhnarodnoi osvity. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Ukrainian State Center of International Education. Ministry of Education and Science of Ukraine]. *intered.com.ua*. Retrieved from <http://intered.com.ua/> [in Ukrainian].
7. Derzhavna slugba statystyky Ukrayiny [Site Statistic Service of Ukraine]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
8. Rybakovskyi, L.L. (1973). *Rehyonalnyi analiz myhratsyi [Regional analyze of migrations]*. Moskva : Statystyka. [in Russian].
9. Ministerstvo z nadzvychnaykh sytuatsii Ukrainy [State Emergency Service of Ukraine]. *mns.gov.ua*. Retrieved from <http://www.mns.gov.ua/> [in Ukrainian].
10. Ministerstvo sotsial'noyi polityky Ukrayiny [The UN Refugee Agency]. *mlsp.gov.ua*. Retrieved from <http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/index> [in Ukrainian].
11. U poshukakh myrnoho neba [In search of a peaceful heaven]. *Forbes Ukraina - Forbes Ukraine. forbes.net.ua*. Retrieved from <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1376760-u-poshukah-mirnogo-neba> [in Ukrainian].
12. Eurostat. Retrieved from <http://ec.europa.eu/eurostat> [in English].
13. Federal'naja migratsionnaja sluzhba Rossijskoj Federatsii [Federal Migration Service]. Retrieved from <https://en.fms.gov.ru/> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 24.03.2016.

doi : 10.15407/dse2016.02.208

UDK 314.7.045:365.244(477)

GEL Classification: O15; R31

TETYANA HNATYUK

PhD (Political Science), Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv-32, Taras Shevchenko Blvd., 60

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ACCESS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS TO ACCOMMODATION (ACCORDING TO THE RESULTS OF RESEARCH CONDUCTED IN NINE REGIONS OF UKRAINE)

The article describes living conditions of the most vulnerable categories of the internally displaced persons (the elderly (over 60) and families with children) in 9 regions of Ukraine that are “the second circle” of settlement of the internally displaced persons: Vinnytsa, Zhytomyr, Mykolaiv, Odesa, Poltava, Sumy, Kherson, Cherkasy and Chernihiv regions. The study was conducted on the basis of a survey of the internally displaced persons and the local population. Monitoring of prices in real estate markets of 9 regional centers was conducted as well as semi-structured interviews with experts of these real estate markets. The author pays attention to the following aspects: types of accommodation where the internally displaced persons stay; share of income spent by the internally displaced persons on housing; plans of the internally displaced persons for moving to other regions; difficulties and cases of discrimination faced by the internally displaced persons while finding accommodation; attitude of the local population toward the internally displaced persons. It has been established that the share of IDPs to the average number of standard residential population of the region within 2 % will not affect regional real estate markets. The need for permanent housing for the internally displaced persons has been confirmed. That can be achieved by providing social accommodation and targeted payments for rent.

Key words: internally displaced persons, real estate market, region, Ukraine.

Т.О. Гнатюк

канд. політ. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, Київ-32, бульвар Т. Шевченка, 60

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ДОСТУП ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО ЖИТЛА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДЕВ'ЯТИ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ)

Розглянуто житлові умови найбільш уразливих категорій внутрішньо переміщених осіб (особи старше 60-ти років і сім'ї з дітьми) у дев'яти областях України «другого кола» розселення переселенців: у Вінницькій, Житомирській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Сумській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській областях. Дослідження виконано на основі опитування внутрішньо переміщених осіб і місцевого населення. Здійснено моніторинг цін у дев'яти обласних містах. Проведено напівструктуровані

© HNATYUK T.O., 2016

інтерв'ю з експертами ринку нерухомості зазначених областей. Увагу приділено таким аспектам: тип приміщення, у якому проживають внутрішньо переміщені особи; визначення частки доходів, яку витрачають переселенці на житло; плани внутрішньо переміщених осіб на переїзд; труднощі і випадки дискримінації, з якими стикалися внутрішньо переміщені особи під час пошуку житла; ставлення місцевого населення до внутрішньо переміщених осіб. З'ясовано, що частка внутрішньо переміщених осіб від чисельності постійного населення області у межах до 2 % не впливає на ринок житла в області. Підтверджено потребу внутрішньо переміщених осіб у постійному житлі, яка може бути задовільнена шляхом надання соціального житла і цільових виплат на оренду.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, ринок нерухомості, область, Україна.

Т.О. Гнатюк

канд. політ. наук, научн. сотрудн.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, Киев-32, бульвар Т. Шевченко, 60

E-mail: tetyana_hnatyuk@bigmir.net

ДОСТУП К ЖИЛЬЮ ЛИЦ, ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ВНУТРИ СТРАНЫ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЯ В ДЕВЯТИ ОБЛАСТЯХ УКРАИНЫ)

Рассмотрены жилищные условия наиболее уязвимых категорий лиц, перемещенных внутри страны (лица старше 60-ти лет и семьи с детьми) в девяти областях Украины «второго круга» расселения переселенцев: в Винницкой, Житомирской, Николаевской, Одесской, Полтавской, Сумской, Херсонской, Черкасской и Черниговской областях. Исследование выполнено на основе опроса лиц, перемещенных внутри страны, и местного населения. Проведен мониторинг цен на рынке жилья в девяти областных центрах, а также полуструктурированные интервью с экспертами рынка жилья данных областей. Внимание уделено таким аспектам: тип помещения, в котором проживают лица, перемещенные внутри страны; определение доли доходов, которая тратится лицами, перемещенными внутри страны, на жилье; планам лиц, перемещенных внутри страны, на переезд; трудностям и случаям дискриминации, с которыми сталкивались лица, перемещенные внутри страны, при поиске жилья; отношению местного населения к лицам, перемещенным внутри страны. Определено, что доля лиц, перемещенных внутри страны, от численности постоянного населения области до 2 % не влияет на рынок жилья в области. Подтверждено, что лица, перемещенные внутри страны, нуждаются в постоянном жилье. Эта потребность может быть удовлетворена путем предоставления социального жилья и целевых выплат на аренду.

Ключевые слова: лица, перемещенные внутри страны, рынок недвижимости, область, Украина.

Introduction. Since the beginning of mass movement of citizens of Ukraine as a result of the annexation of the Crimea and the beginning of the antiterrorist operation in the Donetsk and Luhansk regions, housing remains a major unresolved issue for the internally displaced persons (IDPs), along with employment. Although the problem of emergency resettlement of IDPs is not as acute as it was at the beginning of the mass relocation of people, the protracted character of the conflict and the lack of possibility to return to settlements of previous residence due to various reasons make the Ukrainian society face the question of providing long-term housing for the IDPs. At the same time, developing proposals requires having a clear idea of how the housing problem is solved by the IDPs in the current circumstances.

Study of recent publications. The monitoring of the situation of internal displacement in Ukraine and descriptions of the conditions in which the IDPs live are mostly contained in the reports of international organizations. Thus, the report of the Regional Delegation of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) for October 2014 described the general situation with the placement of the displaced persons [1, p. 7]. In 2015 UNHCR conducted a joint assessment of the needs of IDPs in Kyiv and in Kyiv region, which revealed

the major problems as mentioned by respondents: lack of permanent housing, location of places of compact residence in remote areas, landlords biased against migrants [2, p. 3]. In April 2015 UNHCR conducted a needs analysis of IDPs in Luhansk region. Among the key findings were: absence of a comprehensive policy to accommodate IDPs at the national, regional and local levels, lack of places for collective accommodation, high prices for rent, residing in damaged or unsuitable premises [3, p. 18]. In March 2016 the International Organization for Migration and the Ukrainian Centre for Social Reforms held the first round of the National Monitoring of the Situation with Internally Displaced Persons in all regions of Ukraine [4]. Thus, these items of research either describe the situation with housing for IDPs in general or focus on specific territories that have their own characteristics (high concentration of IDPs, proximity to military operations, etc.).

Among the IDPs there are particularly vulnerable groups. Thus, 49.3 % of IDPs are disabled and elderly, and 16.5 % are children [5]. In addition, resettlement of IDPs is uneven per regions of Ukraine. This is affecting the state of local housing markets. Consequently, there is a need for research that would cover the housing issue in respect of the most vulnerable IDPs and take into account the peculiarities of their settlement.

The aim of the article is to determine the living conditions of such groups of IDPs as the elderly (over 60) and families with children in the 9 regions of the «second circle» of IDPs' resettlement: Vinnytsia, Zhytomyr, Mykolaiv, Odesa, Poltava, Sumy, Kherson, Cherkasy and Chernihiv.

To achieve this goal the author used the database of the assessment of local markets in Vinnytsa, Cherkasy, Zhytomyr, Poltava, Sumy, Chernihiv, Odesa, Mykolaiv, Kherson regions within IOM humanitarian programme in Ukraine «Humanitarian Assistance to IDPs in Ukraine using Cash Transfers» which was held in December 2015. IOM provided monetary assistance to the most vulnerable groups of IDPs – «people aged 75 years and older, families with three or more children, and people with the first and second group of disability» [6].

Unfortunately, the parameters of the general population are not known. The sample size was 1,350 persons. Selection criteria for respondents were the following: age over 18 years; the IDPs registered in the above regions and residents of the same; of each target group women had to constitute 50 %. As a result, 906 respondents from the category of internally displaced persons (at least 100 people in each region) and 458 representatives of local population (at least 50 people in each region) were polled by telephone interview. The group of the interviewed IDPs has the following characteristics: 51.1 % of respondents are older than 60; 25.8 % are women of working age; respondents with children under 18 years accounted for 37.4 % of respondents. Thus, the sample characteristics of IDPs are comparable with the data of IDPs registered in Ukraine, which are provided by the State Emergency Service of Ukraine [5]. Besides, 37 semi-structured interviews were held with experts in the housing market (at least 4 people in each area): directors or deputy directors of estate agents in the studied areas. Prices in the housing markets of 9 towns of regional importance have been recorded. The author has also used the methods of analysis, synthesis and comparison.

The 9 regions selected for this study (Vinnytsia, Zhytomyr, Mykolaiv, Odesa, Poltava, Sumy, Kherson, Cherkasy, Chernihiv) belong to the «second circle» of settlement of IDPs and the share of IDPs registered in them is no more than 15 % of the total number of IDPs. Besides, the share of the registered IDPs among the average standard residential population of the 9 regions under study is in the range of 0.6% to 2 % (Table 1).

Table 1. Share of the IDPs among the average number of standard residential population in the region where they are registered

Region	Average number of standard residential population in 2015 (thousand)*	Number of the hosted IDPs (as of 07.12.2015), (thousand)**	Share of the IDPs among the average number of standard residential population in the region (%)
Vinnitsa	1599,3	12,3	0.8
Zhytomyr	1252,5	7,1	0.6
Mykolaiv	1160,6	8,7	0.7
Odesa	2382,3	34,9	1.5
Poltava	1436,1	28,9	2.0
Sumy	1116,2	16,7	1.5
Kherson	1063,7	11,1	1.0
Cherkasy	1243,8	13,4	1.1
Chernihiv	1041,8	12,6	1.2

Notes: * [7]; ** [5].

Source: Author's calculations.

Basic results of the research. The survey revealed the following features of the living conditions of IDPs. Approximately one third of IDPs rent an apartment or a house (35.1 %), another third live with an acquaintance (33.5 %). A small percentage of IDPs live in their own apartments or homes (3.2 %). The latter number lies within the statistical error (Table 2).

Real estate experts have confirmed these results. Thus, 85.2 % of the experts reported that IDPs turn to them in search of housing for rent, and only 14.8 % said that IDPs approached with a view to buying a residence (experts in Chernihiv and Kherson regions). However, the share of IDPs among the total clients of the surveyed real estate agencies depends on the region: 30% in Poltava region; 10–15 % in Kherson, Chernihiv, Vinnitsa and Zhytomyr regions. Besides, 42.8 % of the experts who answered this question indicated that IDPs made up 3% of their clients.

These results are explained by the fact that the vast majority of IDPs in Ukraine come from Donbass and their resettlement was not planned, and therefore they had not managed to sell their own homes in the zone of hostilities and thus did not have the means to purchase their own residences in the areas of new settlement.

The significant share of IDPs living with acquaintance shows that their circles of relatives were in the places of former residence. Prior to the beginning of military operations Donetsk and Luhansk regions were important industrial centers of Ukraine, whereas the nature of family settlement is usually characterized by density.

According to the survey, almost half of IDPs over 60 live with acquaintance (46.0 %). That is, this category of IDPs cannot afford to rent housing due to poor financial situation of the elderly in Ukraine.

On the basis of the results in Table 2, about half of IDPs bear housing costs (payments for rent and utilities payments). At the same time almost three quarters of IDPs reported the share of their incomes spent on housing. In general, in the 9 areas almost 60 % IDPs spend 20 % of their income on housing. In terms of regions the situation is consistent notwithstanding

Table 2. Types of accommodation where the IDPs stay (%)

Type of accommodation	%
Rented apartment/ house	35.1
Rented apartment/ house together with another family	3.8
Rented room	9.3
Rented room with other people	0.6
Rented place in a hostel	2.4
Own apartment or house	3.2
Live with relatives	6.5
Live with acquaintance	33.5
Non-residential premises	5.5
Other	0.1

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

the minor regional differences. Thus, almost 80 % of IDPs in Zhytomyr region spend 20 % of their income on housing; about 60 % of IDPs in Poltava, Sumy, Kherson and Chernihiv regions have the same rate of spending on housing. At the same time, every tenth respondent in Odesa and Poltava regions spends 40 % of income on housing (Table 3). Therefore, we can assume that the IDPs living with acquaintance also have housing costs (for example, utilities payments).

Among the local populations almost half of respondents said they spend up to 20 % of income on housing. But it is not possible to compare the results of the two target groups, since the structure of the local population significantly differs from that of IDPs. Respondents from among the local population were by three-quarters made up of people of working age and mostly lived in their own apartments or houses (87.1 %).

Table 3. Share of income that the internally displaced persons spend on housing (payments for rent and utilities payments), (%)

Region	5 % of income	10 % of income	20 % of income	30 % of income	40 % of income
Vinnitsa		27.5	15.0	17.5	6.3
Zhytomyr		43.2	36.5	12.2	5.4
Mykolaiv	19.2	16.7	7.7	23.1	7.7
Odesa		6.2	14.8	14.8	13.6
Poltava		40.6	18.8	17.2	12.5
Sumy		38.8	20.0	10.0	8.8
Kherson		40.3	20.8	6.5	6.5
Cherkasy		29.9	20.7	19.5	5.7
Chernihiv		40.5	20.6	15.5	7.5

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

Table 4. Monitoring of property prices in regional centers of the 9 regions as of 25–30 November 2015, UAH

Kinds of property	Sumy	Odesa	Vinnitsa	Mykolaiv	Cherkasy	Zhytomyr	Chernihiv	Poltava	Kherson
Minimum price per 1 sq. m. in newly built residential real estate market for purchasing 1-room flat	7000	12179	9000	12213	10000	7500	9000	8100	10000
Minimum price per 1 sq. m. in secondary residential real estate market for purchasing 1-room flat	9000	13857	11430	10051	7000	11104	10000	11666	15000
Minimum price per renting 1-room flat	1200	1500	1500	1400	1500	1200 + utilities	1200	2000 + utilities	1600
Minimum price per renting 2-rooms flat	1600	2000	2500	2100	2000	1700 + utilities	1300	2300 + utilities	2500
Minimum price per renting 3-rooms flat	2000	2500	3000	2600	2500	2200 + utilities	1500	3000 + utilities	3000
Minimum price per renting a room in a flat	650	600	1000	600	1000	800	1000	700–1200	1000
Minimum price per renting a bed in a flat	450	500	700	500	450	500	450	700	700
Minimum price per 1 sq. m. in newly built residential real estate market for purchasing a house	17000	17300	12000	16500	9000	11965	5000	6250	10000
Minimum price per 1 sq. m. in secondary residential real estate market for purchasing a house	14000	9583	11460	15066	5000	8506	12000	16666	6000
Minimum price per renting a house	1000	2500	1400	680	2000	1000 + utilities	1000	1000	3500
Minimum price per renting a room in a house	600	1000	600	550	400	750	400	500 + utilities	1500
Minimum price per renting a bed in a hostel	350	500	250	250	300	100	300	400–500 + utilities	500

Source: The IDPs and the local population survey, December 2015.

The study also included a monitoring of real estate prices in regional centers of the 9 regions. The monitoring was conducted on 25–30 November 2015 (Table 4). The results of the analysis indicate that Poltava leads with the highest minimum prices for 6 positions of 12, which also include the most popular positions: renting a one-room apartment (studio) and renting a room. Kherson follows with 5 positions of 12. The lowest minimum prices have been registered in Chernihiv (5 positions of 12).

Of all the studied regions Poltava region has the highest proportion of IDPs among the average standard residential population of the region – 2 %. (Table 1). The experts interviewed in Poltava region reported that IDPs breathed new life into the rental market and raised prices. Recently a stabilization of prices has been registered. The experts explain this by the decrease of the inflow of IDPs. Thus, the data on property prices in Poltava, the expert opinions and the share of income spent by the IDPs in Poltava region confirm that the real estate prices in the region soared due to the significant influx of settlers.

The survey of the IDPs showed that only 10% of respondents in this group moved to less comfortable accommodation due to the difficult financial situation. Although such cases have occurred in all regions surveyed, the highest numbers were recorded in Mykolaiv (16.0 %), Poltava (11.0%) and Kherson (10.0 %) regions. Given the fact that according to the monitoring of prices Poltava and Kherson occupied the leading positions among the cities with the highest housing prices, one could assume that IDPs were often forced to change accommodation in these areas due to rising prices for renting properties.

According to the survey, most IDPs have not experienced difficulties or discrimination when looking for housing. Thus, almost 80 % of IDPs have not faced any difficulties in finding housing after relocation (Table 5). The majority of the surveyed IDPs do not consider that in comparison with the locals the housing search process (Table 6) or prices (Table 7) have been different for them. Since about half of the respondents (43.2 %) live with acquaintance, relatives or in their own dwellings, these results are quite reasonable. That means that the respondents went to a new place of settlement with knowledge where they would live and did not look for housing.

Table 5. Answers of the IDPs to the question «Have you ever faced any difficulties in finding housing after relocation?», by regions (%)

Region	No	Yes
Vinnitsa	73.1	26.9
Zhytomyr	83.0	17.0
Mykolaiv	52.0	48.0
Odesa	80.4	19.6
Poltava	82.0	18.0
Sumy	77.5	22.5
Kherson	83.0	17.0
Cherkasy	73.0	27.0
Chernihiv	98.0	2.0
Total in 9 regions	77.9	22.1

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

Table 6. Answers of the IDPs to the question «Is finding housing different for IDPs and for the local population?», by regions (%)

Region	No difference	It is more difficult to find housing for IDPs than for the local population	It is easier to find housing for IDPs than for the local population
Vinnitsa	66.3%	15.4%	18.3%
Zhytomyr	76.0%	18.0%	6.0%
Mykolaiv	57.0%	43.0%	0.0%
Odesa	54.9%	43.1%	2.0%
Poltava	77.0%	21.0%	2.0%
Sumy	82.4%	10.8%	6.9%
Kherson	68.0%	32.0%	0.0%
Cherkasy	78.0%	22.0%	0.0%
Chernihiv	100.0%	0.0%	0.0%
Total in 9 regions	73.2%	22.8%	4.0%

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

Only respondents in Mykolaiv (48.0 %), Vinnitsa (26.9 %) and Cherkasy (27.0 %) regions reported on difficulties in finding housing. About a third of IDPs in southern regions believe that finding housing is more difficult for IDPs than for the local population: Odesa (43.1 %), Mykolaiv (43.0%) and Kherson (32.0 %) regions. Also, respondents from Mykolaiv (41.0 %), Vinnitsa (39.4%) and Odessa (32.4 %) regions believe that prices for migrants are higher than for the local population.

Table 7. Answers of the IDPs to the question «Are prices for renting housing different for IDPs and for the local population?», by regions (%)

Region	No difference	In general, prices are higher for IDPs than for the local population	In general, prices are lower for IDPs than for the local population
Vinnitsa	58.7	39.4	1.9
Zhytomyr	91.0	5.0	4.0
Mykolaiv	59.0	41.0	0.0
Odesa	54.9	32.4	12.7
Poltava	75.0	4.0	21.0
Sumy	79.4	15.7	4.9
Kherson	83.0	17.0	0.0
Cherkasy	82.0	18.0	0.0
Chernihiv	100.0	0.0	0.0
Total in 9 regions	75.7	19.3	5.0

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

88.1 % of surveyed IDPs answered the question «Have you been denied in renting housing because of your status of internally displaced person?» Of these, only 7.0 % gave affirmative answer. At the same time in all regions except Chernihiv there were respondents who have suffered from such experience. Most of such cases were reported in Cherkasy (17.3 % of all respondents region), Mykolaiv (10.8 %) and Vinnytsa (10.7 %) regions.

The experience of prejudice in solving housing issues was reported by 14.0 % of IDPs. In terms of regions such cases have been reported by about a quarter of respondents from Odesa (27.5 %) and Vinnytsa (23.1 %) regions, and almost 20 % of respondents from Mykolaiv region.

Thus, the majority of respondents have not suffered discriminatory treatment, but some cases of discrimination have been registered, especially in the areas where the share of IDPs among the average standard residential population ranges from 1 % to 1.5 % (Table 1). The only exception is Mykolaiv region, where the share of IDPs among the average standard residential population of the region is only 0.7 %. However, these results can be explained by the fact that after the conflict military units have been relocated to the region. Their presence puts certain pressure on the housing market of the area.

Despite the unresolved issue of housing in the long term, 80 % of respondents from the group of IDPs are not going to move to another locality in the next 12 months. The persons who reported their intention to relocate amounted to only 7.4 %. Of these, the vast majority is going to return home or to their region. Thus, the need for permanent housing for vulnerable IDPs remains an important issue. Given the small number of IDPs in the areas of «second circle», the issue can be resolved through social housing, or targeted financial assistance for renting housing.

According to the local population, the resettlement of IDPs has not affected the housing market in their regions. Such observations are shared by the interviewed experts. The vast majority of local people do not believe that the settlement of IDPs has complicated their finding solutions to housing issues (Table 9), or has affected the growth of prices for renting housing in the regions (Table 8). At the same time 19.2 % of respondents said that IDPs contributed to the growth of prices for rented housing. This observation has been made by more than a quarter of respondents in Poltava, Sumy, Mykolaiv and Kherson regions.

Table 8. Answers of the local population to the question «Has the settlement of IDPs affected the growth of prices for renting housing in the regions?», by regions (%)

Region	No	Yes
Vinnytsa	79.6	20.4
Zhytomyr	98.1	1.9
Mykolaiv	71.4	28.6
Odesa	98.0	2.0
Poltava	62.0	38.0
Sumy	62.7	37.3
Kherson	75.0	25.0
Cherkasy	88.5	11.5
Chernihiv	90.4	9.6
Total in 9 regions	80.8	19.2

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

Table 9. Answers of the local population to the question «Has the settlement of IDPs complicated solving your housing issues (finding accommodation/renting) in your region?», by regions (%)

Region	Very much	Somewhat	No
Vinnitsa	22.4	30.6	46.9
Zhytomyr	9.6	3.8	86.5
Mykolaiv	12.2	26.5	61.2
Odesa	0.0	11.8	88.2
Poltava	0.0	38.0	62.0
Sumy	29.4	39.2	31.4
Kherson	21.2	26.9	51.9
Cherkasy	5.8	42.3	51.9
Chernihiv	0.0	11.5	88.5
Total in 9 regions	11.1	25.5	63.3

Source: Author's calculations based on the IDPs and the local population survey, December 2015.

In addition, almost 40% of respondents from the local population believe that access to the solving housing issues has been complicated to a certain degree by the inflow of settlers. Especially respondents in Sumy (68.4 %) and Vinnitsa (53.1 %) regions indicated this.

At the same time, most locals believe that IDPs face difficulties with renting housing. It has been said by nearly 70 % of respondents. Solving the housing problem is considered fundamental for IDPs by 40 % of respondents. Moreover, most landlords treat IDPs neutrally or positively. This was reported respectively by 52.9 % of local respondents and 14.7 % of experts who answered the question. However, 29.4 % of experts mentioned that in general landlords had negative attitudes to IDPs, mainly in Mykolaiv, Poltava, Odesa and Chernihiv regions. Among the main causes of the negative attitude were: doubts about the solvency of migrants, distrust, negative behavior of the IDPs (failure to pay for housing, housing encroachment) and others. Thus, local population assesses the situation of IDPs' access to housing as more complex and critical than the IDPs themselves, which may be a result of the prevailing media image.

Conclusions. The survey results have proved once again the need to provide permanent housing for IDPs. Currently, the most vulnerable IDPs live either in rented premises or with acquaintances. At the same time, the vast majority of respondents intend to stay in new places. This issue can be solved by building social housing in the 9 regions studied.

Determining the share of IDPs in relation to the average number of standard residential population showed increased tension in the housing markets along with increase of the share of IDPs. The critical point of 2 % to the number of average standard residential population has been found (the case of Poltava region), which caused a rise in prices in the housing market and a rise in the number of cases of discrimination against IDPs. In the areas where the IDPs share ranges within 1 %–1.5 %, there has been recorded a slight increase in property prices and cases of minor discrimination against IDPs. Thus, the share of IDPs to the average number of standard residential population of the area within 2 % does not affect the housing market in the region. Therefore, this number of IDPs can be accommodated without causing substantial local market turmoil.

LITERATURE

1. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). October 23, 2014 [Електронний ресурс] // UNHCR. The UN Refugee Agency. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf>.
2. Participatory Assessment Report. Kyiv and Kyiv Oblast, 2015 [Електронний ресурс] // UNHCR. The UN Refugee Agency (знято з екрану вересень 2015 р.). – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua>.
3. Participatory Assessment Report. Luhansk Region, Ukraine, April 2015 [Електронний ресурс] // UNHCR. The UN Refugee Agency (знято з екрану вересень 2015 р.). – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua>.
4. Національна система моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. 1 раунд. Березень 2016 [Електронний ресурс] // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт (знято з екрану 14 квітня 2016 р.). – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms_r1_ukr.pdf.
5. Про надання інформації щодо розміщення внутрішньо переміщених осіб: Лист Державної служби України з надзвичайних ситуацій № 02-18015/161 від 09.12.2015 р.
6. 16 тисяч уразливих вимушених переселенців отримують грошову допомогу від Євросоюзу, Німеччини і Норвегії [Електронний ресурс] // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт (знято з екрану 7 квітня 2016 р.). – Режим доступу: <http://iom.org.ua/ua/16-tysyach-urazlyvyh-vymushenyh-pereselenciv-otrymayut-groshovu-dopomogu-vid-yevrosoyuzu-nimechchynu>.
7. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 січня 2016 року та середня чисельність у 2015 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України: офіц. сайт (знято з екрану 15 березня 2016 р.). – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

REFERENCES

1. Profiling and Needs Assessment of Internally Displaced Persons (IDPs). UNHCR. The UN Refugee Agency. *unhcr.org.ua*. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua/attachments/article/971/IDP.pdf> [in English].
2. Participatory Assessment Report. Kyiv and Kyiv Oblast. (2015) UNHCR. The UN Refugee Agency. *unhcr.org.ua*. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua> [in English].
3. Participatory Assessment Report. Luhansk Region, Ukraine. (2015) UNHCR. The UN Refugee Agency. *unhcr.org.ua*. Retrieved from: <http://unhcr.org.ua> [in English].
4. Natsionalna systema monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy. 1 raund. Berezen, 2016 [The national system of monitoring the situation of internally displaced persons. Round 1. March, 2016] (2016). International Organization for Migration. *iom.org.ua*. Retried from http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_nms_r1_ukr.pdf [in Ukrainian].
5. Concerning information about settlement of the IDPs: Letter of the State Emergency Service of Ukraine № 02-18015/161. (2015) [in Ukrainian].
6. 16 tisyach vrazlivikh vimushenikh pereselentsiv otrimuyut' groshovu dopomogu vid Evrosoyuzu, Nimechchini i Norvegii [16,000 Vulnerable IDPs in Ukraine to Receive Cash Assistance from the EU, Germany and Norway]. International Organization for Migration. *iom.org.ua*. Retrieved from: <http://iom.org.ua/ua/16-tysyach-urazlyvyh-vymushenyh-pereselenciv-otrymayut-groshovu-dopomogu-vid-yevrosoyuzu-nimechchynu> [in Ukrainian].
7. Chyselnist naselennia (za otsinkoiu) na 1 sichnia 2016 roku ta serednia chyselnist u 2015 rotsi [Population (estimated) on January 1, 2016 and the average number in 2015]. (2016). State Statistic Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retried from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

Article received on 19.04.2016 journal.

Стаття надійшла до редакції журналу 19.04.2016.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання).

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Нижче УДК автор (автори) вносять коди JEL Classification: тематичного класификатору Journal of Economic Literature. Зліва — ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) — шрифт 14.

Далі — назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір — 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного*

матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References* (зразок оформлення статті на сайті).

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал — рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» — світлим курсивом, а назву рисунку — напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розмішувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Вищої атестаційної комісії (ВАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

Цей портал полегшує процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших статей, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES — той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у джерелах виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnayk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу — Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках *курсивом* — *англійською мовою*). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (за оновленими вимогами: *інструкція, доступне пояснення*): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів (у другому варіанті) автор виокремлює жовтим кольором змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за рецензіями.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтора) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ:

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;

-
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
 - регіональні соціально-демографічні дослідження;
 - потенціал соціалізації;
 - соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта (статті) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть після зміни його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**. Наприклад:

8. *Калашнікова Т.М.* Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102—112. — doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Київ) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания).

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все – по 2 см, абзац – на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер – 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Ниже УДК автор (авторы) вносят коды JEL Classification: тематического классификатора Journal of Economic Literature. Слева – инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звание автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) – шрифт 14.

Далее – название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер – 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератам), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении*, которые выделяют полужирным шрифтом, *литература, References* (образец оформления статьи на сайте <http://www.dse.org.ua>).

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *кратко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал – рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. № » – *светлым курсивом*, а название рисунка – полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» – точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее – название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы – полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА – источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

Этот портал упрощает процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших статей, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES – тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в источниках выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках – на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература – в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на

труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* — на *английском языке*). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

В ходе доработки статей по замечаниям рецензентов (во втором варианте) автор выделяет желтым цветом измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по рецензиям.

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы;
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;

- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта (статьи) таким номерам: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) – устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. Калашникова Т.М. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi: 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

Стоит также проводить в перечне doi других источников (при наличии).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Míhratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т. д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. Míhratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—», «;», «/», “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы — библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks).

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the article's author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). The author (authors) make JEL Classification Codes: a thematic classifier Journal of Economic Literature. Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 150–250 words (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, the purpose and problem of research, the**

exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References (an example can be obtained from the web-site).

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N ____» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks**: LITERATURE and REFERENCES (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITERATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the

Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

During the finalization of articles on the comments of reviewers author allocates yellow version of article 2 changed text, added suggestions, tables, pictures or other material added to the operational validation reviewer recorded comments on reviews.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;

-
- Social infrastructure development;
 - Socio-demographic forecasting;
 - Quantitative methods in the social and demographic research;
 - Information support for socio-economic and demographic research;
 - Regional socio-demographic research;
 - Socialization potential;
 - Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index (digital object identifier (of an article)) for the next volumes: № 1 (11) 2009; № 2 (12) 2009; № 1 (13) 2010; № 2 (14) 2010; № 1 (15) 2011; № 2 (16) 2011; № 1 (17) 2012; № 2 (18) 2012; № 1 (19) 2013; № 2 (20) 2013; № 1 (21) 2014; № 2 (22) 2014; № 1 (23) 2015; № 2 (24) 2015.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. *Калашникова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102–112. – doi: 10.15407/dse2015.01.102.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. doi : 10.15407/dse2015.01.102 [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH transliteration*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyzvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «;», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.